

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ПРОБЛЕМИ
ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 років**

Випуск 6

Київ — 2011

УДК 94(477) «1917/1921»

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років.
Збірник наукових статей / Головний редактор В.Ф. Верстюк. — Вип. 6. —
К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 432 с.

Збірник присвячений висвітленню різних аспектів історії Української революції 1917–1921 рр. Автори висвітлюють рефлексії визначних діячів та сучасників тієї доби, проблеми політичної й соціальної історії, міжнародних відносин й культурного життя в добу визвольних змагань 1917–1921 рр.

Для науковців, викладачів, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться українською історією.

УДК 94(477) «1917/1921»

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ № 16394-4866 Р, видане 23.02.2010 р.)

Видання є фаховим виданням України з історичних наук

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе автор.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

E-mail: ukrtrev@ukr.net

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олена Бойко, кандидат історичних наук (Київ)

Анатолій Буравченко, доктор історичних наук (Київ)

Владислав Верстюк, доктор історичних наук, *головний редактор* (Київ)

Степан Віднянський, доктор історичних наук (Київ)

Геннадій Корольов, кандидат історичних наук, *відп. редактор* (Київ)

Олександра Кудлай, кандидат історичних наук (Київ)

Руслан Пиріг, доктор історичних наук (Київ)

Олександр Реєнт, доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Валерій Солдатенко, доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Федір Турченко, доктор історичних наук (Запоріжжя)

ISBN 978-966-02-5502-9

© Інститут історії України НАНУ, 2011

© Автори статей, 2011

ЗМІСТ

ПОСТАТІ

Руслан Пиріг Михайло Грушевський: «... жив у Києві інкогніто»	5
Олександра Кудлай Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса	21
Тетяна Осташко Всеволод Голубович: портрет на політичному тлі	45
Андрій Магурчак Оцінка Андрієм Жуком українських визвольних змагань 1917–1921 рр.	75

ПОЛІТИЧНА Й СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ

Лариса Білоус Допомога постраждалому від війни єврейському населенню Східної Галичини (1914–1917)	87
Роман Тимченко Державне будівництво та політико-економічні перетворення ЗУНР (листопад 1918 — червень 1919 рр.)	111
Володимир Устименко Міжетнічні конфлікти та протиріччя в Україні (1917–1920 рр.) ..	145
Олексій Лупандін Питання економічних відносин між Українською Державою та РСФРР в контексті українсько-російських мирних переговорів 1918 р	187
Олена Леміжанська Діяльність Департаменту місцевого самоврядування МВС Української Держави (травень–грудень 1918 р.)	217

Олена Бойко

Життя Києва під владою білогвардійців
(вересень — грудень 1919 р.) 229

Геннадій Корольов

Більшовицька концепція федералізму в контексті Української
революції 1917–1921 рр 257

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ**Ігор Дацків**

Дипломатична діяльність гетьманату П. Скоропадського із
державними утвореннями на руїнах Російської імперії 273

Олена Михайлова

Польсько-український союз 1920 р.: військово-господарча
співпраця на території Правобережної України (кінець квітня —
середина червня) 295

Владислав Верстюк

Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за
Українську Народну Республіку 337

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ**Ярослав Файзулін**

Бессарабська повстанська група в Другому Зимовому поході
Армії УНР 367

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Дворянин, попович та селянський син (штрихи до біографій
загиблих під Крутами у січні 1918 року) / Упорядник,
автор вступу та коментарів **Віталій Скальський** 273

Дисертації з проблем історії Української революції,
захищені в 2006–2011 роках 408

Відомості про авторів 430

ПОСТАТІ

Руслан Пиріг

Михайло Грушевський: «...жив у Києві інкогніто»

У статті реконструюється життя М.Грушевського після повалення Центральної Ради в кінці квітня 1918 р., розкриваються причини його відходу від політичної діяльності та намагання повернутися у велику політику з падінням гетьманського режиму.

В статье реконструируется жизнь М.Грушевского после свержения Центральной Рады в конце апреля в 1918 г., раскрываются причины его отхода от политической деятельности и попытки вернуться в большую политику с падением гетманского режима.

In the article life of M. Hrushevskiy is reconstructed after the overthrow of Central Advice at the end of April in 1918, reasons of his walking open up away from political activity and attempt to go back into a large policy with falling of the hetman mode.

Саме так в автобіографії 1926 р. М. Грушевський кваліфікував своє становище під час гетьманату П. Скоропадського¹. Життя голови Української Центральної Ради після її повалення й досі залишається одним з найменш висвітлених у вітчизняному грушевскознавстві. Навіть у єдиній спробі наукової біографії М. Грушевського цей період зведений лише до розгляду мотивів його відмови брати участь у створенні Української академії наук². Ці ж факти один з авторів книги повторив й у досить розлогій статті про М. Грушевського в «Енциклопедії історії України»³.

У передмові до першого тому зібрання творів М. Грушевського П. Сохань висловив думку, що «після гетьманського перевороту М. Грушевський не відійшов від активної політики»⁴. На нашу думку, більш вмотивованим є твердження С. Кульчицького про те, що після повалення Центральної Ради «Грушевський був усунутий на манівці політичного життя»⁵. Хоч, мабуть, більш адекватним тут був би термін «узбіччя». Автор вбачає в цьому відстороненні від політики й певний позитив, оскільки вчений отримав можливість наукової праці.

С. Плохій у нещодавно перекладеній українською книзі «Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського» стверджує, що на початку 1919 р. внаслідок трансформаційних процесів у партії есерів, «після відходу лівих Грушевський програв боротьбу з правницею і не мав іншого вибору, як полишити українську політичну сцену»⁶.

Недостатня дослідженість та суперечливі оцінки цього відтинку життя М. Грушевського зумовлені насамперед вузькістю джерельної бази. Цілком природно, що перейшовши у кінці квітня 1918 р. у підпілля, а потім мешкаючи напівлегально, М. Грушевський уникав будь — яких публічних проявів свого буття. У свою чергу нова влада не вбачала у ньому серйозного політичного опонента і відповідно не акцентувала уваги на його постаті. Про це переконливо свідчить той факт, що П. Скоропадський у своїх добре персоніфікованих спогадах про гетьманування зовсім не згадує М. Грушевського. Водночас С. Петлюрі та В. Винниченкові присвячені численні оцінки та рефлексії⁷.

Взагалі спогади, щоденники, листування сучасників є недостатньо інформативним джерелом відомостей про М. Грушевського в добу гетьманату. У щоденнику Є. Чикаленка — одного з найбільш інтегрованих у політику українських діячів і скрупульозного фіксатора подій, М. Грушевський фігурує досить часто, але переважно у ретроспективному контексті діяльності Центральної Ради⁸. Такий же характер мають і спогади Д. Дорошенка⁹.

Щоденники В. Вернадського проливають світло лише на позицію М. Грушевського щодо умов та принципів утворення УАН¹⁰. Ця інформація досить широко введена у науковий обіг. В. Винниченко у своїй синтетичній праці «Відродження нації» зовсім не згадує колишнього голову УЦР в добу гетьманату.

Епістолярій як важливий канал ретроспективної інформації випадає з кола тематичних джерел 1918 р. Зрозуміло, що в умовах жорстокої цензури гетьманського режиму, а також з мотивів конспірації М. Грушевський не вдавався до цього засобу комунікації. Лише в тодішньому листуванні інших осіб знаходимо окремі свідчення про нього¹¹. У київських газетах частіше зустрічаються згадки про цю донедавна вельми популярну постать.

У 2006 р. нами були оприлюднені перші результати дослідження цього періоду біографії вченого¹². У даному матеріалі, на базі дещо розширеного кола джерел, автор намагається більш детально висвітлити життя М. Грушевського в умовах гетьманату та спроби повернутися до великої політики після його падіння.

29 квітня 1918 р. в історії Української революції належить одночасно двом суміжним її етапам: національно — демократичному, уособлюваному Центральною Радою, і консервативно — ліберальному, репрезентованому гетьманською державою.

Цього дня у Київському цирку всеукраїнський з'їзд хліборобів проголосив генерала Павла Скоропадського гетьманом України, а у Педагогічному музеї завершила працю очолювана М. Грушевським Центральна Рада. Дії її голови та депутатів досить виразно зафіксовані у звітах київської преси. Вони відображають безпорадність перед розвитком подій, який змусив Малу Раду фактично саморозпуститися¹³. Січові стрільці, які охороняли приміщення УЦР, були нейтралізовані німецькими силами і майже не вчинили опору військовикам гетьмана.

В одній з автобіографій М. Грушевський так описує події: «Останньої ночі, коли гетьманці обсаджували будинок Ц. Ради, мене з жінкою і донькою вивезли січові стрільці до своєї

косарні (казарми — *Р.П.*). В тім якийсь москаль хотів пробити мене багнетом, прокравшись до мене, але замість мене зранив мою жінку»¹⁴.

Про інцидент з головою Центральної Ради, повідомили газети. Стверджувалося, що нападник був у формі січового стрільця. З'явилася й інформація, що вже після від'їзду Грушевського до Педагогічного музею прибув військовий підрозділ з ордером на арешт, але вже його не застав і встановити місце перебування не міг¹⁵.

Прикметно, що вже наступного дня, 30 квітня Є. Чикаленко занотував у щоденнику епізод нападу на Грушевського: «якийсь стрілець чи російський офіцер вдарив його на автомобілі штиком, але не попав..., а Марію Сільвестрівну, кажуть трохи поранено»¹⁶. Про замах, здійснений «руським офіцером», згодом писав й В. Винниченко. Крім того, він стверджував, що січовим стрільцям було дозволено «сховати до себе в казарми голову Ц. Ради М. Грушевського»¹⁷. Очевидно, він мав на увазі дозвіл німецького командування, яке визначало становище січовиків.

Дійсно, перші дні М.Грушевський перебував у Луцьких казармах, де квартирували січові стрільці. Потім, за його ж свідченням, «мешкав під Києвом, на Звіринці, поки вибух там не стався, не розвалив тої хати, а потім жив секретно в самім Києві»¹⁸. Чи були підстави у колишнього голови УЦР переховуватися? Очевидно, так. По — перше, не був виключений новий замах на його життя. Хоч з'ясувати достеменно хто ж вчинив напад 29 квітня так і не вдалося. Ця особа була заарештована і на початку липня вбита нібито при спробі втечі. Є. Чикаленко у щоденнику прокоментував цю подію: «Недавно отак перевозючи, застрелили того офіцера, який ранив штиком Грушевського, очевидно, боячись, що він одкриє якусь тайну, може й наказ йому убить Грушевського, все можливо»¹⁹. По-друге, він міг очікувати арешту й з боку нової влади. Адже був заарештований під час перевороту, а потім звільнений С. Петлюра. У справі викрадення банкіра А. Доброго за постановою німецького військового суду були ув'язненні колишній прем'єр-міністр УНР В. Голубович і військовий

міністр О. Жуковський. Однак легкість державного перевороту, забезпечена німецьким військовим прикриттям, фактична відсутність активного спротиву новій владі зумовили з її боку досить «м'яке» ставлення до політичних діячів і урядовців УНР.

29 квітня гетьман П. Скоропадський своєю грамотою до всього українського народу розпустив Центральну і Малу Раду, увільнив з посад міністрів та їхніх заступників²⁰. Хоч про голову Центральної Ради та голову уряду УНР в цьому акті не йшлося, це означало автоматичне відсторонення їх від посад.

Вже 2 травня на установчому засіданні Ради Міністрів Української Держави під головуванням П. Скоропадського першим у порядку денному стояло питання про колишніх міністрів УНР. Було ухвалено не піддавати їх арештам при умові, що вони не використовуватимуть свій, вже не належний їм, урядовий авторитет для протидії новій владі²¹.

Цілком ймовірно, що це важливе питання гетьман погодив з німецьким військовим командуванням у Києві. Воно було не зацікавлене в репресіях проти діячів УНР. Адже вторгнення 28 квітня німецького підрозділу до зали засідань Центральної Ради та арешт окремих урядовців викликало гостру критику з боку окремих фракцій рейхстагу. Керівництво Оберкомандо в Україні переклало відповідальність за інцидент на місцевого німецького коменданта і звільнило його з посади²².

Позбавлення влади уряду УНР, з яким було укладено Брестську угоду і на запрошення якого війська Центральних держав зайняли Україну, також привернуло увагу лівих фракцій німецького парламенту. 4 травня віце-канцлер фон Пайєр зробив докладну доповідь про події в Україні, причини повалення Центральної Ради, необхідність приходу нового уряду тощо. Він поінформував, що усунення колишнього правління відбулося спокійно. Голубович і Грушевський зреклися посад, а «членам дотеперішнього уряду оставили свобідну руку»²³. Це інформація збігається із свідченням В. Вернадського, який 9 травня записує у щоденнику: «Грушевський, Голубович та інші тут на свободі. Уряд вирішив не вживати щодо них ніяких заходів»²⁴.

Крім безпосередньої небезпеки зазнати репресій, на М. Грушевського звалився й тягар відповідальності за проведення політики, яка призвела до державного перевороту. Опозиційні до останнього уряду Центральної Ради партії, особливо УПСФ, які перед тим дистанціювалися від правлячої партії українських есерів, у численних публікаціях С. Єфремова, А. Ніковського, М. Кушніра звинувачували уряд В. Голубовича в авантюрах, шкідливості закону про землю, браку політичної тактики щодо німців тощо²⁵. Хоча прізвище Грушевського не називалося, ці закиди адресувалися і йому. Він жодного разу відкрито не відповів критикам Центральної Ради.

Можливо, компенсуючи цей феномен мовчання, київська преса щедро висвітлювала діяльність брата Грушевського — Олександра. Публікувалися його статті щодо утворення Українського державного університету, проблем збереження архівних документів, діяльності Українського наукового товариства, бібліографічні огляди праць, сповіщалося про його лекції тощо. Слід відзначити, що Олександр кандидував на посаду професора кафедри українознавства університету Св. Володимира, але його забалотували. Газета «Відродження» цей факт пояснювала так: «Скаржились колись, що М. Грушевський тенденційно перероблює історію. Тепер ці еретичні погляди запанують в університеті». Мабуть, саме побоювання цього змусило консервативну професуру університету Св. Володимира «прокотити» молодшого Грушевського.

Безперечно, громадсько-політична діяльність колишнього голови Центральної Ради, його авторитет історика викликали як в Українській Державі, так і за кордоном певні суспільні наукові, громадські ремінісценції. Знаючи характер і вдачу М. Грушевського, чимало політиків вважали, що той не змириться з поразкою і стане на шлях боротьби. Ширилися чутки, що він благословив січових стрільців на повстання проти німців, що під його проводом партія есерів закличе Селянську спілку до повстання та аграрного терору проти панів тощо²⁶.

Українські проблеми були постійно присутні на шпальтах німецької періодики. Так, «Neue Freie Presse» зазначала, що крах

Центральної Ради зумовлений впливом російських соціалістичних партій. А противні цьому елементи, як проф. Грушевський та д-р Луценко, були надто прямолінійні і слабкі²⁷.

Характерно, що близькою до німецької була й оцінка Грушевського деякими українськими діячами. Наприклад, О.Маковей у листі до К. Студинського у вересні 1918 р. писав про добу Центральної Ради: «українці виявилися не готові до побудови своєї держави. Навіть М. Грушевський не уgliedів спочатку більшовиків, а потім оточив себе молодими доктринерами і з превеликої справедливості до всіх народів на Україні трохи не скривдив свого власного народу. Не вменшаю заслуг М. Грушевського, але він мене розчарував»²⁸.

Відомості про Грушевського — політика, державного діяча, науковця час від часу з'являлася в періодичній пресі. Можна стверджувати, що його великий авторитет не дав змогу ні гетьманському офіціозу, ні лівій опозиції відкрито нападати на Грушевського. Коли в Одесі промонархічно налаштований проф. І. Линниченко видав брошуру антиукраїнського спрямування і піддав критиці погляди Грушевського, то київська преса виступила на його захист. Газета «Відродження» не залишала поза увагою й публікацію в правому часописі «Наша Родина» про те, що М. Грушевський був на службі австрійського уряду і потім приїхав до України, щоб готувати прихід сюди німців²⁹. Водночас гостро дебатовалося питання української автокефальної церкви. Противники цієї ідеї заявляли: «Тут німецька інтрига — автокефалія нужна Грушевському і Шептицькому, щоб унію завести». Газета «Нова Рада» намагалася пояснити справжні причини спротиву панотців московської церкви³⁰.

Трапляються й публікації джерелознавчого характеру. Так, І. Галант під рубрикою «З архіву самодержавства» друкує у вересні 1918 р. матеріали з генерал — губернаторського архіву про роль і місце Грушевського в українському національно — визвольному русі³¹. У періодичній пресі активно обговорюється питання Холмщини та Підляшшя. Зокрема, Є. Перфецький в одній з публікацій посилається на дослідження М. Грушевського

щодо етнографічних меж краю. В іншому номері «Нової Ради» наголошувалося, що ніхто так не обороняв єднання з Галичиною, як проф. Грушевський³². Отже, постать Грушевського як науковця була постійно присутня в матеріалах української преси, а відтак залишалася й у суспільній свідомості.

Д. Донцов згадує, що під тиском української громадськості у липні 1918 р. планувалося урочисте відзначення пам'яті гетьмана Івана Мазепи. З цього приводу у нього відбулася розмова з П. Скоропадським. На столі у того лежала «Історія України» М. Грушевського. Зайшла розмова про негативне ставлення історика до Мазепи. Пояснюючи це, Д. Донцов назвав М. Грушевського політичним москвофілом. На що гетьман розсміявся: «Ну, коли у вас Грушевський москвофіл...». Та хоч яким було б ставлення до антимазепинських настроїв Грушевського, на панахиді у Софіївському соборі, де вшановували Мазепу, ні Скоропадський, ні жоден з членів Ради Міністрів не був присутнім³³.

М. Грушевський у цей час намагався займатися науковою роботою, створенням підручників. Зокрема, він підготував рукописи — «Всесвітня історія» (частини 4–6), «Старинна історія. Античний світ», «Середні віки Європи». Але на жодній з тогочасних публічних акцій М. Грушевський не з'явився. На початку жовтня відбулося урочисте відкриття Українського державного університету, в якому взяли участь гетьман П. Скоропадський, прем'єр — міністр Ф. Лизогуб, члени уряду, голова УНС В. Винниченко, чимало політичних діячів. Відсутність М. Грушевського не пройшла не поміченою. Від організованого студентства йому послали вітальну телеграму. Наприкінці жовтня загальні збори української студентської спілки також направили йому вітання³⁴.

Своєрідною демонстрацією національно — патріотичних сил українства стали похорони трагічно загиблого І. Стешенка — колишнього генерального секретаря освіти, заступника Грушевського по УНТ, близької йому людини. На Байковому кладовищі зібрався цвіт української інтелігенції. Були присутні Олександр, Марія, Катерина Грушевські. Проте Михайло Сергійович не ризикнув з'явитися на люди³⁵.

Певне уявлення про умови життя М. Грушевського в цей період дають щоденникові записи В. Вернадського, який зустрічався з ним у справі утворення Української академії наук. Розмова відбулася з ініціативи М. Грушевського на вул. Паньківській. В. Вернадський занотував: «Розмістилися у флігелі, поряд із спаленим і зруйнованим будинком. Умовні дзвінки і ряд інших обачностей на сторожі і ховаючись. М. Грушевський зустрів і провів надзвичайно люб'язно, навіть по-дружньому»³⁶.

Негативне ставлення М. Грушевського до створюваної за підтримки гетьманського уряду УАН загальновідоме. Проте в історіографії побутує думка, висловлена свого часу Н. Полонською — Василенко, що М. Грушевський навіть не відповів на пропозицію вступити до академії. Повну ясність у цей епізод вносить той же В. Вернадський: «Вирішили, що він не відповідь на мого листа — його не знайдуть. Я пропонував, що заявлю на першому засіданні про моє побачення і його відмову або оголошу письмову відмову — але він віддав перевагу першому»³⁷. Тобто М. Грушевський обрав шлях неопублічної відмови. Проте це не означало, що він облишив спроби вплинути на конструкцію майбутньої академії наук. Для цього використовувалося кероване ним УНТ. Хоч за гетьманату на жодному з його засідань він не був присутнім. Роль «зв'язкового» активно виконував брат Олександр. Зокрема, УНТ добивалося паритетного представництва в комісії по складанню академії наук.

Київська преса, коментуючи майбутній склад Української академії наук, називала М. Грушевського одним з ймовірних дійсних членів. Це було визнання його незаперечних наукових заслуг. Треба відзначити, що комісія з утворення УАН зробила ще одну спробу отримати згоду вченого увійти до кола академіків, яких призначить гетьман. Про це йшлося на його зустрічі з А. Кримським 23 вересня³⁸. Однак, як і раніше, М. Грушевський не вважав для себе можливим брати участь «у такому уряді» і користуватися «такими грішми» для добрих цілей.

Вивчення матеріалів німецької та німецькомовної преси про Україну, які у перекладі регулярно подавало спеціальне видання

департаменту преси при Державному секретареві «Вісти закордонної преси», свідчать, що інтерес до постаті М. Грушевського з середини травня фактично зникає. Не фігурує він і в дипломатичному листуванні посольства Німеччини у Києві з МЗС.

Красномовні свідчення залишив Є. Чикаленко. Вони проливають світло на ставлення до М. Грушевського начальника штабу Оберкомандо у Києві генерала В. Гренера. Сталося так, що у березні 1918 р., вступивши на посаду, він намагався отримати аудієнцію у голови Центральної Ради, але той його не прийняв, відіславши до когось з своїх заступників. Образа так глибоко зачепила В. Гренера, що й у кінці червня, розповідаючи про цей епізод, він досить емоційно говорив: «Старий дурень думав собі, що так можна поводитись з німецьким генералом!»³⁹.

М. Грушевський унікав тривалий час публічної діяльності і вживав заходів безпеки, які виявилися певною мірою виправданими. 28 серпня Департамент Державної варті видав наказ про встановлення стеження за ним. А 17 листопада, вже в умовах відкритого виступу Директорії, на підставі наказу столичного отамана було проведено обшук на вул. Рейтарській, 6 з метою арешту М. Грушевського, але ні його, ні членів родини там не виявилося⁴⁰. Очевидно, спецслужбі Української Держави важко було уявити, що колишній голова Центральної Ради залишиться осторонь спроб УНС повалити гетьманський режим. Поза сумнівом, М. Грушевський широ цього бажав, але ніякої участі в заходах Директорії не брав. Більше того, у 1920 р. виступаючи на зборах соціалістів — революціонерів у Відні, він назвав протигетьманське повстання «самим темним місцем в українській революції»⁴¹. Не виключено, що до такої оцінки його спонукали особиста неприязнь до лідерів Директорії, які фактично заблокували його повернення до влади.

З падінням гетьманського режиму регенерувалися й політичні амбіції М. Грушевського, який був переконаний, що перехід від «поза — законного повстанського стану до демократичних конституційних форм» має відбутися через Центральну Раду. Хоч у лідерів політичних партій і Директорії таких планів

не існувало. Не було й широкого громадського запиту на М. Грушевського як політика.

Правда, 22 грудня 1918 р. на з'їзді селянських спілок постало питання: де «батько» Грушевський, чому його немає серед нас? Було ухвалено одностайне рішення запросити його на з'їзд. 24 грудня він вже головував на одному із засідань з'їзду і виступив з промовою, основний мотив якої звівся до впевненості у тому, що дії Центральної Ради були правильними, а селяни підтримують закон про соціалізацію землі від 18 січня 1918 року⁴².

Розгорнутою політичною платформою М. Грушевського стала стаття «По шкоді»⁴³. Вона датована 20 грудня 1918 р., тобто написана одразу після падіння Української Держави, але вийшла у «Літературно — науковому вістнику» вже на початку 1919 р., коли динамічний перебіг подій знецінив її політико — практичну значущість і відвів їй роль історико — публіцистичного матеріалу. Стаття відбиває ставлення М. Грушевського до гетьманату, особисто П. Скоропадського, Директорії, а головне — дає його бачення конструкції постгетьманської влади в Україні. Зрозуміло за його активної і визначальної участі.

Кваліфікувати оцінки гетьманату М. Грушевським як негативні — це м'яко сказано. Вони сповнені ненависті та принизливих епітетів: «скверний анекдот», компонований спілкою наших поміщиків і німецьких генералів», «поганий поміщицько-жандармський режим бувших охранників і поліцаїв», «грандіозний злочин вчинений, на основних політичних, національних і економічних інтересах України», «доба лиха і ганьби». Павла Скоропадського Грушевський характеризує як німецьку «креатуру в ролі невідповідального правителя», «просто знаряддя в руках возсоединителів Росії» тощо⁴⁴.

Вважаємо, що такі оцінки зумовлені не тільки особистою неприязню скривдженого розгоном Центральної Ради, а насамперед соціалістичною ментальністю М. Грушевського. Тому ці характеристики досить близькі до оцінки В. Леніним гетьманату як реставрації буржуазно — поміщицького монархізму,

обіпертого на німецькі багнети (ПСС. — Т. 36. — С. 322). М. Грушевський висловив надію, що уряд УНР розслідує і розкриє «докладно і документально істоту сього грандіозного злочину»⁴⁵. Як відомо, Директорія створила спеціальну слідчу комісію для розгляду «злочинів гетьманського режиму».

М. Грушевський шукає причини фіаско Центральної Ради зовсім не в можливих власних прорахунках, а в злій волі обставин та різних українських груп, які намагалися «скинути соціалістичний кабінет, зламати гегемонію українських с.-р., знищити соціалістичні закони Центральної Ради, повернути назад аграрну реформу, зробити кінець революційним організаціям на місцях і т.д.»⁴⁶. Зовсім неохоче визнає М. Грушевський роль УНС та Директорії в поваленні гетьманського режиму. УНС він оцінює як «організацію доволі випадкову, субсидіарного характеру», а Директорію як тимчасовий орган керування повстанням, до котрого тепер переходить правління державою без належної конституційної бази⁴⁷.

М. Грушевський пропонує власну конструкцію державної влади у відновленій УНР. Схематично вона зводилась до наступного: Директорія визнає свою надзвичайну місію завершеною і передає владу Центральній Раді, яка має дезавувувати «акти узурпації» (тобто гетьманату) і разом з Директорією організувати уряд, визначити термін скликання Установчих зборів, а потім передати їм свої законодавчі функції⁴⁸.

Певні надії М. Грушевський покладав на скликання Директорією у січні 1919 р. Трудового конгресу, делегатом якого він був обраний від Чигиринського повіту. Проте керманічі конгресу не тільки не запросили його до президії, але не включили й до складу жодної з резолюційних комісій. Його наміри при відновленні УНР «вернутися до того моменту, де її існування було перервано актом німецького насильства», тобто повернути владу Центральній Раді, не здійснилися. Причину цього М. Грушевський вбачав у бажанні правих українських партій і Директорії «затримати в своїх руках необмежену владу»⁴⁹.

Історична реконструкція життя М. Грушевського за доби гетьманату не дає чіткої відповіді на головне питання: у чому причина його повного відходу від політичного життя, а тим більше неучасті в антигетьманському русі? І все ж спробуємо сформулювати підстави тогочасної політичної апатії лідера національно-демократичного етапу Української революції.

По-перше, М. Грушевський отримав важку морально-психологічну травму. Очевидно, він до останнього не вірив у те, що німецько-австрійські союзники підуть на зміну влади в Україні. Ще більшим розчаруванням стала індиферентність населення, особливо селянства, при поваленні Центральної Ради. Гнітило його й підсвідоме розуміння власних прорахунків у проведенні лінії відносин з німецьким командуванням. Не випадково він писав, що після гетьманського перевороту шукав «спочину від *тяжких переживань* в літературно-науковій праці».

По-друге, політична сила, на яку М. Грушевський зробив ставку у Центральній Раді, Українська партія соціалістів-революціонерів після державного перевороту розпалася на кілька течій. На Трудовому конгресі навколо М. Грушевського зібралася лише невелика група членів т.зв. центральної течії УПСР.

По-третє, можна припустити, що М. Грушевський скептично ставився до внутрішніх можливостей шляхом повстання скинути гетьманський режим, захищений потужною мілітарною силою Центральних держав. Як, до речі, й керівники Українського національного союзу, які побачили таку перспективу лише після крутого зламу у ході Світової війни на користь Антанти.

По-четверте, не слід ігнорувати й спрацювання у М. Грушевського природного інстинкту самозбереження. Адже був заарештований і засуджений німецькою військовою юстицією голова уряду УНР В. Голубович. У кінці липня гетьманською владою був ув'язнений С. Петлюра. До того ж залишалися незавершеними наукові проекти вченого, зокрема фундаментальна «Історія України-Руси».

І нарешті, треба зважати й на вік М. Грушевського. Набагато молодші і амбітніші українські політики типу С. Петлюри і В. Винниченка мали досвід нелегальної праці в умовах царської Росії, якого не мав М. Грушевський. І то аж до листопада їх антигетьманська діяльність не виходила за межі легальної опозиції.

Цілком можливо, що наведені причини «тихого» сидіння М. Грушевського в добу гетьманату не повні й до якоїсь міри гіпотетичні. Надто вже вузьке коло джерел з цієї теми залишила сучасним дослідникам та динамічна і мінлива доба.

¹ Великий Українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. — К., 1992. — С. 239.

² Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. — К., 2005. — С. 192–199.

³ Енциклопедія історії України. — Т.2. — К., 2004. — С. 234.

⁴ Сохань П. Творча спадщина М.С. Грушевського і сучасність. В кн.: Грушевський Михайло. Твори у 50 томах. — Т. 1. — Львів, 2002. — С. 25.

⁵ Кульчицький С. «Всесвітня історія» Михайла Грушевського як історіографічне явище. В кн.: Михайло Грушевський — науковець і політик в контексті сучасності. — К., 2002. — С.11.

⁶ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — К., 2011. — С. 97.

⁷ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995. — С. 479 — 380, 487.

⁸ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. (1918–1919). — К., 2004. — С. 457.

⁹ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 578.

¹⁰ Вернадський В. Дневники. 1917–1921. — К., 1994.

¹¹ У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). — К., 1993. — С. 331–334.

¹² *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського за доби гетьманату П. Скоропадського // Український консерватизм і гетьманський рух. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. — Вип. 11–12. — К., 2006. — С. 52–56.

¹³ *Грушевський М.* Автобіографія, 1914–1919 рр. В кн.: Великий Українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. — С. 217.

¹⁴ Там само. — С. 217

¹⁵ Народня воля. — 1918. — 5 травня; Відродження. — 1918. — 9 травня.

¹⁶ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т.2. — С. 22.

¹⁷ *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. II. — Київ — Відень, 1920. — С. 326.

¹⁸ Великий Українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. — С. 217.

¹⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т.2. — С. 83.

²⁰ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

²¹ Центральний державний архів органів вищої влади і управління України. — Ф. 1064. — Оп.1. — Спр.6. — Арк.29.

²² Вісти закордонної преси. — 1918. — 10 травня.

²³ Народня воля. — 1918. — 9 травня.

²⁴ *Вернадський В.И.* Дневники 1917–1921 гг. — С. 82.

²⁵ Нова Рада. — 1918. — 29 квітня; 12 травня; 14 травня; 2 червня.

²⁶ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т.2. — С. 25.

²⁷ Neue Freie Presse. — 1918. — 9 травня.

²⁸ У півстолітніх змаганнях: Листи до К. Студинського. — К., 1993. — С. 332–333.

²⁹ Відродження. — 1918. — 9 травня; 16 грудня.

³⁰ Нова Рада. — 1918. — 26 травня.

³¹ Там само. — 7 вересня.

³² Там само. — 19 червня; 27 липня.

³³ *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — К., 2002. — С. 63.

- ³⁴ Відродження. — 1918. — 8, 27 жовтня.
- ³⁵ Там само. — 6 серпня.
- ³⁶ *Вернадський В.* Вказ. праця. — С. 95.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ *Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я.* М.С. Грушевський: коротка хроніка життя і діяльності. — 1996. — С. 99.
- ³⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т.2. — С. 154.
- ⁴⁰ *Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я.* Вказ. праця. — С. 99.
- ⁴¹ Бойко О. Український Національний Союз і організація проти-гетьманського повстання// Проблеми вивчення історії Української революції. — К., 2002. — С. 165.
- ⁴² Відродження. — 1918. — 26 грудня.
- ⁴³ *Грушевський М.* По шкоді// Літературно — науковий вістник. — 1918. — Т. 72 (кн. XII, грудень). — С. 233 — 243.
- ⁴⁴ Там само. — С. 233 — 236.
- ⁴⁵ Там само. — С. 2.
- ⁴⁶ Там само. — С. 234.
- ⁴⁷ Там само. — С. 238.
- ⁴⁸ Там само. — С. 239.
- ⁴⁹ Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — С. 218.

Олександра Кудлай

Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса

Висвітлюється громадська, політична, наукова та викладацька діяльність одного з провідних діячів Української соціал-демократичної робітничої партії Б. Мартоса, його праця як члена Центральної ради, у керівному складі Генерального секретаріату та урядів Директорії.

Раскрывается общественная, политическая, научная и преподавательская деятельность одного из лидеров Украинской социал-демократической рабочей партии Б. Мартоса, его работа как члена Центральной Рады, на руководящих постах в Генеральном секретариате и правительстве Директории.

The present article is dedicated to the social, political, scientific and teach activity of one of the leader of the Ukrainian social democratic labour party B. Martos, to his work as a member of Centralna Rada, the Ukrainian Popular Ministry, the government of Directoriay.

Борис Миколайович Мартос народився 20 травня 1879 р. у м. Градизьк на Полтавщині (зараз селище міського типу Глобинського району Полтавської області). Походив він зі старовинного козацького роду Мартосів. У його роду у XVII столітті були — полковий обозний Лубенського полку Павло Мартос, що деякий час був наказним лубенським полковником (1728 р.); славетний скульптор Іван Петрович Мартос (1750–1835 рр.); письменник Іван Романович Мартос (1760–1831 рр.) — секретар графа К.Г. Разумовського; історик Олексій Іванович Мартос (1790–1842 рр.); видавець першого «Кобзаря» Т.Г. Шевченка П. Мартос¹.

У 1897 р. Б. Мартос зі срібною медаллю закінчив у Лубнах класичну гімназію, згодом вступив до Харківського університету на математичний відділ. Під час навчання в університеті став членом таємної Української студентської громади Харкова (з 1899 р.), яка нараховувала 12 осіб і відігравав у її діяльності провідну роль. Як пише А. Качор — учень Б. Мартоса — у своїй розвідці зі слів самого Бориса Миколайовича, саме тут він знайомиться з такими видатними у майбутньому українськими громадськими діячами як Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський, Ю. Коллярд, Д. Познанський, О. Коваленко та іншими². У цей час зустрів він й свою майбутню дружину Марію Кучерявенко та її брата Аркадія. На нелегальних шевченківських роковинах, влаштованих громадою у 1900 р., виступив з доповіддю про соціально-політичні погляди Кобзаря. Того ж року за дорученням Студентської громади, влітку, став учасником I Українського студентського конгресу у Галичині. Тут він знайомиться із особливостями місцевої кооперації та культурно-просвітницькою діяльністю українських організацій. Після повернення до Харкова підготував та виступив з доповіддю «Кооперативний і культурно-просвітний рух у Галичині». З того часу він почав серйозно цікавитися і вивчати проблеми кооперативного руху. Зі Львова він привіз також нелегальну літературу, зокрема, працю М. Міхновського «Самостійна Україна» — першу програму РУП, — та твір Д. Антоновича «Дядько Дмитро». Взимку того ж року він знов приїжджав до Львова за нелегальною літературою для РУП.

За участь у студентській демонстрації 1901 року Б. Мартос був заарештований, провів два тижні у тюрмі і був висланий на два роки з Харкова «під нагляд поліції» із забороною жити в університетських містах. В цей час на Полтавщині, куди переїхав Борис Миколайович, працювала Кооперативна комісія, створена при сільськогосподарському товаристві зусиллями О. Русова, К. Мацієвича та статистика Л. Падалки. Знайомство з останніми значно вплинуло на подальший життєвий шлях

Б. Мартоса. Тут він також тісно співпрацював із Революційною українською партією (РУП), однак, як він сам згадував пізніше, не був ані засновником партії, ані її членом. Він пропагував національні ідеї серед селянства; організовував у селах бібліотеки та влаштовував читання української літератури. Заснував кілька політичних гуртків серед учнів середніх шкіл у Полтаві і читав їм політичну економію, українську історію та літературу; займався культурно-освітньою роботою. Незважаючи на численні обшуки та допити поліції, допомагав РУП у друкуванні та розповсюдженні відозв, взяв участь у підпільній конференції Українських студентських громад у Полтаві у 1901 р.

Через два роки, у 1903 р., Б. Мартос повернувся до Харкова, однак не полишив політичної діяльності, продовжуючи активно працювати в Українській студентській громаді — виступає з доповідями і рефератами. За співпрацю з РУП та допомогу у транспортуванні шрифту для нелегальної друкарні відбув піврічне ув'язнення (1903–1904 рр.), під час якого двічі оголошував голодування. Після звільнення активно включився у революційні події 1905–1907 рр.

Під час Першої російської революції вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), став одним з авторів програми партії. У роки революції Борис Миколайович виступав на мітингах, друкував відозви УСДРП, деякий час очолював збройну дружину студентів і телеграфістів на околицях Харкова і Люботина. Проводив роботу на селі серед селян.

Лише у 1908 р. йому вдалося закінчити математичний відділ Харківського університету, але отримав, як вказував сам Борис Миколайович у своїй автобіографії, не свідоцтво, а лише залік³. Наприкінці навчання Б. Мартос одружився із Марією Юріївною Кучерявенко. Тому на життя він змушений був заробляти приватними уроками та лекціями з математики і космографії на загальних курсах Чадова у Харкові. Викладав математику на курсах землемірів, географію — на курсах Товариства торговельних помічників, латинську мову — на Вищих жіночих

курсах у Харкові та математику — у харківській жіночій гімназії (1906–1909 рр.). На початку 1910 р. викладав географію на курсах професійної спілки прикащиків.

У 1910 р. батько його давнього товариша М. Русов пропонував йому зайняти посаду асистента у Київському Комерційному інституті⁴. Однак, педагогічну діяльність йому заборонили і Б. Мартос змушений був виїхати на Волинь, покинувши й підготовку до державних іспитів, замість яких він прослухав курс бухгалтерії. На Волині у 1909–1911 рр. Борис Миколайович працював старшим контролером статистичних робіт у відповідному відділі Волинської губернської земської управи. Цю посаду він отримав за посередництвом свого знайомого В. Кошового, що був директором статистичного бюро. Тут він знов близько і багато спілкується із селянами, спостерігає їх життя, заглиблюється у їх проблеми та потреби.

Через деякий час Борис Миколайович знов підпадає під підозру поліції і у 1910 р. їде до Києва, де проходить дев'ятимісячну практику у «Волзько-Камському комерційному банку». Тут він мав змогу ознайомитися зі всіма банківськими операціями. У 1911–1912 рр. працює на Волині старшим інструктором кооперації при Волинській земській касі дрібного кредиту, проводячи оціночно-страховий та сільськогосподарський перепис. Як писав Б. Мартос у своїй автобіографії у 1925 р., працюючи на цій посаді, він організував низку кредитних товариств, провів кілька двотижневих курсів для підготовки керівного складу кооперативних організацій, брав участь у створенні кооперативного союзу у Житомирі. Паралельно для навчання майбутніх інструкторів у кооперативній справі систематично ознайомлювався із фаховою літературою, вивчав практичну діяльність кооперативів, статистику, ревізію та методику викладання на кооперативних курсах⁵.

На Б. Мартоса, як і інших представників тодішньої молодії української інтелігенції, у цей час мав великий вплив «артільний батько» — М. Левитський, чия просвітницька та кооперативна діяльність сприяла розвитку національного руху у цій

сфері та виховала когорту майбутніх громадських і політичних діячів України⁶. Саме завдяки впливу М. Левитського Борис Миколайович продовжив самоосвіту не тільки у сфері кооперації, а й звернувся до вивчення суспільно-економічних наук. Особливу увагу він приділяв організації споживчих та промислових кооперативів та поширенню економічних знань серед населення. Вже наприкінці життя він згадував, що у цей період він багато часу проводив серед селян, навчаючи дітей, спілкуючись із сільською інтелігенцією. Працюючи на цій посаді Б. Мартос набув великого досвіду практичної роботи та репутації висококласного фахівця у національних кооперативних колах.

У цей час, за відомостями А. Качора, він отримує листа від давнього знайомого К. Безкровного, який працював у Катеринодарі на Кубані головними бухгалтером акціонерної спілки по будівництву Чорноморської Кубанської залізниці, із пропозицією про роботу⁷. Під тиском адміністрації, з огляду на його неблагонадійність, Б. Мартос виїжджає на Кубань. До того ж тут працював і рідний брат його дружини А. Кучерявенко на ниві кооперації. Бориса Миколайовича призначають керівником фінансового відділу Управління Чорноморсько-Кубанської залізниці. На цій посаді він працював два роки — з 1911 по 1913 рр. Одночасно Б. Мартос продовжує займатися кооперативною діяльністю — входить до дирекції Кубанського кооперативного банку (1913 р.), обраний членом правління Кубанського кредитного союзу і як представник останнього неодноразово виступає на кооперативних та сільськогосподарських з'їздах, конференціях. Входить також до редколегії друкованого кооперативного органу «Союз», публікує статті з питань кооперації у кубанських часописах. Не полишає він й громадської діяльності — проводить курси для членів управ кредитних кооперативів, викладає українську мову та літературу у таємному гуртку школярів середніх класів.

Через важку хворобу на малярію (1912 р.) він у 1913 р. знов повернувся в Україну, на Полтавщину, де у 1913–1917 рр., до

самої революції, працював інспектором кооперації Полтавського губернського земства, керуючи теоретичною й практичною підготовкою кандидатів на посади повітових інструкторів. Борис Миколайович готував доклади для губернських земських зборів з питань допомоги кооперативним установам; розробив план обстеження споживчих товариств на Полтавщині, керував обробкою цих матеріалів. Під його редакцією губернське земство видавало «Огляд споживчої кооперації на Полтавщині», що складався саме з цих матеріалів. Брав він участь й у заснуванні нових кооперативних організацій. За свідченням Б. Мартоса, за час його роботи були утворені наступні союзи: Полтавський споживчий, Полтавський кредитний, Кременчуцький кредитний, Роменський споживчий, Роменський кредитний, Переяславський кредитний та Пирятинський споживчий. Засновувалися й районні союзні об'єднання — у Костянтинограді, Кобелянську, Миргороді⁸.

Одночасно на кооперативних курсах Б. Мартос викладав теорію й історію кооперації, був учасником низки кооперативних з'їздів і конференцій. На запрошення київських кооперативних організацій з нагоди 50-ліття української кооперації читав публічні лекції у Полтаві і Києві. Був також членом кооперативного відділу полтавського «Общества сільського господарства».

Під час I Світової війни за дорученням земства заснував «Закупочне бюро» при Полтавському губернському земстві для забезпечення місцевого населення речами першої необхідності, завідував діяльністю цього бюро. Як свідчить Б. Мартос, робота цієї установи — це була «перша спроба переведення великої акції через кооперативний апарат, вона була скерована на утримання цін від штучного підвищення»⁹. Як представник Полтавського споживчого союзу взяв участь у зборах кооперативів Харківського споживчого союзу, активно працював також на різних кооперативних нарадах та конференціях, обстоюючи ідею створення всеукраїнських кооперативних центрів. Ця активна і плідна діяльність допомогла йому набути великого

досвіду й знань у загальногосподарських, фінансових і кооперативних справах.

Після Лютневої революції Б. Мартос включився до активної роботи на громадсько-політичній ниві. Вже 4–5 квітня 1917 р. у Києві на конференції УСДРП виступив як один з її лідерів. На початку червня став одним з членів президії Всеукраїнського селянського з'їзду, був обраний до Тимчасового ЦК Селянської спілки, згодом — членом Української Центральної Ради (УЦР), а з 23 червня — і Малої Ради. Виступав з доповіддю про земельне питання й на Всеукраїнському робітничому з'їзді (11–14 липня 1917 р.). У своєму виступі він підкреслював, що найбільша верства населення України — селянство — перебуває у тяжкому стані і вказував на важливе значення аграрного питання для робітництва. Як добре освічена людина, що мала великий досвід роботи на селі, зокрема в організації кооперативного руху, увійшов до першого складу Генерального Секретаріату — виконавчого органу УЦР, — обійнявши посаду генерального секретаря земельних справ.

Однак не полишав він свого зв'язку і з Полтавщиною, де працював не один рік. 21–22 травня проходив Український національний з'їзд у Полтаві, яким керував Б. Мартос. Через місяць, як представник УЦР, на екстреному засіданні Полтавського губернського земського зібрання 20 червня після оголошення I Універсалу виступив з промовою, наголосивши, що Центральна Рада розраховує на підтримку усього українського народу.

Після призначення на посаду генерального секретаря земельних справ Б. Мартос багато зусиль доклав до організації роботи секретарства та кооперативного відділу у його складі, який і очолив після залишення посади генерального секретаря. Ще раз Б. Мартос керував роботою земельного секретарства після демісії М. Савченко-Більського та К. Мацієвича восени 1917 р. Працюючи у сфері кооперації та досконально орієнтуючись у проблемах села, Борис Миколайович стояв на позиції збереження великих розвинутих і механізованих господарств

та передачі їх сільськогосподарським артільям. Для цього, за його ініціативою, секретарство земельних справ провело обстеження таких артільей в Україні. За даними самого Бориса Миколайовича їх на 1917 р. виявилось 6¹⁰. Для розвитку мережі артільей ним було розроблено низку інструкцій, а також організовано при секретарстві курси по земельній реформі для підготовки інструкторів, в тому числі, і для організації сільськогосподарських спілок, на яких він сам викладав. В результаті в багатьох містах вдалося влаштувати такі спілки.

Безпосередню участь взяв Борис Миколайович й у розробці та обговоренні земельного закону Центральної Ради. Він вніс до Малої Ради розроблений земельним секретарством Статут крайового українського земельного комітету 5 жовтня. На УІІІ сесії УЦР 14 грудня в якості товариша генерального секретаря земельних справ Б. Мартос доповів про той безлад і розруху, що виникли внаслідок хибного тлумачення положень ІІІ Універсалу про перехід землі до рук народу. Він зауважив, що «широке громадянство просто не доросло до соціалізму, ... селяни розуміють соціалізм як перенесення майна із панського двору до свого власного»¹¹. На думку промовця треба було якнайскоріше ухвалити закон, що передбачав би покарання за нищення сільськогосподарського добра, і це, в свою чергу, дозволило б навести елементарний лад на місцях.

УІІІ сесія заслухала план земельної реформи, викладений Б. Мартосом. Ним передбачалося: збереження великих зразкових маєтків, де вирощується породиста худоба, селекційні господарства; допомога з боку секретарства земельних справ господарствам — надання необхідних машин, реманенту, насіння. Завершуючи свій виступ, Б. Мартос заявив про свою відставку¹².

Того ж дня, на вечірньому засіданні, був зачитаний, підготовлений секретарством спільно із Земельним комітетом, «Тимчасовий земельний закон», головні тези якого були накреслені ІІІ Універсалом. Б. Мартос дав пояснення тих положень, з якими він особисто був незгодний. По-перше, це

стосувалося відсутності чіткого переліку земель, на які скасовувалася приватна власність; і по-друге — невизначеності процедури передачі землі. На його думку, розібратися зі всіма суперечностями зможуть лише Українські Установчі збори на підставі тих матеріалів, що збере секретарство земельних справ.

З приводу позиції українських есерів по земельному питанню Б. Мартос висловився цілком ясно: «Гасло «Земля народу», балачки, що земля як сонце, як повітря повинна належати всім, не витримує критики». Однак, не зважаючи на особистий скепсис, він запропонував прийняти тимчасовий закон, «який pomoже в першу чергу забрать землю у панів та інвентар і заспокоїть хліборобів»¹³.

Після виступу Б. Мартоса розпочалися тривалі та бурхливі дебати. Більшість доповідачів висловилися проти законопроекту. Одним з пунктів документу, що викликав загальні нарікання, було положення про збереження недоторканості господарств у розмірі 40 десятин, що обумовлювало, на думку більшості, так звану «трудоу норму». Головним лейтмотивом виступів стало визначення, зроблене селянином Г. Тернюком: «Ви усі тут через принципи сперечаєтеся. А краще ви переробіть ваш закон, щоб всім селянам було добре»¹⁴.

В результаті на голосування було висунуто дві резолюції: від українських соціалістів-революціонерів про те, що закон не відповідає інтересам трудового селянства; передати його на доопрацювання до фракційної комісії та переробити на основі двох принципів — повного скасування приватної власності на землю та соціалізації землі. Резолюція містила також вимогу негайного призначення генерального секретаря земельних справ — члена партії українських есерів.

Друга резолюція — від фракції українських соціал-демократів — пропонувала наступну формулу переходу: основою закону мають бути постанови III Універсалу по земельному питанню, тому тимчасовий законопроект взяти за основу і одночасно передати його у парламентську комісію для доробки і подання на розгляд Центральної Ради.

Через три дні, 17 грудня, більшістю голосів була прийнята формула переходу, подана українськими есерами, наступного змісту. Законопроект не приймати, доручивши новоствореній комісії з пропорційним представництвом від усіх фракцій Ради підготувати новий законопроект, який мав бути поданий на розгляд Малої Ради. Основою майбутнього документу повинні були стати принципи повного скасування приватної власності на землю та соціалізації землі¹⁵. Отже, по складному і дуже важливому питанню перемогла точка зору есерів.

6 листопада Б. Мартос, як представник Генерального секретаріату, взяв участь у переговорах у штаб-квартирі Південно-Західного фронту з генералом М. Володченком про визнання української влади. Після доповіді Б. Мартоса ген. М. Володченком та представником Секретаріату було складено протокол про визнання штабом Південно-Західного фронту Генерального секретаріату УЦР верховною владою в Україні, про що генерал видав відповідний наказ по військах фронту¹⁶.

За складною державною роботою протягом 1917 р. не забував Б. Мартос й про свою головну турботу — поширення та організацію кооперативного руху в Україні. У березні 1917 р. Борис Миколайович стояв у витоків створення Центрального кооперативного комітету (Коопцентру), що став вищим органом кооперації в Україні та керував його виробничою, науковою, статистично-економічною та освітньою діяльністю. Саме завдяки наполегливій праці Б. Мартоса у 1917 р. у Києві пройшли два кооперативні з'їзди. Ним був підготовлений план подальшої кооперативної роботи під назвою «Схеми дальшої господарської розбудови кооперативів».

У 1918 році, у період Гетьманщини, Б. Мартос відходить від політичної діяльності і усю свою увагу та сили приділяє насиченій і плідній праці, безпосередньо пов'язаній із кооперацією. Насамперед, він читав лекції про інструкторську роботу на Вищих інструкторських кооперативних курсах ім. Доманицького, організованих весною 1918 р. Саме з цих курсів зусиллями відомого економіста М. Туган-Барановського, К. Мацієвича та

Б. Мартоса у Києві створювалася вища кооперативна школа — Кооперативний інститут, який розпочав свою роботу 1 січня 1920 р. Борис Миколайович, у співавторстві із М. Туган-Барановським та К. Мацієвичем, став автором й першої програми навчання Інституту. Читає в ньому курс лекцій. Паралельно він викладає у кооперативній школі «Дніпросоюзу». У цей же час ним була підготовлена популярна брошура «Лист до земляків».

Весною 1918 р. Б. Мартос очолив організаційну комісію по скликанню Всеукраїнського загальнокооперативного з'їзду у Києві в травні 1918 р. Взяв у його роботі активну участь, виголосивши доповідь про організацію кооперації в Україні. Як зазначав відомий дослідник українського кооперативного руху І. Витанович, М. Мартос передбачав розвиток в Україні не тільки традиційних видів кооперації — споживчої, кредитної, сільськогосподарської, — а й створення мережі місцевих кооперативів першого ступеня, об'єднаних у районні, обласні та у вже існуючі центральні союзи. Борис Миколайович планував створення окремого ревізійного союзу і обласних ревізійних відділів для усіх кооперативів. Він пропонував також утворити центральний видавничий союз для задоволення культурно-освітніх потреб населення, що опікувався б спеціальними курсами, школами, клубами народними домами та університетами. Таким чином, Б. Мартос накреслив головні шляхи подальшої розбудови кооперації в Україні. На цьому з'їзді було ухвалено статут Центрального українського кооперативного комітету. А у жовтні 1918 р. на сесії Коопцентру він був обраний головою управи Коопцентру, що стала об'єднуючим центром українського кооперативного руху, що дбав про його поширення¹⁷. При управі регулярно проводилися наради за участю представників центральних кооперативних організацій. Паралельно було проведено перше статистичне обстеження кооперативних організацій України.

Розроблена Б. Мартосом теоретична схема організації кооперативного руху, надрукована у трудах III Всеукраїнського

кооперативного з'їзду, була ухвалена останнім. Схема розмежування діяльності різних кооперативних установ побачила світ у журналі «Українська кооперація»¹⁸.

Одночасно Борис Миколайович очолив наглядову раду «Дніпросоюзу», входив до наглядової ради «Українбанку». Як член редакційної комісії співпрацював з фаховим журналом управи Коопцентру «Українська кооперація».

Знов повернувся Б. Мартос до активної політичної роботи та праці у вищих органах української влади за часів Директорії. Він очолював міністерство фінансів у кабінеті В. Чехівського (до кінця січня 1919 р.), а згодом — в уряді С. Остапенка. Зберіг він цю посаду і після обрання його на посаду прем'єр-міністра 9 квітня 1919 р. у Рівному.

Треба зазначити, що весною 1919 р. уряд УНР опинився у дуже складному становищі. Завдяки наступу більшовицьких військ територія, що контролювалася Директорією, неухильно зменшувалася — спочатку уряд переїхав до Винниці, потім — до Рівного, а згодом — до Кам'янець-Подільського. Члени уряду, зважаючи на ситуацію, перебували у різних містах України та поза її межами, тому він працював у неповному складі. Це негативно впливало не тільки на роботу кабінету та сприяло поглибленню внутрішньої дезорганізації, а й на становище армії в цілому. Зрозуміло, що у суспільстві росла недовіра до політичного проводу УНР, що виявився нездатним здійснювати задекларовані соціально-економічні, політичні та адміністративні перетворення.

Загальне тяжке положення ускладнювалося й розвитком нового витка гострих і майже непримиренних суперечностей між «лівими» і «правими» українського політичного проводу, їх неспроможністю відійти від обстоювання своїх вузько партійних інтересів та «об'єднатися для створення єдиної міцної української політичної сили»¹⁹. Загострення політичної боротьби та невдалі спроби лівого табору знайти шляхи для об'єднання українських сил призвели до зміни кабінету міністрів С. Остапенка. На початку квітня 1919 р. за

ініціативою С. Петлюри та А. Макаренка був утворений новий уряд, який очолив Б. Мартос. Однак, до уряду увійшли представники тільки українських есерів та есдеків, що лише посилювало протистояння між правою та лівою течіями українського руху. Повстання В. Оскілка 29 квітня 1919 р., що мало за мету припинити міжпартійну боротьбу та усунути українських соціалістів від влади, суттєво погіршило ситуацію, ставши одним з факторів успішності наступу радянських військ на території України. Відома нарада уряду та трьох членів Директорії у Радзивиліві 13 травня, яка вивела О. Андрієвського зі складу останньої, фактично призвела до усунення «правих» від прийняття важливих політичних рішень. Усе це ще більше поглибило кризу у взаєминах двох українських таборів — «праві» сили не визнали нового уряду Б. Мартоса.

12 квітня уряд оприлюднив декларацію, якою оголосив своїм головним завданням — опертися на власні сили, без залучення «чужої військової сили», звернувши головну увагу на забезпечення армії та військовослужбовців, а також здійснити фактичну злуку західних і східних українських земель. Однак виконати свою соціалістичну по суті програму уряду не вдалося, як не вдалося й об'єднати національні сили на єдиній платформі. Погіршилися стосунки УНР і з галицькими політиками.

Окремо слід вказати на події, пов'язані із справою полковника П. Болбочана, які припали як раз на прем'єрство Б. Мартоса і яким Борис Миколайович присвятив окрему книгу споминів «Оскілко й Болбочан. (Спогади)» (Мюнхен, 1958). Як вказує автор у вступному слові, з огляду на те, що ця тема є неприємною «для нашого національного престижу», йому не хотілося писати ці спомини. Але, аби запобігти спекуляціям на цьому ґрунті, намаганням виставити П. Болбочана героєм та безвинною жертвою, Б. Мартос вирішив опублікувати спогади, в яких виклав події заклоту, намагаючись зробити це найбільш об'єктивно. У своїй розповіді Б. Мартос, як він сам вказує,

опирається й на свідчення інших учасників. У брошурі подається матеріал про складання уряду Б. Мартоса; виступ отамана В. Оскілка; матеріал про П. Болбочана, його особистість та спробу військового перевороту; судовий процес над ним та події після суду.

В цілому, на думку Б. Мартоса, спроба військового перевороту в умовах військового часу, «це — безперечно безоглядне переслідування дрібних егоїстичних амбіцій в тяжкий час національної боротьби, коли особисті інтереси, особиста пиха мусіли б бути підпорядковані інтересам загальнонаціональним»²⁰.

Однак, сучасні дослідники Т. Осташко, Т. Вронська та інші дотримуються прямо протилежної думки. По-перше, події, що були пов'язані із призначенням П. Болбочана командуючим Запорізької групи військ, як людини, якого «поважала і підтримувала переважна більшість» військових вказаного формування, «стали проявом намірів поміркованих державницьких сил змінити ситуацію як в армії, так і в країні в цілому»²¹. По-друге, аналізуючи документи державної слідчої комісії, вони дійшли висновку, що жоден з них не доводить звинувачення П. Болбочана у спробі державного перевороту. По-третє, суд, що розглядав справу полковника складався з випадкових людей, що не мали фахової освіти та проведення справи відбувалося із відкритим упередженням до П. Болбочана — подію просто зробили державним переворотом²².

Так, чи інакше, але політика кабінету Б. Мартоса викликала велике невдоволення українських правих сил, наростало незадоволення селянства. Намагання уряду консолідувати український рух виявилися невдалими. У таких обставинах голова Директорії С. Петлюра почав схилитися до можливості реформування уряду шляхом входження до нього більш поміркованих елементів. 12 серпня 1919 р. було оприлюднено нову урядову декларацію, що оголошувала поворот у бік парламентської демократії. Після її видання 17 серпня Б. Мартос подав заяву про відставку.

29 серпня кабінет міністрів прийняв відставку Б. Мартоса і доручив формування нового кабінету члену УСДРП, міністру внутрішніх справ І. Мазепі.

Треба відзначити, що за свідченням колег, очолюючи Раду Міністрів, Б. Мартос виявив себе не тільки як економіст-теоретик, а й як практик, що набув великого досвіду у попередні роки, що дало змогу його уряду забезпечувати діяльність як державного апарату, так і української армії у дуже складних умовах військового часу²³. Тому РНМ висловила йому свою подяку, а Борис Миколайович залишився на посаді міністра фінансів і працював в українському уряді ще до кінця травня 1920 р. Його зусиллями Директорія ухвалила важливий закон у сфері фінансів — закон про самостійність української валюти.

У 1920 р. Б. Мартос виїхав до Німеччини, де відвідав значні німецькі центри кооперації — Берлін, Дрезден, Лейпціг, Регенсбург, Мюнхен, Гамбург — з метою вивчення досвіду кооперативного руху, роботи різних кооперативних організацій, в тому числі й кооперативних курсів. Ця подорож дала Борису Миколайовичу змогу зібрати багатий матеріал з теорії і практики кооперації, діяльності кооперативних шкіл і курсів. Є відомості, що результатом цього «відрядження» стало складання Б. Мартосом програми навчання вечірніх кооперативних курсів, які він намагався влаштувати в Ужгороді²⁴. Скоріш за все ця справа не знайшла належної підтримки і у 1921 р. він з дружиною опиняється у Чехословаччині, де продовжує свою наукову, громадську та педагогічну діяльність, що стала головною у його житті на еміграції.

Тодішнім головою Українського громадського комітету у Празі був відомий національний діяч М. Шаповал, до якого й звернувся Б. Мартос. Йому було запропоновано влаштувати кооперативні курси при Комітеті²⁵. Через деякий час план роботи і програма курсів були ухвалені, а Б. Мартос став членом, згодом директором кооперативного бюро при Українському громадському комітеті. Кооперативні курси діяли кілька років і згодом зусиллями Бориса Миколайовича у 1922 р. вони

були реорганізовані в Інститут сільськогосподарської кооперації з дворічним курсом навчання.

У цей час з Відня до Праги переїхав Вільний український університет. Багато українців, отримавши чехословацькі візи, теж оселилися саме тут. Ці чинники, а також розрахунок на підтримку чехословацького уряду сприяли появі ідеї про створення на базі Інституту вищого навчального закладу. Загальні збори Українського громадського комітету обрали спеціальну організаційну комісію, яка запропонувала заснувати Академію у складі трьох факультетів, одним з яких мав бути економічно-кооперативний. У написанні програми та заснуванні цього факультету Б. Мартос брав безпосередню участь. Серед спеціальних курсів, які викладалися на цьому відділенні Академії і які читав Б. Мартос були — організація і практика кредитних, споживчих, будівельних та ін. кооперативів; кооперативний збут продукції сільськогосподарського виробництва, кооперативне право, ревізія, статистика тощо. Факультет передбачав підготовку кадрів для державних установ, місцевого самоврядування, в тому числі й для кооперативних закладів.

Отже, на базі Інституту сільськогосподарської кооперації було засновано Українську господарську академію у Подєбрадах (сучасна Чехія), у невеликому курортному містечку у 50 кілометрах від Праги. Заняття в академії розпочалися 22 червня 1922 р. З початку її існування Б. Мартос працює у ній доцентом, керуючи кафедрами теорії кооперації та споживчої кооперації. У 1924 р. ним була захищена праця «Теорія кооперації», після чого він отримав звання професора. З 1923 по 1925 рр. він виконував обов'язки декана економічно-кооперативного відділу академії, співпрацював з її друкованим органом «Економіст». За ці роки він став автором низки підручників, що друкувалися не тільки в академічному видавництві, а й у Львові. Його наукові статті публікувалися у чеських, українських, французьких фахових журналах. Б. Мартоса також було обрано дійсним членом міжнародної наукової організації «Institut pur les Cooperatives»²⁶.

Борис Миколайович був не тільки викладачем та професором Академії. Він брав активну участь у вирішенні проблем та налагодженні поточної роботи закладу. Брався за вирішення фінансових питань, сприяв забезпеченню студентів підручниками, дбав про нормальні умови навчання і роботи як викладачів, так і студентів. Він став одним з засновників Товариства українських кооператорів, яке об'єднувало студентів і викладачів економічно-кооперативного факультету. Під егідою Товариства проводилися лекції та різні заходи. Воно влаштувало власну книжну збірку із читальним залом, отримуючи різні фахові європейські видання, підписуючи біля 20 кооперативних часописів²⁷. Б. Мартос керував роботою Товариства 13 років.

Його зусиллями при Академії були засновані і діяли споживчі товариства «Україна», «Відродження» та кредитний кооператив «Єдність». При них існували крамниця та їдальня. Ці спілки стали базою для практичного навчання студентів і одночасно давали змогу поліпшити матеріальне становище як студентів, так і викладацького складу Академії. Завдяки цим організаціям, як згадує Б. Мартос, кожен студент мав можливість взяти участь у кооперативному житті, відбуваючи практику із бухгалтерії, діловодства, ревізії. «Таким чином навчання кооперації в Академії набірає живого характеру і зацікавлює також і студентів других відділів»²⁸.

У 1923 р. Борис Миколайович організував кооперативний кабінет при Академії, збираючи у ньому необхідні прилади та документи — статути, інструкції, звіти, фотографії, що торкалися діяльності кооперативних установ²⁹. Виконував він також роботу редактора студентського журналу «Кооперативний альманах» та часопису «Кооперативний огляд». Одночасно підготував до друку курс лекцій по будівельній кооперації. На протязі півроку був секретарем термінологічної комісії економічно-кооперативного відділу Академії. За цей час було дано визначення 600 термінам³⁰.

У цей же час Б. Мартос взяв участь у роботі міжнародного кооперативного з'їзду в Генті (1924 р.), де виступив з двома

доповідями: «Кооперативні ідеї М. Туган-Барановського» та «Міжнародна кооперативна виставка в Генті».

Після ліквідації Академії Б. Мартос взяв активну участь у забезпеченні заочного навчання дисциплінам, що викладалися в установі. А для збереження наукових сил стає співорганізатором спілки її професорів. Підтримавши ініціативу професора С. Гольдельмана, він стояв у витоків створення Українського технічно-господарського університету. У 1922–1945 рр. був діяльним членом різних наукових товариств — Українське економічне товариство у Подєбрадах, Українська наукова асоціація у Празі, Масарикова академія у Празі, Міжнародний інститут кооперативних студій у Парижі, Товариство українських кооператорів тощо. Вів активну наукову діяльність, брав участь у міжнародних конгресах, виступав з доповідями на конференціях, відбув кілька наукових відряджень: у 1924 р. — в Берліні та у 1927 р. — у Швейцарії. У 1936–1938 рр. організував кооперативний семінар у Празі для чеських кооператорів. За пропозицією Центрального Союзу чехословацьких кооперативів у 1936–1937 рр. представляв українську еміграцію у Чехословаччині на засіданнях Ліги націй у Женеві, підтримуючи вимоги української делегації. Співпрацював із дорадчим комітетом для біженців.

Під час II Світової війни Б. Мартос перебував у Чехословаччині. А у 1945 р. він переїжджає до Мюнхена (Німеччина), де взявся до роботи по організації Української вищої економічної школи. Після її відкриття працював у ній викладачем кількох дисциплін (політекономія, теорія кооперації, організація і практика споживчих товариств); у 1945–1949 рр. займав посаду ректора, а також керував кооперативним семінаром. Тут йому було присвоєно ступінь доктора. У 1945–1952 рр. продовжує викладацьку працю в Українському господарському інституту, який після II Світової війни було переведено з Чехословаччини до Германії (місто Регенсбург у Баварії). В якості голови взяв участь в роботі I Кооперативного з'їзду у Німеччині (8–9 червня 1946 р., Мюнхен).

Як і у попередні роки він не полишав активної громадської діяльності — у 1946–1949 рр. член Переселенської комісії та Головної переселенської ради при центральному представництві української еміграції Німеччини. Брав участь у I Переселенському з'їзді української еміграції 4–6 жовтня 1946 р., на який прибуло 133 делегата з Німеччини і Австрії³¹. А 15 лютого 1948 р. був обраний дійсним членом Української вільної академії наук (УВАН), через кілька місяців, 23 квітня, — дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). Певний час Б. Мартос працював на посаді заступника голови директора Інституту для дослідження питань Сходу Європи.

Через шість років перебування у Німеччини восени 1951 р. він оселяється у Швейцарії, де живе під опікою швейцарського уряду і отримує регулярну пенсію. Тут він продовжує викладацьку діяльність — читає курс політекономії німецькою мовою у Кавальяно, починає писати спомини.

У віці 76 років за запрошенням українських наукових закладів Б. Мартос повертається до Мюнхена і бере участь у реорганізації Інституту з вивчення історії і культури СРСР (1954–1957 рр.), що функціонував за рахунок американських спонсорів. Інститут був створений 8 липня 1950 р. як вільна спілка учених, що емігрували з СРСР і продовжували досліджувати проблеми його історії³². З 1954 р. протягом двох років Б. Мартос очолює наукову раду цього Інституту, з 1956 р. по 1958 р. — виконує обов'язки секретаря наукової ради. До 1957 р. керує видавничою колегією Інституту (під грифом цього Інституту виходили журнали, монографії, бюлетені, наукові збірники), продовжуючи наукову та експертну працю як знавець економічних і політичних питань у СРСР. Інститут започаткував видання окремої серії — «Українські збірники». Під керівництвом Бориса Миколайовича вийшло 15 книг.

У травні 1958 р. Б. Мартос назавжди полишає Європу, переїжджаючи до США. Жив він в Ірвінгтоні, біля Нью-Йорку. Як дійсний член УВАН і НТШ продовжував наукові дослідження. Деякий час викладав в Українському технічному

інституті у Нью-Йорку теорію кон'юнктурних хитань (1958–1960 рр.), працюючи на професорській посаді. Протягом 1958–1963 рр. читав курс історії господарства України на спеціальних курсах українознавства, виступав з публічними лекціями. А з листопада 1965 р. головує у комісії зі встановлення фактів і дат періоду українських визвольних змагань. В наступному році (1966 р.) керує ініціативним комітетом по відзначенню 50-ліття відновлення української державності.

Помер Борис Миколайович Мартос 19 вересня 1977 р. на 99-му році життя у США. Похований на цвинтарі Церкви-Пам'ятника коло могил його соратників — Андрія Лівіцького та О. Лотоцького³³.

Б. Мартос залишив після себе значний науковий доробок у галузі теорії кооперативного руху та фінансової справи. З-під його пера вийшло біля десятка наукових праць. Його праці «Теорія кооперації», «Кооперативна ревізія», «Гроші Української держави» видавалися кілька разів різними мовами. Найвагомішою з них є монографія «Теорія кооперації», яку він захистив в Українській господарській академії і отримав звання професора. Ця книга стала навчальним посібником в усіх українських економічно-кооперативних школах за кордоном. Значний науковий інтерес має також праця Б. Матроса про грошові знаки УНР.

Борис Миколайович входив до редакційної комісії збірки «Велика Українська революція. (Матеріали до історії відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року» (Нью-Йорк, 1967). Упорядником цього збірника був колишній член УЦР та соратник Б. Мартоса професор Яків Зозуля, член-кореспондент НТШ та УВАН. За доби Директорії останній один час був виконуючим обов'язки заступника директора департаменту в міністерстві народного господарства. Це видання було здійснене за ініціативою Бориса Миколайовича. Президія УВАН у Нью-Йорку створила окрему комісію для збору фактів і дат про події в Україні у 1917–1920 рр. У зв'язку із відзначенням

українською науковою громадськістю у США 50-річчя відновлення української державності було вирішено доручити Я. Зозулі скласти календар історичних подій української революції «як потрібний матеріал для ювілейних святкувань і для користування при писанні статей»³⁴.

Кілька робіт Бориса Миколайовича присвячено певним аспектам історії українських визвольних змагань. Так, у статті Б. Мартоса «Українська валюта 1917–20 років» викладено обставини прийняття Центральною Радою рішення про видання українських паперових грошей у грудні 1917 р. Описуються труднощі із друкуванням грошових знаків, які зважаючи на обставини, не були досконалими. У розвідці викладена також історія друкування та обороту національної валюти за доби УЦР, Української Держави Павла Скоропадського та Директорії. Цінні свідчення подає Б. Мартос про його особисті плани грошової реформи на посаді міністра фінансів, та проведені ним заходи³⁵.

В іншій своїй праці — «Перші кроки Центральної Ради» — Б. Мартос веде мову про події початку революції у Києві, роботу та керівництво комісій УЦР, їх завдання; організацію українських військових; відновлення діяльності «Просвіт», Українську Національну раду у Петрограді. Стаття містить докладний матеріал про створення військового клубу ім. Павла Полуботка. Виклад закінчується Українським Національним конгресом у Києві (квітень 1917 р.). На думку автора, останній ознаменував собою закінчення першого, організаційного етапу діяльності УЦР, результатом якого було досягнення головної мети — «розбудити «приспану Україну», створити Український Визвольний Рух і об'єднати його в моноліт навколо єдиного центру — Української Центральної Ради»³⁶.

У рамках роботи комісії при УВАН було проведено дослідження Крутянських подій у січні 1918 р. Для цього безпосереднім учасникам та свідкам бою під Крутами була надіслана спеціальна анкета та проведені із ними, по можливості, особисті бесіди. Таким чином, було точно з'ясовано низку

фактів, які Б. Мартос, з нагоди відзначення пам'яті героїв Крут, виклав в окремій статті у вигляді 12 тез. Сухо й точно ними спростовуються міфи та неточні й неправдиві свідчення. Замість цього подані обґрунтовані цифри, факти, прізвища командирів із посиланнями на твердження учасників³⁷.

За свідченням професора М. Біди, в останні роки життя Б. Мартос інтенсивно працював над написанням роботи «Гарантизм, як господарська система», в якій намагався викласти сучасну наукову теорію про засоби та принципи «здійснення соціально-економічних норм», що мали забезпечуватися конституцією³⁸.

Борис Миколайович також диктував своєму секретарю пані Темницькій свої спогади часів Української революції — про III Універсал та пов'язані із ним події, опис зустрічей, нарад та дипломатичних переговорів³⁹.

Як писав М. Біда у своїй згадці про Б. Мартоса, останній належить до «заслужених корифеїв української економічної науки, а особливо науки кооперації»⁴⁰. Досвідчений політик, учасник розбудови незалежної Української держави, всі сили і здібності свого довгого, багатого на події життя, Борис Миколайович віддав служінню своєму народові, Батьківщини. На еміграції головною справою для нього стали викладацька робота у цілому ряді вищих та середніх навчальних закладів Європи та економічна наука. Його науковий доробок та низка споминів періоду Української революції до цього часу не втратили свого значення й активно використовуються сучасними дослідниками.

¹ Біда М. Проф. Борис Мик. Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик. — Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен, 1977. — № 3–4 (55–56). Рік ХІУ. — С. 100.

² Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загально-громадської праці. — Вінніпег, 1977. — С. 11.

- ³ ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп.1. — Спр. 359. — Арк. 52.
- ⁴ *Качор А.* Згад. праця. — С.12.
- ⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп.1. — Спр. 359. — Арк. 52 зв.
- ⁶ Українські кооператори (історичні нариси). — Кн.1. — Львів, 1999. — С.273.
- ⁷ *Качор А.* Згад. праця. — С.13.
- ⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп.1. — Спр.359. — Арк. 53–53 зв.
- ⁹ Там само. — Арк. 53 зв.
- ¹⁰ Там само. — Арк. 54.
- ¹¹ *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 123.
- ¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — К., 1997. — С. 23.
- ¹³ Там само. — Т. 2. — С. 24.
- ¹⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 27.
- ¹⁵ Там само. — С. 35.
- ¹⁶ Велика Українська революція. (Матеріали до історії відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. — Нью-Йорк, 1967. — С. 33.
- ¹⁷ Українські кооператори... — С. 275.
- ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп. 1. — Спр. 359. — Арк. 55.
- ¹⁹ *Сідак В., Осташко Т., Вронська Т.* Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. — К., 2009. — С. 82.
- ²⁰ *Мартос Б.* Оскілко й Болбочан. (Спогади). — Мюнхен, 1958. — С. 51.
- ²¹ *Сідак В., Осташко Т., Вронська Т.* Згад. праця. — С. 112.
- ²² Там само. — С. 157–158.
- ²³ Видатні діячі Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки — ювіляри 2009 року: Кость Левицький, Борис Мартос, Ісаак Мазепа. Бібліографічний нарис. — К., 2009. — С. 13.
- ²⁴ Українські кооператори... — С. 277.

- ²⁵ Там само.
- ²⁶ *Липовецький І.* Борис Мартос // Дорогобказ. Орган вояцької думки і чину. — Торонто. — Ч. 25 (44). — Липень-вересень 1969. — С. 78.
- ²⁷ Українські кооператори... — С. 278.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп. 1. — Спр. 359. — Арк. 56.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ *Качор А.* Згад. праця. — С. 23.
- ³² Там само. — С. 24.
- ³³ *Шумовський Ю.* Відходять заслужені: Професор Б. Мартос // Українське Православне слово. — 1978. — № 1. — С. 19.
- ³⁴ Велика Українська революція. (Матеріали до історії відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. — Нью-Йорк, 1967. — С. 3.
- ³⁵ Українська валюта 1917–20 рр. // Україна. — 1992. — № 2. — С. 6.
- ³⁶ *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради // Хроніка 2000. — 2002. — Вип. 51–52. — С. 351.
- ³⁷ *Мартос Б.* Крути // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 р. — Дрогобич, 1995. — С. 170–171.
- ³⁸ *Біда М.* Згад. праця. — С. 104.
- ³⁹ *Шумовський Ю.* Згад. праця. — С. 19.
- ⁴⁰ *Біда М.* Згад. праця. — С. 105.

Тетяна Осташко

Всеволод Голубович: портрет на політичному тлі

У статті розглядаються основні етапи життя та діяльності першого прем'єр-міністра УНР В. Голубовича; висвітлюються мотиви фабрикації у 1920–1921 рр. кримінальної справи проти нього та його однопартійців, а також з'ясовується, як склалася його подальша доля в підрадянській Україні.

В статье рассматриваются основные этапы жизни и деятельности первого премьер-министра УНР В. Голубовича, освещаются мотивы фабрикации в 1920–1921 гг. уголовного дела против него и его однопартийцев, а также выясняется, как сложилась его дальнейшая судьба в советской Украине.

The article focuses on the main stages of life activities of the first UNR prime-minister V. Golubovytch, sheds light in the motives of fabricating in 1920–1921 a criminal case against him and his associates, and also describes his fate in the soviet Ukraine.

Всеволоду Олександровичу Голубовичу судилося відіграти помітну роль у найважливіших подіях, пов'язаних з бурхливим розвитком українського національно-визвольного руху першої третини ХХ ст. Його шлях в Українську революцію, до певної міри, був типовим для багатьох українських діячів соціалістичного спрямування, які взяли участь у визвольній боротьбі. В. Голубович належав до числа організаторів перших українських партій (РУП та УПСР), які об'єднали українську молодь, що з притаманним для початку ХХ ст. захопленням соціалістичними ідеями К. Маркса і максималістським юнацьким переконанням, вірили у невідворотність перемоги світової соціалістичної революції. Як і більшість однопартійців —

членів партії українських есерів, від 1917 р. наймасовішої партії в Україні, В. Голубович посвятив своє життя побудові соціалістичної республіки. Перший український парламент — Центральна рада — не раз обирала його на державні посади, а у січні 1918 р. проголосувала за призначення його керівником уряду. Голова делегації УНР на переговорах у Бересті-Литовському, фігурант скандалу навколо викрадення банкіра Доброго, член опозиційного Директорії «Комітету охорони Республіки», зрештою — член т. зв. Центрального українського повстанчому — все це факти біографії Всеволода Голубовича, більшість з яких досі маловідома в Україні.

У вітчизняній історичній літературі практично немає спеціальних праць присвячених особі В. Голубовича. Коло досліджень обмежується згадками у довіднику «Діячі Української Центральної ради», статтями С. Сербіна та книжкою відомого письменника Анатолія Болаболеченка «Всеволод Голубович і “Справа УПС-Р”»¹. Останнє дослідження небезпідставно розглядає ключову роль, яку за сценарієм більшовицьких лідерів відвели В. Голубовичу у так званій «справі» Центрального комітету партії українських есерів. Саме його арешт став вагомою підвалиною до фабрикації першого гучного процесу над лідерами Української революції. Засідання революційного трибуналу стало заключним актом слідства, яке тривало понад рік, і за цей час декілька разів перекваліфіковувалася. Спочатку вона мала назву «Справа ЦУПОК (Центрального українського повстанського комітету)», згодом — «Справа урядів УНР» і лише на завершальному етапі одержала назву, під якою голосно прозвучала на всю Україну. Матеріали слідчої справи, в першу чергу протоколи допитів В. Голубовича, є надзвичайно цінним джерелом до вивчення його біографії, світоглядної позиції, а також перебігу подій як у період національно-визвольних змагань, так і після їх поразки. Безперечно, свідчення В. Голубовича, які давалися під тиском слідства, а також «неупереджений» переклад його показів з української на російську мову (для кращого розуміння московськими керівниками з ЧК) потребують ретельного аналізу та співставлення

подій, але значна частина документів, в тому числі і вилучених у нього під час арешту, дають підстави для об'єктивної характеристики цієї, без сумніву, значущої постаті доби.

Свою політичну кар'єру Всеволод Голубович розпочав членом популярної в Україні на початку ХХ ст. Революційної української партії, яка дала поштовх діяльності багатьох українських громадсько-політичних діячів. Його біографія нічим особливим не вирізнялася від біографій багатьох українських юнаків — учасників українського революційного руху. Всеволод Олександрович народився 1885 р. в с. Молдавка Балтського повіту Подільської губернії в родині священика. Освіту набув у Подільській духовній семінарії та Київському політехнічному інституті, який закінчив у 1915 р.

Факти своєї біографії В. Голубович неодноразово викладав і коментував на численних допитах у ЧК у 1920–1921 рр. За цими свідченнями можна суттєво доповнити його життєпис. Зокрема, у 1905 р. за участь у революційному русі він притягнувся до адміністративної відповідальності. Навчаючись у Київському політехнічному інституті, у червні 1912 р. В. Голубович приєднався до київської групи українських есерів, а від лютого 1913 р., за його словами, став членом цієї підпільної організації². Протоколи допитів дозволяють більш детально висвітлити діяльність В. Голубовича у роки Першої світової війни та перші місяці революції. Йдеться про те, що після закінчення навчання у Київській політехніці він 31 березня 1915 р. одержав посаду начальника дистанції у службі шляхів³, згодом — начальника відділення водних, шосейних і ґрунтових доріг Румунського фронту⁴.

В цей час розпочалася стрімка політична кар'єра В. Голубовича. Навесні 1917 р., перебуваючи на службі у залізничному відомстві Румунського фронту, він став ініціатором створення осередку УПСР серед залізничників Одеського вузла, активним членом, а потім і головою Одеського комітету УПСР. Працюючи в Одеській українській громаді, він обирався гласним потім — товаришем голови Одеської міської думи, а також депутатом Всеросійських та Українських Установчих зборів від Херсонської

губернії⁵. На II з'їзді УПСР став членом ЦК УПСР, Української Центральної і Малої рад⁶. Водночас В. Голубович не залишався осторонь від просвітницької партійної роботи. За повідомленням одеської газети «Українське слово», викладав на курсах українознавства в Одесі, які відкрилися в місті у липні 1917 р. Читав лекції із земельного питання та роз'яснював програми політичних партій⁷.

15 липня 1917 р. Мала рада затвердила В. Голубовича на посаді генерального секретаря шляхів сполучення⁸. І хоча на допитах в ЧК він стверджував, що зміг приступити до своїх обов'язків лише у жовтні, тому що до того часу працював на Румунському фронті, документи фіксують його присутність на засіданнях Малої ради 27 липня 1917 р.⁹ Після чергових змін у складі Генерального Секретаріату 1 листопада 1917 р. Українська Центральна рада затвердила В. Голубовича на посаді генерального секретаря торгівлі й промисловості¹⁰.

Наступною сходинкою у політичній кар'єрі В. Голубовича було його призначення 21 грудня 1917 р. головою української делегації на мирних переговорах з країнами Почв'ірного союзу у Бересті-Литовському. Від'їжджаючи до Берестя-Литовського, він, за власним зізнанням, прагнув реалізувати наступні завдання: добитися підписання мирової угоди, щоб по можливості уникнути неминучої окупації німцями та австрійцями України; забезпечити відновлення і налагодження транспорту; сприяти відновленню виробництва і забезпечення української армії усім необхідним для боротьби з будь-яким ворогом України¹¹. Під час переговорів В. Голубович передав представникам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини ноту Генерального Секретаріату УНР щодо проголошення незалежності України та її самостійну участь у міжнародних справах¹².

Внаслідок укладання Берестейського миру та запрошення Центральною радою в Україну збройних сил союзників для звільнення краю від більшовицької окупації український провід одержав шанс для розбудови незалежної держави. 10 лютого 1918 р. за підписом В. Голубовича була оприлюднена відозва до

народу України із поясненням перебування в УНР військового контингенту Німеччини та Австро-Угорщини. «Вони будуть тільки допомагати тим нашим козакам, котрі завзято боронять нашу державу, землю і волю на Україні від збройного нападу російського правительства, Совіта народних комісарів, — зазначалося у відозві. — Ці війська не мають ніяких ворожих нам намірів, бо Німеччина і Австро-Угорщина також мають велику потребу, щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця»¹³.

Робота у складі української делегації у Бересті-Литовському сприяла зростанню авторитета В. Голубовича у лавах УПСР. На той час припадає чергова політична криза в українському провіді, до якої призвела конфронтація між найбільшими парламентськими партіями УПСР і УСДРП. Її наслідком стала відставка голови Генерального Секретаріату українського соціал-демократа В. Винниченка. 18 січня 1918 р. на IX сесії Української Центральної ради В. Голубович був обраний головою Ради Народних Міністрів і міністром закордонних справ УНР¹⁴. На той час йому виповнилося 33 роки.

Кабінет міністрів, який очолив В. Голубович, складався здебільшого з представників партії українських есерів. До його уряду увійшов лише один представник попереднього складу — український соціал-демократ М. Ткаченко (міністр юстиції). За новий уряд на засіданні IX сесії Центральної ради проголосували усі фракції, утрималися лише Бунд і меншовики. Проголошені В. Голубовичем під час обрання на посаду програмові засади роботи уряду включали п'ять пунктів. Своїм пріоритетом він вважав: негайне укладення мирової угоди з країнами Почв'рного союзу, досягнення внутрішнього консенсусу в країні, проведення намічених Українською Центральною радою «спеціальних реформ», боротьбу з анархією і поладження конфлікту у військовому міністерстві. Очевидно, що у новообраного прем'єр-міністра було особисте бачення щодо конфлікту в Міністерстві військових справ після відставки С. Петлюри, адже на посаду міністра він рекомендував вітчима своєї дружини — лівого есера І. Немоловського¹⁵.

Слід зазначити, що перед голосуванням за кандидатуру В. Голубовича, Центральна рада ухвалила земельний закон¹⁶. Т. зв. закон про соціалізацію землі передбачав перетворення приватновласницьких земель на загальнонародну власність. Вся земля без викупу переходила у розпорядження земельних комітетів для зрівняльного розподілу за трудовою або споживчою нормою. Таким способом українські есери реалізували основне положення своєї аграрної програми. Незважаючи на такий популістський захід, політика уряду В. Голубовича значною мірою спричинилася до втрати впливу Української Центральної ради у селянському середовищі, різкого звуження її соціальної опори. Фактична реалізація цього закону призвела також до загострення відносин із німецьким командуванням. Німецький посол в УНР А. Мумм 2 квітня 1918 р. заявив В. Голубовичу протест з приводу «тактики гальмування в справі збору продуктів і браку всякої практичної роботи правительства», а 13 квітня 1918 р. він таки в листі до В. Голубовича наголосив, що в країні склався неможливий стан, бракує адміністративного апарату, вказав на самовільне й недопустиме поведження земельних комітетів. Посол погрожував вжити власних заходів, якщо уряд надалі нічого «не робитиме для заспокоєння краю»¹⁷.

29 квітня 1918 р. внаслідок гетьманського перевороту уряд В. Голубовича припинив своє існування. Проголошення гетьманом України П. Скоропадського докорінно змінило суспільно-політичну ситуацію в Україні. Партії українських есерів і соціал-демократів перейшли в опозицію до нової влади. Невдовзі чільні члени цих партій були заарештовані, інші перейшли на нелегальне становище. 22 червня 1918 р. В. Голубович і декілька міністрів були заарештовані німецькою військовою владою за причетність до викрадення банкіра А. Доброго. 22 липня його було засуджено на 2 роки ув'язнення, яке В. Голубович відбував у Лук'янівській тюрмі до 16 грудня 1918 р. — до перемоги повстання Директорії.

Діяльність В. Голубовича неоднозначно оцінювали його сучасники. Так, Д. Дорошенко у своїх спогадах пише про нього як «одну з найфатальніших фігур на українському політичному

горизонті за всі роки від початку революції»¹⁸. Можна без застережень вважати ці слова пророчими, адже саме В. Голубовича заарештувала і гетьманська влада, і Директорія. Неодно-разово репресувала радянська влада і, зрештою, в радянському концтаборі завершилося його життя. Однак, Д. Дорошенко, який дуже рідко вживає негативних характеристик, досить скептично оцінює В. Голубовича та його державницький талант. «В'ялий, флегматичний, ніякий державний муж і не промовець, — як він міг виплисти на поверхню життя, — це загадка, яку можна пояснити хіба тим, що в часі революції бувають усякі несподіванки», — зазначав у своїх споминах Д. Дорошенко¹⁹. Певне, ці слова вченого можна пояснити тим, що Д. Дорошенко і В. Голубович належали до різних політичних таборів, тому і оцінка діяльності першого прем'єр-міністра УНР можливо й дещо упереджена.

Але слід згадати, що у фракції УПСР в Центральній раді були куди більш впливові і яскраві постаті, зокрема, такі як Н. Григорійв (Наш), М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шаповал. Кожен з них мав досить міцні позиції в партії українських есе-рів. Як пише Д. Дорошенко, «злі язики говорили, що М. С. Грушевський, котрий завжди любив мати покірних і слухняних помічників в усякому ділі, навмисне підшукав собі такого «прем'єра», щоб в усьому слухався його і служив лялькою, яку завжди можна сіпнути за ниточку, щоб вона повернулась сюди або туди»²⁰. Проаналізувавши перебіг засідання Центральної ради, на якому було обрано головою уряду В. Голубовича, можна зрозуміти рацію слів Д. Дорошенка. Адже саме на цьому засіданні, яке проходило в умовах бомбардування Києва більшовицькими військами, поруч з головою зборів М. Грушевським сидів лише один член уряду — майбутній новий прем'єр. За мить до голосування М. Грушевський витягнув заяву В. Винниченка про демісію, а також вніс поправки у закон щодо голосування за голову уряду. Замість голосування Малою радою, на пропозицію М. Грушевського, кандидатура прем'єр-міністра була затверджена IX сесією Української Центральної ради²¹.

Не менш категоричним в оцінці дій В. Голубовича та очолюваного ним уряду під час наступу більшовицьких військ на Київ у січні 1918 р. був і М. Галаган — активний діяч УСДРП і дипломат. «Я ще й досі не розумію, що, власне, було причиною того, що В. Голубович в імені свого правительства-ефемериди подавав... явно неправдиві інформації про військовий стан, — зазначає він у своїх споминах. — Чого було тут більше — чи непоінформованости, чи наївности, чи чванькуватої глупоти — трудно сказати. Може, зрештою, він і навмисне нас дунив, маючи якісь свої “державної ваги” міркування чи невідомі нам цілі»²². Скепсис сучасника поширювався на дії всього есерівського уряду на чолі з В. Голубовичем; які, за словами М. Галагана, «для врятування української самостійности вимудрували свій спосіб: заведення на Україні радянської системи»²³. Його слова перегукуються зі свідченнями П. Христюка — міністра внутрішніх справ в кабінеті В. Голубовича, що їх уряд «ухвалив приступити до організації рад робітничих і селянських депутатів, як органів влади на місцях». Для цього було створено спеціальну комісію у складі Н. Григоріїва, П. Любченка та Лимаря²⁴, члени якої (окрім Н. Григоріїва) незабаром перейшли у більшовицький табір.

Ще більш критичний в оцінці дій кабінету В. Голубовича та особисто прем'єра — відомий український громадсько-політичний діяч Є. Чикаленко. Через свого зятя О. Скорописа-Йолтуховського він був поінформований про настрої німецького військового командування в Україні. За словами Є. Чикаленка, німецький посол в УНР Мумм неодноразово звертав увагу В. Голубовича на неприпустимість «соціалістичних експериментів», якими займався його уряд, а також, що «соціалістичний уряд не спирається на життєвий ґрунт і не має ніякої піддержки в масах, а вітає в фантастичних мріях...»²⁵. Відомий своєю толерантністю до українських діячів з різних політичних таборів, Є. Чикаленко у непривабливих фарбах описує поведінку В. Голубовича під час суду, організованого німецьким військовим командуванням в Україні, над ініціаторами викрадення банкіра А. Доброго. «Замість того, щоб з достоїнством заявить, що він

не признає над собою німецького суду, і одмовитись відповідати, або хоч запротестувати тоді, коли прокурор почав говорити йому грубості..., — зауважує Є. Чикаленко, — Голубович, боячись кари, почав принижено, як школяр, чи як дрібний злодіячка, просити “снисхожденья”...». Цим, на думку Є. Чикаленка, В. Голубович зганьбив не лише себе а і весь свій уряд²⁶. Зрештою, за його словами, під час слідства виявилось, що есерівський кабінет міністрів не лише ставився вороже до німецьких збройних сил, які сам же і запросив в Україну, але й готував проти них повстання. Цю ж інформацію підтверджував і син Є. Чикаленка — Петро — керівник канцелярії уряду, який обурювався безглуздістю погроз В. Голубовича підняти повстання проти німців в Україні²⁷. Інший син Є. Чикаленка — Левко — секретар Центральної і Малої рад, характеризував В. Голубовича, як «найскромнішу здібностями особу в найвідповідальніший час». Їх остання зустріч відбулася узимку 1919 р. В той час в українських колах мало хто чув чим займався В. Голубович²⁸. На початку лютого 1919 р. він, як і більшість тогочасних українських політиків, евакуювався до Кам'янка-Подільського, де разом з М. Грушевським, О. Жуковським, І. Лизанівським, В. Чехівським розгорнув активну політичну діяльність, створивши опозиційний Директорії «Комітет охорони республіки». За це 24 березня 1919 р. В. Голубович та інші за наказом члена Директорії О. Андрієвського мали бути заарештовані. М. Грушевський і О. Жуковський виїхали закордон, а В. Голубович втік до Східної Галичини²⁹. Вже після приходу до влади уряду Б. Мартоса він за вказівкою ЦК своєї партії повернувся до Кам'янка-Подільського і редагував партійний щоденник «Трудова громада».

31 травня 1919 р. за особистим розпорядженням С. Петлюри В. Голубовича призначають головою української місії³⁰, яка мала виїхати до Італії для встановлення торговельно-економічних зв'язків і проведення закупки матеріалів, зокрема, воєнного характеру. У виписаному йому МЗС УНР дипломатичному паспорті повноваження, які надавала його місії Директорія, суттєво звужувалися. В. Голубович визнавався «головою

української місії до Італії в справі військовополонених українців»³¹. На той час він одержав повний пакет супроводжуючих документів, закордонний паспорт громадянина УНР і найголовніше — кошти, які уряд виділив комісії. Особисті записки В. Голубовича засвідчують, що очолювана ним комісія протягом чотирьох місяців змогла провести лише заходи внутрішньої організації. Однак через неможливість вчасно вирішити питання про подолання кордонів ця поїздка не відбулася. 4 вересня 1919 р. він здав державному контролеру на ревізію папери місії і виділені їй кошти³².

У подальшому він продовжував грати активну роль серед тієї частини членів ЦК УПСР, які перебували у Кам'янці. В. Голубовича знову вводять до складу керівного органу партії українських есерів. Як свідчать записи в його щоденнику за другу половину 1919 р., він був добре ознайомлений з зовнішньою політикою УНР і переговорами з Польщею, до спілки з якою українські есери ставилися негативно. Він мав постійні зв'язки з членами ЦК УПСР, котрі перебували в Польщі. Зокрема, В. Голубович отримав повідомлення про підписання 2 грудня 1919 р. у Варшаві угоди між поляками й УНР, про заяву Ю. Пілсудського, що нібито 20 січня 1920 р. Велика Британія офіційно визнає УНР. Однак при цьому він був свідомий, що «стосунки з Польщею гарні тільки на словах. Дії поляків говорять про протилежне»³³. І це відповідало дійсності, бо, наприклад, польська військова влада намагалася закрити часопис «Трудова громада», який редагував В. Голубович³⁴. Цікаво, що під час допиту у ЧК, дружина В. Голубовича Тетяна Кардиоловська-Голубович стверджувала, що політичні переконання її чоловіка відповідали гаслу «Трудової громади»: «Хай живе соціалістичний інтернаціонал!»³⁵.

Для значної частини членів УПСР та УСДРП, які й перед тим не приховували свого позитивного ставлення до радянської влади, Варшавська угода між УНР та Польщею була категорично неприйнятною. Договір між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським лише посилив їх прихильність до більшовиків. Вони не сприйняли угоди з Польщею і плекали ілюзорні сподівання на

реалізацію своїх програмових засад, перейшовши на бік радянської влади і легально працюючи в Україні³⁶. Вивчаючи протоколи допитів, можна знайти чимало цікавих фактів про спроби провідників УНР і лідерів основних українських соціалістичних партій знайти порозуміння з радянською владою.

Як зауважував сам В. Голубович, редагуючи орган ЦК УПСР «Трудова громада», він «при самих неможливих умовах під запеклою цензурою» «майже в кожному номері боровся проти поляків і Петлюри». І водночас його політична сила не цуралася фінансувати більшовицькі місцеві осередки. Зокрема, Подільська організація українських есерів декілька разів виділяла грошову допомогу КП(б)У, окремим її членам, що підтверджується довідкою про заборгованість Кам'янець-Подільської організації КП(б)У перед УПСР, яка збереглася у паперах В. Голубовича³⁷. Робилося це попри фінансову скруту самої УПСР. Саме в цей час один з провідних членів УПСР М. Чечель, який разом із М. Грушевським перебував у Відні і листувався з В. Голубовичем, у своїх листах скаржився на тяжке матеріальне становище. Закордонний комітет партії не лише не мав засобів для існування, а й коштів, щоб сплатити «внесок до Інтерн[аціонал]у»³⁸.

Можна констатувати, що поступово протиборство різних політичних течій у таборі УНР призвело до їх більш чіткої поляризації. Зрештою стало ясно, хто готовий йти на компроміс з більшовиками, а хто залишиться їх непримиренним ворогом і буде боротися з ними до кінця. В. Голубович не був борцем з радянською владою, як і переважна більшість членів ЦК УПСР, які опинилися в лабетах ЧК. Вирішуючи дилему влада рад — чи влада національно-патріотичних сил, він схилився до першого варіанту. Адже від початків відновлення УНР він солідаризувався з тими, хто відстоював т. зв. трудовий принцип, що зрештою відбилося і у назві редагованого ним органу ЦК УПСР «Трудова громада». В. Голубович, як і його товариші по партії, були на боці «трудящих мас», інтереси яких, на їх думку, захищали більшовики. Тому, власне, вони вважали, що у них з радянською Росією одна мета — побудова держави рад для

робітників і селян. Що стосувалося абсолютного централізму як у структурі більшовицької партії, так і в усіх сферах її діяльності — економічній, національній та інших, то члени ЦК УПСР не втрачали надії на досягнення компромісу.

У вересні 1919 р. В. Голубович нелегально виїздив на Полтавщину, окуповану більшовиками, з тим, щоби вивезти дружину. Під час перетину кордону він був затриманий управлінням ЧК при батальйонному командирі 1-го кінного Таращанського полку. Проте через деякий час він знову опинився на волі. В. Голубович зізнається, що не мав нічого проти того, що його дружина та її сестра працювали в радянських інституціях. Тим більше, що чоловік останньої Михайло Жук був членом КП(б)У. Вітчим його дружини Іван Пилипович Немоловський — управляючий відділом шляхів сполучення Галицького ревкому, був також членом КП(б)У. Як вже згадувалося раніше, в січні 1918 р., за рекомендацією В. Голубовича, саме його мали призначити очільником міністерства військових справ УНР³⁹.

Весна 1920 р. виявилася справді визначальною для більшості представників УПСР і УСДРП. Деякі з них були заарештовані українською республіканською владою. Їх звинувачували в антиурядових діях, «більшовизмі». Підставою до цього, за словами В. Голубовича, стало те, що члени ЦК партії, які перебували в Кам'янці, ще в лютому-березні 1920 р. отримали від Закордонної делегації УПСР доручення зав'язати переговори з радянською владою на платформі її визнання. Це був вже не просто намір, а відверта вказівка членам своїх партій переходити на службу до більшовиків. Група українських есерів на чолі з А. Степаненком виявила намір повернутися на територію України, яка знаходилася під контролем радянської влади, і працювати на її боці. Про це, зокрема, В. Голубовичу писав А. Степаненко⁴⁰.

У середині березня 1920 р. по постанові ЦК УПСР В. Голубович виїхав у Варшаву на соціалістичну конференцію, де «передбачалася присутність не тільки партій 2-го Інтернаціоналу, але й третього»⁴¹. Ця конференція була перенесена в Ревель, куди він не мав можливості виїхати з Варшави через

неотримання пропуску, і тому 2 квітня 1920 р. повернувся в Кам'янець-Подільський⁴². Він продовжував роботу в редакції «Трудової громади», проте вже 8 травня 1920 р. В. Голубович отримав від ЦК УПСР доручення виїхати до Вінниці і репрезентувати ЦК партії «на урядових, громадських і міжпартійних нарадах». При цьому зауважувалося, що його участь не повинна «суперечити офіційно визначеним позиціям партії»⁴³.

Після тривалих мандрів до Києва і Вінниці В. Голубович у червні 1920 р. повернувся до Кам'янця, куди в липні вступили радянські війська. Спочатку працював членом комісії з організації технічного факультету в Кам'янець-Подільському університеті, був членом губернської ради народного господарства. Проте його легальна позапартійна праця не була тривалою і вже 11 серпня 1920 р. В. Голубовича було заарештовано особливим відділом надзвичайної комісії при реввійськраді 14-ї армії Південно-Західного фронту у Кам'янці-Подільському під час засідання губернської ради народного господарства. У своїй заяві голові Подільської ЧК він писав, що одержав запевнення від місцевого ревкому, що це не арешт, а затримання «для висилки з району військових дій» як «людини незручної у цьому районі зараз і що радянська влада місцева проти його перебування нічого не має, але ця вказівка отримана від члена ЦК партії КП(б)У т. Я. Дробніса»⁴⁴. Очевидно, що протягом місяця радянські спецслужби вирішували його подальшу долю. Спочатку, як свідчить сам В. Голубович, його сповістили, що у Вінниці, куди він був вивезений 14 серпня 1920 р., він зустріне з Дробнісом, який вирішить, де він мешкатиме (у Києві чи Харкові). Але в дійсності, В. Голубович був відправлений у губернське управління ЧК, де перебував тиждень. З 24 по 28 серпня заарештованого допитували слідчі Особливого відділу 14 Армії, а у ніч на 15 вересня він був етапований до Харкова в Особливий відділ Південно-Західного фронту⁴⁵.

Арешт В. Голубовича став справжнім подарунком радянській владі. Протягом півроку ЧК намагалося сфальсифікувати справу Центрального українського повстанського комітету —

т. зв. Цупок і не лише знищити активних діячів популярних українських політичних організацій, але й дискредитувати їх в очах українського населення. «Офіційне ставлення Соввласти до цих діячів, які демонстрували відверте каяття, було цілком доброзичливе, — наголошує слідча київської губЧК Є. Михайлова, яка провадила т. зв. «справу Цупок» навесні 1920 р., — але іноді виникали сумніви щодо їх щирості й підозра, що вони є агентами активної петлюрівщини...». Слід згадати, що саме в цей час представники ЦК УПСР розпочали переговори з членом ЦК КП(б)У В. Затонським про легалізацію партії в УСРР. В столиці радянської України саме очікували приїзду В. Винниченка, який активно загравав з більшовицьким проводом. Водночас зовнішньополітична ситуація ускладнювалася наступом українсько-польських військ на Київ. За таких обставин Є. Михайлова лише допитала українських есерів про їх можливу участь у «Цупок». Але понад усе, за словами слідчої, її керівництво цікавило ставлення партії до радянської влади та можливість їх використання проти уряду УНР⁴⁶.

За погодженням з головою Київської губернської ЧК В. Балицьким Є. Михайлова призначила побачення членам ЦК УПСР, які перебували в той час у Києві і вели перемовини про легалізацію партії. Зустріч відбулася «на приватній квартирі члена губкома К.П.У». Окрім А. Степаненка, за словами слідчої, «на зустрічі були присутніми Часник, Лизанівський і Петренко від ЦК УПСР, а також П. Любченко». «Показання були узяті й після моєї доповіді та переговорів т. Балицького з Затонським та Панасом Любченком, який був уповноважений від Київського губкома К.П.У. на проведення разом із Затонським переговорів с У.П.С.Р. про їх легалізацію, було дозволено легальне існування цієї партії», — розповідала Є. Михайлова⁴⁷. За її словами, вже навесні 1920 р. ставало зрозумілим, що легалізація їх «як членів ЦКП-УСР і легалізація усєї партії доказала необхідність припинити справу Цупома як таку»⁴⁸. Є. Михайлова не приховувала, що В. Затонський обіцяв сприяти у проведенні Всеукраїнської конференції УПСР та виданні есерівської літератури.

І це «робилося з тактичних міркувань». Радянське керівництво розуміло, що «широке оповіщення українських кіл про відокремлення від петлюрівщини такої партії, як У.[П].С.Р., мало в період польського наступу велике політичне значення». Разом з тим, нагляд за всіма фігурантами справи «Цупок» продовжувався і розробка справи не припинялася. У подальшому планувалося заарештувати всіх учасників конференції УПСР, або принаймні виявити всіх наявних членів партії⁴⁹.

На першій зустрічі із заарештованим В. Голубовичем 24 серпня 1920 р. слідчий особливого відділу надзвичайної комісії при реввійськраді 14-ї армії Південно-Західного фронту І. Бірюков від руки записав звинувачення, що колишній прем'єр брав участь «в організації постачання Петлюрівської армії в організації Центрального Повстанського комітету в безпосередній участі у складі Уряду УНР»⁵⁰. Протягом чотириденного допиту (24–27 серпня) слідчий лише один раз запитав заарештованого, чи одержував він доручення від ЦК УПСР налагодити зв'язок з осередком у Києві, а також інспекції можливих контактів з іншими політичними групами. Зрештою, слідчий І. Бірюков зосередився на подробицях громадсько-політичної діяльності В. Голубовича, аналізі роботи очолюваного ним уряду, коментарях щодо міжнародної ситуації навесні 1918 р. тощо. За загальними питаннями історії діяльності Центральної Ради, перебігом Мирової конференції у Бересті-Литовському, партійними суперечками в добу Директорії проблема участі В. Голубовича в організації повстанського руху фактично загубилася⁵¹. Можна прийти до висновку, що від самого початку слідство цікавила не його участь в організації повстанського руху, а той факт, що В. Голубович належав до нечисленного кола провідників національно-визвольного руху, був урядовцем найвищого рівня. Слідчий намагався охопити весь період існування національних урядів в Україні, проаналізувати їх діяльність і довести, що всі режими, окрім радянського, нібито мали антинародний характер. Водночас І. Бірюков своїми питаннями підштовхував В. Голубовича до зізнання, що і уряд УНР, міністром, а згодом

і головою якого він був, і партія, до якого належав, були ініціаторами війни проти «робітничо-селянської влади Росії»⁵².

Читаючи протоколи допитів, подекуди важко зрозуміти, чи усвідомлював В. Голубович особисту відповідальність, яку на нього поклав історичний перебіг визвольної боротьби? Так, відповідаючи на питання слідчого про діяльність очолюваного ним уряду, він зізнається, що «на засіданнях міністрів в перший період своєї роботи... бував доволі неакуратним, т. т. дебатів, думок, причин, що лунали під час засідань не завжди дослухався, тим більше що, буваючи іноді на початку, іноді наприкінці засідання» і підписував в основному лише протоколи засідань⁵³. Безперечно, В. Голубович прагнув мінімізувати в очах радянських слідчих свою діяльність на посаді голови уряду за часів Української Центральної ради. Проте, він навіть не намагався довести, що його кабінет діяв в інтересах українських робітників і селян, реалізуючи політичну програму своєї партії, яка одержала найбільшу підтримку на Українських Установчих зборах і дійсно користувалася популярністю в більшості регіонів України.

Можливо, В. Голубович не розумів небезпеки, яка йому загрозувала в зв'язку з цим ув'язненням в ЧК. Він детально коментує свою політичну та урядову діяльність, пояснює ставлення Центральної Ради до більшовиків, склад урядів УНР та їх внутрішню і зовнішню політику, оповідає як політична боротьба між найбільшими партіями в українському парламенті (УПСР і УСРДП) впливала на ухвалення ним рішень, характеризує ставлення провідних діячів українських партій до радянської влади і політики КПУ тощо. Слідчий втягує його у дискусії на тему: хто є більшим захисником інтересів робітників і селян — українські соціалісти чи більшовики і т. д. і т. п. В. Голубович здебільшого намагається виправдовуватися, доводити, що не був ревним ворогом радянської влади. Він стверджує, що його партія притримувалася гасла М. Драгоманова «націоналізм в засобах, інтернаціоналізм в ідеї», але «швидкий плин подій та часта зміна здебільшого надавали національному моменту превалюючі значення і в процесі державотворення

через сплетіння провокацій, інтриг, особистих впливів партія дуже часто не могла втримати у своїх руках перебіг подій і необхідним чином їх скеровувати». В. Голубович не приховував, що в добу Центральної ради український провід «не мав чіткого уявлення про соціальний момент революції, яке уявлення викристалізувалося лише у процесі подальшого ходу подій»⁵⁴.

Інтерес викликають свідчення В. Голубовича щодо історії партії українських есерів. Безліч фактів, наведених ним, дозволяють зробити певні уточнення. Так, зокрема, він коментує відцентровий процес у лавах українських есерів після розколу на ліву та центральну течії, робить уточнення щодо назви ЦК УПСР після її 4-го з'їзду (травень 1918 р.), формулює юридичні підстави існування складу комітету, розповідає про свою участь у його роботі і т. ін.⁵⁵. Перебіг допиту нашоухує на висновок, що слідчий всупереч тому, що чимало активних членів партії есерів легально працювали в радянських установах і були лояльними до радянської влади, намагався довести, що склад Центрального комітету їх партії і «Цупок» тотожні. Це давало йому підстави звинуватити всю партію в організації повстанського руху проти радянської влади в Україні. Перекручуючи факти і свідчення, І. Бірюков намагався довести, що українські есери — організатори «Цупок» і широкої мережі антирадянського повстанського руху, що вони, нібито, підтвердили своїм входженням до урядів Б. Мартоса та І. Мазепи, т.т. «безпосередньою підтримкою петлюрівського уряду» і «на підставі своєї заколотницької підпільної політики мали на увазі захоплення політичної влади і встановлення буржуазної республіканської форми правління»⁵⁶.

І. Бірюков особисто наполягав на тому, що В. Голубовича не можна звільнювати під підписку, бо на волі він «буде небезпечним»⁵⁷. У слідчій справі В. Голубовича збереглася задалегідь заготовлена для нього слідчим С. Дукельським підписка про невиїзд, але заарештований так і залишився у в'язниці⁵⁸.

Під час арешту у В. Голубовича були вилучені його особисті документи, щоденникові записи, газети. Всі вони були додані до матеріалів слідства. Це, насамперед: дипломатичний паспорт

В. Голубовича; свідоцтво про його службу на Південно-Західній залізниці; уповноваження від Директорії на встановлення двосторонніх контактів з товарообміну між УНР й Італією; виписка з протоколу зборів Кам'янець-Подільського комітету УКП від 7 лютого 1920 р.; листи А. Степаненка, П. Христюка, А. Жуковського, В. Петріва до В. Голубовича, щоденникові записи та нотатки. Всі ці папери були використані слідчим як доказова база нібито антирадянської діяльності УПСР. Більшість з цих документів підтверджують факти, які наводив В. Голубович під час допитів. Зокрема про те, що він отримав від ЦК УПСР доручення взяти участь у конференції представників соціалістичних партій народів Росії, яка мала відбутися у Варшаві 20 березня 1920 р.⁵⁹.

Читаючи протоколи допиту В. Голубовича та інших членів ЦК УПСР, які проходили у справі т. зв. «Цупок», розумієш наскільки вони щиро вірили в те, що більшовицька влада їх прийме до співпраці і надасть можливість спокійно працювати в радянській Україні. Згодом спостерігатиметься зовсім інший настрій, але тоді вже не могло бути вороття з радянського табору. С. Сербін, якому вдалося ознайомитися з приватним листуванням В. Голубовича, вважає його «невиправданим романтиком, неперекорним ідеалістом, невиліковним утопістом», який прагнув долучитися до радянського будівництва⁶⁰.

Арешт В. Голубовича започаткував хвилю репресій проти всіх колишніх фігурантів справи «Цупок» квітня 1920 р. Якщо навесні Н. Петренко, І. Часник, І. Лизанівський допитувалися ЧК як свідки у справі, то восени 1920 р. вони були заарештовані як звинувачені в організації повстанського комітету. В той час ЦК УПСР поновила переговори з більшовиками про легалізацію партії і невдовзі по заяві ЦК УПСР Київська губерньська ЧК звільнила заарештованих есерів, але через місяць арешти відновилися. Надзвичайка набирала докази проти самої УПСР, яка, за свідченнями більшості затриманих, існувала легально. Якщо протягом перших допитів чекісти намагалися зібрати, насамперед, якомога більше прізвищ членів урядів УНР, різних

місій, установ із постачання армії тощо, то далі інтерес у них викликали здебільшого дії членів ЦК УПСР. Розпочався процес виявлення тих членів партії есерів, хто перебував на радянській території, служив в радянських організаціях і установах. Так, І. Часник працював секретарем комісії Київського відділення Вукоопспілки, А. Степаненко — у комітеті зовнішньої торгівлі, Н. Петренко — у Сільськогосподарській вченій раді, С. Березняк — Губагітвидаві, Ю. Ярослав — у Дніпросоюзі і т. д.⁶¹

20 жовтня 1920 р. уповноважений Особливого відділу Південно-Західного фронту повідомив своє командування про успішне проведення у Києві операції, в ході якої були заарештовані українські есери Н. Петренко, І. Часник, С. Березняк. Незабаром така доля чекала й А. Степаненка, Ю. Ярослава та ін.⁶²

І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник в один голос доводили, що українські есери твердо стали на шлях «співпраці з радянською владою». Крім того, І. Лизанівський зазначав, що, залишаючись працювати міністром пропаганди в уряді Б. Мартоса, він прагнув «проводити лінію співпраці з радянською владою та недопущення використання реакціонерами неуспіхів Радянської влади». Приблизно у серпні 1919 р. закордонна група УПСР у складі М. Чечеля, М. Шрага і М. Грушевського, за його словами, розпочала у Берліні контакти з незалежними соціал-демократами щодо посередництва останніх у переговорах з радянською владою, одночасно планувалося «ліквідувати уряд Директорії, шляхом виходу членів партії УПСР з Кабінету Міністрів і таким чином розкласти апарат УНР». Зрештою їм вдалося розпочати переговорний процес з представниками РСФРР у Берліні. І. Лизанівський за дорученням партії, таємно від уряду (на той час він залишався міністром УНР) на аероплані відлетів до Берліну, але по дорозі — у Галичині з аеропланом трапилася аварія й він був змушений повернутися до Кам'янець-Подільського⁶³.

Очевидно, що попри всі обіцянки легалізувати УПСР, радянські провідники в Україні шукали ефективну форму моральної дискредитації партії, компрометації її в очах населення,

продемонструвавши нездатність провідників українських есерів «захистити інтереси трудящих мас». Навіть при відсутності доказової бази щодо причетності ЦК УПСР до «Цупок» і водночас за наявності серед заарештованих переважно колишніх республіканських урядовців перед радянською владою відкривалися перспективи проведення судового дійства над «буржуазно-націоналістичним» уенерівським режимом.

Весь перебіг слідства постійно перебував під пильним контролем ЦК КП(б)У. Протоколи Політбюро ЦК КП(б)У засвідчують, що починаючи від 31 жовтня 1920 р. питання долі В. Голубовича, І. Лизанівського та ін. фігурантів справи набуло особливої ваги на засіданнях партійного керівництва. За його дорученням Я. Яковлев впродовж місяця вивчав обставини справи, але висновки так і не були зроблені⁶⁴. Очевидно, що члени Політбюро, побачивши відсутність складу злочину з боку всіх заарештованих членів УПСР, вагалися перед прийняттям рішення, яке ж обвинувачення їм інкримінувати. 1 грудня 1920 р. було ухвалено «звернутися до ЦК РКП» з проханням надати у розпорядження Особливого відділу при Цупнадзвичкомі всі матеріали по справі Петлюри та ін.»⁶⁵. Через кілька днів нове рішення Політбюро ЦК КП(б)У: «Всі справи української інтелігенції вилучити з особливих відділів і передати у Цупнадзвичком та його органи... Від амністії утриматися до Всеукраїнського з'їзду Рад»⁶⁶. Лише через місяць 11 січня 1921 р. вищий політичний орган КП(б)У ухвалює рішення «створити Трибунал під головуванням т.Шумського і членів Мануїльського, Аросева та запасних членів тт. Затонського, Манцева» для «процесу» над українськими есерами⁶⁷.

Вже 20 січня 1921 р. С. Дукельський складає «Обвинувальний висновок у справі членів уряду УНР і Центральних комітетів Української партії соціалістів-революціонерів і соціалістів-демократів»⁶⁸. У цьому документі зазначалося, що «члени Ц.К. У.П.С.Р., які знаходилися у Києві, як Голубович, Лизанівський, Березняк, Ярослав, Часник, Петренко та інші, перебуваючи на службі у радянських органах в той же час вели

організаційно-керівну роботу серед повстанців і підготовку до повалення радянської влади. Таким чином, цілком очевидні спроби з боку Ц.К. У.П.С.Р. легалізуватися та впровадитися у Радянські органи с метою полегшення наміченого перевороту й усунення Радянської влади». С. Дукельський підкреслював, що ці наміри вдалося паралізувати завдяки оперативним діям Особливого відділу Південно-Західного фронту, співробітники якого наприкінці вересня 1920 р. заарештували членів ЦК УПСР⁶⁹.

У висновку С.Дукельський посилається на свідчення насамперед В. Голубовича. Машинописний текст на 116 сторінках фактично є коротким викладом історії українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в інтерпретації начальника секретно-оперативної частини Особливого відділу Цупнадзвичкому. Висновок стосується 76 осіб, з них 11 (В. Голубович, Г. Сиротенко, І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник, П. Бензя, Г. Солодарь, С. Березняк, О. Блоха, Г. Скугар-Скварський, М. Токаревський) на той час були заарештовані, інші перебували в еміграції. Хто ж були ті решта діячів, смерті яких вимагав начальник секретно-оперативної частини Особливого відділу ВУЧК? До списку увійшли всі члени Директорії (В. Винниченко, С. Петлюра, О. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець), провідники УПСР (М. Ковалевський, П. Христюк та ін.), УСДРП (І. Мазепа, Д. Антонович, В. Чехівський та ін), члени УПСФ (О. Саліковський, А. Ніковський, В. Прокопович, С. Шелухин та ін.), УПСС (І. Липа, М. Білінський, О. Шаповал та ін.), міністри УНР практично всіх складів урядів (від О. Жуківського та Є. Архипенка до П. Красного та А. Ревуцького), українські галицькі діячі (О. Безпалко, А. Крушельницький), а також член уряду гетьмана П. Скоропадського — директор департаменту державного контролю, згодом — державний контролер в урядах УНР Директорії І. Кабачків та голова посольства Української Держави та УНР у Відні В. Липинський. Кожен з них заочно «засуджувався до вищої мірі покарання — розстрілу, але у зв'язку з тим, що не був заарештованим, оголошувався поза законом»⁷⁰.

Отже, перелік цих діячів свідчить, що радянська карально-репресивна система намагалася включити в провокаційне звинувачення представників усього спектру українського національно-визвольного руху від соціалістичних партій до діячів ліберально-демократичного і консервативного табору. Очевидно більшовицьке керівництво вважало недостатнім обмежитись фабрикацією процесу лише над УПСР.

Після формулювання обвинувального висновку більшовицький провід форсував підготовку судового процесу. 25 січня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило Д. Мануїльському вжити заходів «для прискорення справи Голубовича та ін.»⁷¹. Ще через тиждень (3 лютого) воно визначається зі складом Ревтрибуналу, затверджує М. Скрипника обвинувачем, а О. Шумського — головою Ревтрибуналу. Таке рішення Політбюро демонструє неприхований цинізм партійної верхівки КП(б)У. Адже саме українцям за походженням, майбутнім чільним діячам «українізації» доручалося очолити відкрите судове дійство, яке, за задумом його ініціаторів та організаторів, мало стати «свого роду останньою підсумковою ризикою, підведеною історією під ідейним розвалом, гниллю і розкладом української «самостійницької» інтелігенції»⁷². Підступність цього кроку виразно виявилася під час обговорення складу Ревтрибуналу на засіданні Політбюро 7 лютого 1921 р., де голова Верховного ревтрибуналу О. Аросєв доводить необхідність замінити кандидатуру Манцева, який має російське прізвище, на діяча-українця⁷³.

Політбюро ЦК КП(б)У ще протягом трьох місяців узгоджувало кандидатури членів Ревтрибуналу. І якщо 3 лютого планувалося розпочати судовий процес вже 13 числа цього ж місяця, то 8 лютого 1921 р. після доповіді М. Скрипника Політбюро ухвалило рішення відправити справу на додаткове розслідування⁷⁴. Можливо, згадали, що згідно із декретом Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР від 15 квітня 1919 р. про Верховний ревтрибунал, який був створений при Всеукраїнському Центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК), слідство у справах, підсудних трибуналу, провадили верховні слідчі. Аби легітимізувати усі

слідчі і судові дії щодо членів ЦК УПСР оперативно на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення створити слідчу комісію у справі В. Голубовича та ін. «від імені ВУЦВК»⁷⁵. До її складу увійшли: Ковальов (голова), С. Дукельський і Лебединець. Комісії «надавалося право звільнювати осіб, проти яких немає особливого звинувачувального матеріалу»⁷⁶.

Після тривалих обговорень і М. Скрипнику, і О. Шумському вдалося уникнути участі в засіданні Ревтрибуналу. Перший терміново взяв відпустку, другий був затверджений послом УСРР у Польщі⁷⁷. Закриті протоколи Політбюро ЦК КП(б)У не дають можливості прослідкувати всі тонкощі колізій обговорення підготовки засідання Надзвичайного ревтрибуналу, але вже той факт, що кожного тижня члени найвищого партійного керівництва поверталися до цього питання засвідчує, якої ваги йому надавали. Справа дещо прискорилося після засідання 29 березня 1921 р., коли головою Надзвичайної комісії ВУЦВК у справі В. Голубовича було призначено В. Балицького. Вже 9 квітня він зробив на Політбюро доповідь з приводу підготовки справи. Вона остаточно окреслилася як «Справа Голубовича та ін.». Термін її завершення визначався у межах тижня. Головні застереження викликав «обвинувальний висновок», який був перевантажений «зв'язками з бандитами і білогвардійцями (як на Україні, так і за кордоном)»⁷⁸. Очевидно, що слідство не мало доказової бази і будь-які зволікання з відтягуванням процесу не могли змінити стану справи. І знову попри постійні обговорення на Політбюро засідання Ревтрибуналу періодично відтермінується.

4–5 травня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У нарешті прийнято рішення про склад Ревтрибуналу (Марченко, Кабаненко (член президії ВУЦВК), Покірний, Бідний і Танцюра) та обвинувачувачів (Мануїльський і Лебединець)⁷⁹. За два тижні остаточно сформульовано головну мету судового дійства: «Процес використати, щоб дати характеристику (попередньо було написано «міщанству», потім закреслено. — *Авт.*) поведінці української інтелігенції». Водночас було визначено, що «питання вироку, дивлячись на перебіг та обставини процесу, попередньо

вирішуватимуть тт. Мануїльський, Затонський і Шумський»⁸⁰. І вже під час ведення засідання Ревтрибуналу 25 травня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило «не заперечувати проти звільнення окремих с.-р., яких можна використати для боротьби з правими с.-р. і петлюрівцями»⁸¹.

Разом з іншими представниками українських соціалістичних партій (І. Лизанівським, С. Остапенком, Н. Петренком, Г. Сиротенком, Ю. Скугар-Скварським, І. Часником, Ю. Ярославом) В. Голубович опинився на лаві підсудних. І хоча жодний з них своєї вини не визнав, а у виступах державних обвинувачів, як і обвинувальному висновку у справі членів ЦК УПСР від 18 травня 1921 р., фактично не було сформульовано чіткого складу «злочину» підсудних та не зроблено аналізу доказів протиправності їх дій, весь процес став тріумфом політичного фарсу, замішаного на більшовицькій демагогії, лейтмотивом якої були звинувачення у «політичній спекуляції та авантюризмі» українських національних партій.

Під час оголошення вироку Надзвичайний ревтрибунал заявив, що незважаючи на «тяжкі злочини стосовно робітників і селян України, вчинені ЦК УП с.-р., всією партією й окремими її представниками в недавнім минулому», які «заслужують найвищого й найсуворішого покарання перед особою світового пролетаріату», він взяв до уваги «міць і велич революційного руху теперішнього часу, міцність радянського руху на Україні, відкрите каяття перед особою пролетаріату й селянства» В. Голубовича та інших у всіх «злочинах, вчинених ними відносно трудящих». Посилаючись на «урочисту публічну обіцянку цих підсудних словом і справою боротися з т.зв. УНР і з повстансько-бандитським рухом на Україні й, керуючись у цій справі революційною совістю й соціалістичною правосвідомістю» ревтрибунал постановив застосувати до вказаних підсудних покарання у вигляді ув'язнення у концентраційних таборах терміном на 10 років кожному. Після оголошення вироку трибунал постановив застосувати до засуджених амністію, оголошену 5-м Всеукраїнським з'їздом Рад і замінити

10-тирічне ув'язнення покаранням на п'ять років у концентраційних таборах. Засудженого Г. Сиротенка звільнили від відбування покарання⁸².

Після завершення засідання Ревтрибуналу В. Голубович та інші засуджені фактично стають заручниками у грі, спрямованій на подальший розклад української політичної еміграції та повернення визначних політичних діячів у радянську Україну. 4 червня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглядає питання «про українську інтелігенцію і, зокрема, про легалізацію УПСР», яка остаточно позбавлялася такого права. Натомість приймається рішення: дозволити в'їзд на Україну для радянської чи наукової діяльності «окремим членам УПСР, які заявлять про свій вихід з партії та її засудять». Водночас В. Затонському доручалося «зібрати на свій розсуд декількох провідних громадських українських діячів і запропонувати їм звернутися із закликом до української інтелігенції чесно служити радянській владі та взяти активну участь у розколі української інтелігенції...». Окремо зверталася увага В. Затонського «на можливість використати для цієї роботи процесу Голубовича»⁸³.

Але й без інтриг більшовицького проводу низка українських політичних діячів в еміграції прагнула за всяку ціну повернутися на батьківщину. 8 липня 1921 р. з Відня через Прагу до Москви приїздить член Закордонної делегації УПСР М. Чечель, близький співробітник М. Грушевського. Він був формально делегований партією на Конгрес III Інтернаціоналу, але головним його завданням мали стати переговори з комуністичним керівництвом України про можливість легалізації партії есерів в УСРР та перспективи повернення її лідерів з еміграції. Зустрічі М Чечеля у Москві та Харкові, в тому числі із засудженими членами ЦК УПСР Н. Петренком, І. Лизанівським, В. Голубовичем, Ю. Ярославом, які продовжували сидіти «в політичній в'язниці», попри безнадійність політичного майбутнього для українських національних партій та монопольні позиції партії більшовиків в Україні не позбавили членів віденської групи Закордонної делегації УПСР, провідниками якої були М. Грушевський,

П. Христюк, М. Чечель, М. Шраг, ілюзій щодо можливості політичних та соціально-економічних поступок з боку радянської влади і не вплинули на їх наміри повернутися в Україну. Цікаво, що у 1931 р. під час допитів В. Голубовича у справі «Українського національного центру» слідчий розпитував заарештованого про його розмови з М. Чечелем, коли той його відвідував у радянському тюремному ізоляторі влітку 1921 р. В. Голубович відповів, що розмови точилися навкруги перспектив світової революції у Західній Європі. Чи відповідало це дійсності, важко сказати, але М. Чечель не міг не бачити умови утримання та стан засуджених і не зрозуміти, що радянська влада навряд чи так само не вчинить з ним та його партійними товаришами, як тільки вони повернуться на батьківщину.

Можливо, організація зустрічі М. Чечеля із засудженими членами ЦК УСРР була причиною того, що В. Голубович та його товариші одержали можливість вийти на волю через підписку про невийзд лише 6 жовтня 1921 р.⁸⁴ В. Голубович, І. Лизанівський, І. Часник та ін. повинні були залишатися у Харкові, кожного тижня реєструватися у відділку міліції. Радянська влада попри свій «гуманізм», нагадувала їм, що помилування не є прощенням і кожен свій крок вони робитимуть під пильним контролем каральних органів. Зрештою, не важливо, який термін нагляду 6 жовтня 1921 р. для них визначався формально, фактично він тривав до останнього дня їх життя. Після звільнення В. Голубович деякий час працював інженером-будівельником в Українській раді народного господарства, де згодом очолив відділ капітального будівництва.

Уже в березні 1931 року В. Голубовича знову заарештовано у справі «Українського національного центру», який нібито ставив за мету ліквідацію радянської влади. За черговою сфальшованою радянськими спецслужбами справою було засуджено 50 осіб. Серед них і ті члени Закордонної делегації УПСР (М. Любинський, М. Стасюк, Арк. Степаненко, П. Христюк, М. Чечель, М. Шраг), які попри всі маніпулювання радянської влади українськими соціалістичними діячами, піддалися на її

гачок загравання з національною інтелігенцією, політику «українізації» та ін. Була спроба також втягнути у справу «Українського національного центру» і М. Грушевського, колишнього неформального лідера УПСР⁸⁵.

При обшуку в помешканні В. Голубовича було вилучено 98 фотознімків та лист від М. Грушевського. Під тиском слідства В. Голубович «признав свою вину» у контрреволюційній діяльності і був позбавлений волі. 16 травня 1939 р. Всеволод Голубович помер у Ярославській тюрмі.

Його доля схожа на долю тих діячів українського національно-визвольного руху, які не захотіли поривати з Україною і виїхати в еміграцію. Практично нікого з них не «оминула своєю увагою» радянська каральна система. Процес ЦК УПСР, невдовзі суд над т. зв. учасниками організації «Центру дій» були лише розминкою перед масовими репресіями, які розпочалися з процесів «Спілки визволення України» і «Українського національного центру» і тривали до кінця 1930-х рр. За цей час були винищені та заслані не лише політичні діячі доби Українських національно-визвольних змагань, а всі ті, хто так чи інакше, на думку більшовицьких лідерів, не сприйняв їх соціалістичних експериментів. Кульмінацією антиукраїнської політики більшовиків, поширення репресій не лише проти політиків, а й інтелігенції, селянства, робітництва став геноцид проти українського народу, який забрав близько 10 млн. українців і став найбільшою катастрофою в історії людства і найганебнішим актом насильства.

¹ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної ради. — К., 1998. — С. 83–84; *Сербін С. В* іншому часі — в іншому місці (з архіву родини В. Голубовича) // Українознавство. — 2006. — № 3. — С. 279–289; його ж. У пошуках опори у боротьбі // Українознавство. — 2008. — № 1. — С. 121–128; *Болаболъченко А.* Всеволод Голубович і «Справа УПС-Р». — К., 1993.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 6. — Арк. 3

³ Там само. — Арк. 95.

- ⁴ Там само. — Арк. 2 зв.
- ⁵ Политические деятели России 1917: Биографический словарь — Москва, 1993. — С. 393.
- ⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 6. — Арк. 2 зв.
- ⁷ Українське слово (Одеса). — 1917. — Ч.8 — Червень.
- ⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали в 2-х тт. — Т. 1. — К., 1996. — С. 179.
- ⁹ Там само. — С. 198; ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 6. — Арк. 2 зв.
- ¹⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 381.
- ¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 6. — Арк. 8 зв.
- ¹² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 82.
- ¹³ Там само. — Т. 2. — С. 160–161.
- ¹⁴ Там само. — С. 113–115.
- ¹⁵ Там само; ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 6. — Арк. 3.
- ¹⁶ Там само. — С.114.
- ¹⁷ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної ради. — С. 83–84.
- ¹⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — К., 2007. — С. 213.
- ¹⁹ Там само. — С. 213–214.
- ²⁰ Там само. — С.214.
- ²¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 114.
- ²² *Галаган М.* З моїх споминів. — К., 2005. — С. 333.
- ²³ Там само. — С. 345.
- ²⁴ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. — Т.2. — Відень, 1921. — С. 26.
- ²⁵ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. II. — К., 2004. — С. 20.
- ²⁶ Там само. — С. 87.
- ²⁷ Там само. — С. 96.
- ²⁸ Там само. — С. 396.

- ²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 6. — Арк. 12.
- ³⁰ Там само. — Арк. 83.
- ³¹ Там само. — Т. 6. — Арк. 77–78.
- ³² Там само. — Т. 7. — Арк. 22–22 зв.
- ³³ Там само. — Т. 7. — Арк. 17.
- ³⁴ Там само. — Т. 6. — Арк. 83.
- ³⁵ Там само. — Т. 21. — Арк. 4.
- ³⁶ Там само. — Т. 15. — Арк. 11–12.
- ³⁷ Там само. — Т. 12. — Арк. 55.
- ³⁸ *Болабольченко А.* Вказ. праця. — С.20.
- ³⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 114, 133.
- ⁴⁰ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 7. — Арк. 60.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 81.
- ⁴² Там само. — Т. 6. — Арк. 20.
- ⁴³ Там само. — Т. 7. — Арк. 82.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 64–64 зв.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 32.
- ⁴⁶ Там само. — Т. 24. — Арк. 31–32.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 32.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 30.
- ⁴⁹ Там само. — Арк. 32.
- ⁵⁰ Там само. — Т. 6. — Арк. 2.
- ⁵¹ Там само. — Арк. 2–15.
- ⁵² Там само. — Арк. 15.
- ⁵³ Там само. — Арк. 2–15 зв.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 10.
- ⁵⁵ Там само. — Арк. 13.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 2–15.
- ⁵⁷ Там само. — Т. 6. — Арк. 69.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 75.
- ⁵⁹ Там само. — Т. 12.

- ⁶⁰ *Сербін С.* У пошуках опори у боротьбі // Українознавство. — 2008. — № 1. — С.122–123.
- ⁶¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 14. — Арк. 3–4.
- ⁶² Там само. — Т. 40. — Арк. 86.
- ⁶³ Там само. — Т. 12. — Арк. 13–15.
- ⁶⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф.1, оп.6, спр.7. — Арк. 99.
- ⁶⁵ Там само. — Арк. 114 зв.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 116 зв.
- ⁶⁷ Там само. — Спр. 13. — Арк. 7.
- ⁶⁸ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 2. — Арк. 1–116.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.6, спр.13. — Арк.14 зв.
- ⁷² Цит. за кн.: *Болабольченко А.* Вказ. праця. — С.31.
- ⁷³ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.6. — Спр.18. — Арк.101.
- ⁷⁴ Там само. — Спр.13. — Арк. 14 зв. — 19.
- ⁷⁵ Там само. — Арк.19 зв.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф.1 — Оп.6. — Спр. 13. — Арк. 58, 67, 69.
- ⁷⁸ Там само. — Арк. 47, 63
- ⁷⁹ Там само. — Арк. 89.
- ⁸⁰ Там само. — Арк. 102.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 106.
- ⁸² Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров... (стенографический отчет). — С. 428, 429.
- ⁸³ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.6. — Спр. 13. — Арк. 113.
- ⁸⁴ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 6. — Арк. 76.
- ⁸⁵ *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 16–35; 110–123.

Андрій Магурчак

Оцінка Андрієм Жуком українських визвольних змагань 1917–1921 рр.

Висвітлюються погляди українського громадсько-політичного діяча Андрія Жука на суспільно-політичні процеси в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Проаналізовані розбіжності між керівництвом ЗУНР і Директорії УНР. Аналізуються причини втрати української державності.

Освещаются взгляды украинского общественно-политического деятеля Андрея Жука на общественно-политические процессы в период национально-освободительных соревнований 1917–1921 гг. Проанализированы расхождения между руководством ЗУНР и Директорией УНР. Анализируются причины потери украинской государственности.

Looks light up Ukrainian public-political figure Andrey Zhuka on social and political processes in the period of national liberation competitions 1917–1921 The analysed divergences are between kepivnictvom of ZUNR and Directories of UNR. Reasons of loss of the Ukrainian state are analysed.

Одним із переломних періодів ХХ століття у розвитку українського національного руху стала національно-визвольна боротьба 1917–1921 рр. Державотворчі процеси перехреснувались із трагічними сторінками. Своє ставлення до подій цього періоду історії України зробив Андрій Жук (1880–1968). У буремні дні світової війни був одним із засновників Союзу визволення України, входив в склад Загальної Української Ради, Головної Української Ради, бойової управи УСС, радник МЗС УНР, автор

багатьох промов, статей. Сама постать А. Жука повертається із небуття. У період незалежності України з'являються перші узагальнюючі статті про нього, а також про окремі періоди його життя. Однак відсутнє комплексне дослідження діяльності непересічного і водночас харизматичного українця. Не дивно, що дана проблематика невисвітлена в історіографії. Тому наше завдання охарактеризувати погляди А. Жука на українську історію 1917–1921 рр.

Перебуваючи на еміграції, А. Жук по гарячих слідах дав оцінку подіям, процесам національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. у великій статті «В десяту річниця відновлення державности великої України», яка займала кілька номерів «Українського прапора». Військові дії Першої світової війни і російська революція 1917 р. перетворила «українське питання» із внутрішніх проблем Австро-Угорської і Російської імперії у питання міжнародної ваги наголошував А. Жук. Саме «українська проблема» робила неминучою війну між двома імперіями. При цьому А. Жук визнав, становище українства у складі Австро-Угорщини було кращим ніж в Росії, остання вбачала в цьому загрозу в поширенні «українського сепаратизму» на територію Наддніпрянської України. З початком революції 1917 р. проявляться внутрішня трагедія українства, яка на думку А. Жука, мала три основні вади — малу кількість представників української еліти, яка могла вирішувати національні питання і втрата ними зв'язку із українськими культурними і політичними традиціями. Національна несвідомість широких мас, зрусифікованість української інтелігенції, яка була в орбіті російської. Конфлікт інтересів серед українства між національним і соціальним розвитку національного руху, що призвело до роздвоєння «революційної енергії народу між соціальними гаслами революції та політичними гаслами українського національного визволення»¹. Відсутність зовнішньої опори для утвердження національної держави. Українство яке

політичне явище вступило в революцію без певних політичних планів.

На переконання А. Жука російська революція — був стихійний вибух. Водночас свідоме українство було таке слабе чисельно й неактивне політичне, що його не було видно у суспільно-політичному житті України на початку революції. Тому революція в Україні довгий час була складовою частиною загальноросійського революційного процесу. Захищав М. Грушевського і критикував його опонентів, які критично ставились до курсу голови Української Центральної Ради (далі УЦР), які «забувають про об'єктивні чинники, не узгляднують в оцінці подій примусу незалежних обставин»². Не дивлячись на боротьбу із російськими партіями, українські не змогли перемогти «за душу українського народу». Більшовицький переворот призвів до III Універсалу. З дня його проголошення А. Жук вважав, що російська революція на Україні перетворилася на українську.

Чільне місце займала українська інтелігенція, яка з «стихійного вияву захованого в глибокій підсвідомості народної маси національного почуття»³ очолила український рух. Підтвердженням цієї тези А. Жук наводив цитати українських діячів (С. Петлюра, М. Грушевський) які на початку Першої світової війни підтримували Росію, а потім очолили українські національно-визвольні змагання. Водночас, А. Жук критикує інтелігенцію за свій «соціальний максималізм», яка власними руками зруйнувала українську державність⁴.

Автономістичні погляди українських діячів, які проявились у вигляді трьох універсалів були обумовлені «згодою з російською демократією». А. Жук I Універсал оцінював як крок вперед. Другий як кілька кроків назад «не знаходячи в собі волі до протидіяння некорисним для української визвольної справам обставинам й до свідомого використання взагалі сприятливої тодішньої ситуації для реалізування українських визвольних змагань»⁵. А. Жук схилився до думки, що замість

III Універсалу треба було проголошувати — самостійність України. Тому що, керівники Центральної Ради долю України пов'язували із «поступовою Росією». Вес 1917р. А. Жуком асоціювався як боротьбою з самостійницькою течією в українському політикумі, але обставини «накинули їм цю самостійність». А. Жук робить висновок, що українство в своїх національних стремліннях далеко відставало від об'єктивних можливостей для реалізації національних домагань.

А. Жук справедливо критикував діяльність УЦР за те, що вона гальмувала розвиток самостійницького руху, який на думку А. Жука, зароджувався в селянському середовищі і міг стати оплотом української революції. Також він скептично оцінював діяльність в УЦР політичних партій. Діяльність неукраїнських партій вважав відверто антиукраїнською. Гаслами якими оперували українські соціалісти на переконання А. Жука нічим фактично не відрізнялись від більшовиків. Вихід на політичну арену більшовиків і їхню політику А. Жук аналізував з того погляду, що вони не розуміли, не бачили, недооцінювали особливостей революційних процесів, які відбувалися у провінціях Російської імперії в яких на перше місце виходив національний аспект. Складний клубок протиріч більшовики намагались розв'язати за допомогою зброї, а це у свою чергу призвело до «заломлення революції» і втручання зовнішніх сил. А. Жук визнавав, що більшовики зробили соціальний переворот, базою якого мала стати територія колишньої Російської імперії. Їх стратегічна мета полягала у створенні «світового соціального перевороту». Особливе місце у цьому ракурсі відводилось Німеччині, як промисловій країні де були передумови для революції.

Вихідною точкою національно-визвольних змагань 1917 — 1921 рр. А. Жук вважав підписання Брестського мирного договору, який приніс УНР не декларативну а фактичну незалежність і міжнародне визнання. Підписання цього договору

дало можливість припинити анархію в Україні і тим самим випередити інтервенцію австро-німецьких військ. Те що Україна отримала незалежність був дарунок долі. Але найголовніше був створений прецедент міжнародного характеру який «не без значення для національно-політичної свідомості українського народу і для його дальшої боротьби за інтегральність державність своєї національної території»⁶. Після підписання договору прихід німецьких військ був легалізований і вони змушені були рахуватись із Україною як визнаною незалежною державою. Водночас інспірації українських соціалістичних партій, які провокували німецьке командування призвело до ліквідації УЦР. Це був закономірний крок на переконання А. Жука.

Гетьманський режим А. Жук оцінював неоднозначно. Значна частина міністерського апарату складалася із не українців і відповідно внутрішню політику проводили антиукраїнську. Не знайшлося національно патріотичних людей серед демократичного табору аби вплинути на цей процес. Дорікав він соціалістичним і націонал-демократичним партіям, за байдужість до державної політики. Водночас він розумів їхню тактику, яка зводилась до ігнорування Гетьманату. У випадку співробітництва з тодішнім режимом вони б заперечили свою «соціалістичність» і «демократичність». Гетьман не мав реальної підтримки у масах, а необдуманна земельна реформа формально спровокувала повстання. Натомість на переконання А. Жука П. Скоропадський був заручником обставин. Бойкот свідомої української інтелігенції гетьманського режиму дав змогу російським реакційним колам опанувати державний апарат і самого гетьмана⁷.

Після падіння Гетьманату, перед українцями стояла дилема у зовнішньополітичному векторі союз з Антантою або більшовиками. Орієнтир був зроблений на Антанту. В цьому він дорікав С. Петлюрі. А. Жук переконував, що природнім був би союз із більшовиками, тому що УНР мала риси радянської

влади. Симпатії А. Жука щодо більшовиків обумовлювались тим, що вони зможуть визволити Галичину від поляків і тим самим об'єднати два береги Дніпра. Висловлював думку, що створення формально більшовиками національних радянських республік було помилкою. Це відштовхнуло частину галицької еліти від співробітництва із більшовиками, які не виключали союзу з ними.

На думку А. Жука, Галичина була більш політично свідомою і здатною до державотворчого процесу, тому вона повинна була стати центральним ядром для створення об'єднаної української держави⁸. Відповідно своїм першим кроком УНР мала допомогти галичанам у боротьбі з поляками. Цим самим поставивши перед фактом Антанту, що ЗУНР є незалежною державою, а потім спільними силами звільнити решту території України від більшовиків.

Водночас боротьба сам на сам із поляками була важкою. Погіршило становище галичан допомога польській армії корпус Галера при допомозі французів. А. Жук звинувачував Антанту у подвійних стандартах щодо колишніх країн, які входили до складу Австро-Угорщини. Одним даючи незалежність, щодо інших проводячи «миротворчу» політику⁹. Відступаючи до Кам'янця-Подільського галицька армія з'єдналась із УНР, яка змушена під натиском більшовиків і Денікіна опинитись в цьому місті. Спільних ефективних дій не було. Існували різні бачення щодо подальшої тактики боротьби. Причину такого становища він вбачав у нездатності керівництва УНР до вирішення стратегічних завдань, а до цього ще й додавалися розбіжності ментальні, внутрішньо-партійні і т.д.

Окремо А. Жук зупинився на підписанні С. Петлюрою Варшавського договору 1920 р. Про це яскраво ілюструє лист А. Жука до С. Петлюри. Зокрема А. Жук вважав, що цим договором С. Петлюра скомпроментував себе. При цьому він відкидав «зраду» галицької армії. Навпаки запевнював, що

завдяки Січовим стрільцям, які були основною бойовою одиницею армії ЗУНР найбільше зробила для Директорії, ніж сама її армія. Дорікав урядові УНР і особисто С. Петлюрі, що ті не змогли налагодити відносин із галичанами і залучити їх для будівництва української держави. Причиною цього була на думку А. Жука, некомпетентність «дітваків політичних та дуже зелених українців з Наддніпрянщини»¹⁰. Головною помилкою С. Петлюри після повалення Гетьманату А. Жук вбачав у тому щоб замість ботьби із більшовиками треба було «підпорядкуватися в усім галичанам, як більш культурним, зрілим і солідним в праці людям, відкинути поляків за Сян і тоді замирити з ними»¹¹. Змарнувавши у безплідній боротьбі власні сили і ослаблюючи в тому числі галицьку армію опинились у безвиході. А. Жук невиключав, щоб тимчасово помириться з більшовиками пішовши їм на поступки. Отримавши на деякий час для внутрішнього об'єднання потім спільними силами відтіснити їх з України, оскільки більшовизм він розглядав як тимчасове явище. Перебуваючи в емоційному стані А. Жук негативно охарактеризував управлінські здібності С. Петлюри: «Не виявили Ви ані державного розуму, ані твердої волі, не знаєте людей і не вмієте підбирати собі співробітників, що є головне в державній діяльності. Трохи маєте української упертості та щире, любляче серце. Се Вам придбало симпатії, і шкода, що сих симпатій Ви не зуміли при собі лишити»¹². Закликав визнати свою помилку і розірвати угоду з поляками, а також позбутись влади і передати повноваження В. Винниченку, якого А. Жук охарактеризував як людину з досвідом, яка зможе налагодити зв'язки з більшовиками.

Револуційним подіям 1917 р. в Росії А. Жук давав також свою оцінку. За переконанням А. Жука Петербурзька Рада робітничих і селянських депутатів проводила соціалістичну політику і це призводило до загострення із Тимчасовим Урядом який фактично виступав за конституційну монархію. А. Жук визнавав, що більшовицька пропаганда мала великий

влив серед військових на фронтах. Це призводило до дезорганізації і розкладу військових формувань. Питання припинення війни виступало на перший план. Формально Тимчасовий уряд і Рада робітничих і солдатських депутатів виступали проти ведення війни, але фактично підтримували ідею продовження військових дій. Це призвело до втрати популярності Ради робітничих і солдатських депутатів серед широких мас робітництва і головне серед солдатської маси за підтримку Тимчасового Уряду в його рішенні за всяку ціну продовжувати війну. З другої сторони Рада не змогла підтримати репресивних заходів уряду супроти «крайніх соціалістичних елементів, отже не давала реальної підтримки правительству у внутрішній політиці»¹³.

Маючи великий кредит довіри на початку революції соціал-демократи і соціал-революціонери втратили його. Цим скористались більшовики. Саме солдатські маси привели до влади Тимчасовий Уряд і саме вони розчарувались в ньому допомогли більшовикам. Оскільки останні найбільше прагнули зупинити військові дії на фронтах і залучити солдат до виконання своїх політичних програм¹⁴.

Причини суперечок між УЦР і більшовиками А. Жук пояснював розбіжностями характеру революції в Україні і Росії. Стрижнем виступало питання форми влади в цілій Росії і окремо в Україні. А. Жук вказував на відмінність рушійних сил революції Росії і України. Зокрема у Росії революційний рух носив соціальний і класовий характер, а в Україні національний і міжкласовий. Відкидав закиди більшовиків, що українська революція була буржуазною. Як приклад наводив склад УЦР. До того ж власниками великого капіталу були переважно не українці, тим паче що вони негативно ставляться до гасел загальноросійської революції і національних стремлень українців. Опорою української революції виступало селянство, робітники, солдати. Не дивлячись щодо розбіжностей соціальних реформ українські партії солідарно

ставились до національних домагань. «Отся солідарність Українців незрозуміла й противна поняттям більшовиків, — зазначав А. Жук, — апологетів “соціальної революції” й “диктатури пролетаріату»¹⁵. Дорікав більшовикам, що вони недотримувались принципу націй на самовизначення, який вони самі декларували і тому не можуть претендувати на роль загальноросійської влади. Тактика більшовиків зводилась до дезорганізації життя на Україні. Наслідком такої політики стало на переконання А. Жука прискорення процесу відокремлення України від Росії.

Основними напрямками зовнішньої політики Української держави А. Жук вважав Німеччину, Росію, Балтійський регіон, Дон, Кавказ, Крим. З Німеччиною потрібно налагодити як найактивніші відносини у політичній і економічних сферах, через спільних ворогів у Європі і інтересів в Азії¹⁶. Щодо країн Балтики дотримуватись нейтралітету, оскільки це сфера впливу багатьох країн. До того ж цей регіон з економічного боку не відіграє значної ваги. У стосунках з Кримом А. Жук виступав за культурну автономію для цього краю, при цьому відкидав будь які варіанти із незалежністю півострова. Налагодження стосунків із Кавказом і Доном дасть можливість для економічного розвитку і тим самим частково нейтралізує вплив Росії на цей регіон. Відповідно з Росією непотрібно створювати ніяких союзів, як приклад наводив Б. Хмельницького. Це забезпечить волю рухів у внутрішній політиці. Домагатися проведення кордону по етнографічному принципу¹⁷.

Для А. Жука є незаперечним фактом, що втрата української держави полягала в тому, що політики УЦР не знайшли спільної мови з командуванням німецької армії в Україні, а конфлікт призвів до гетьманського перевороту. Водночас антигетьманське повстання мало велике морально-політичне значення, і стало початком кінця самостійності української держави. Найбільшою недоречністю й нелогічністю на переконання А. Жука було покладання надій на Антанту.

Підсумовуючи А. Жук наголошував, що успіхи української політики залежать від національної свідомості й політичної активності народу, вміння політиків у кожній ситуації при всяких обставинах досягнути максимум для свого народу і протидіяти некорисним впливам на хід і зміст національного життя. Всього цього бракувало українським політикам в після революційний 1917 р.

Також А. Жук приділив увагу визвольним змаганням українців в Австро-Угорській імперії. Зокрема зробив акцент на проголошенні в жовтні 1918 р. ЗУНР. Питання створення спільної української держави відразу після розпаду Австро-Угорщини галичани відкинули через те, що з різних таборів галицької спільноти в основі своїй було негативне відношення до гетьманської держави і долучався фактор «провінціалізму». Українська держава невикликала ніякого захоплення не тільки серед радикалів, але і серед поміркованих галичан. Водночас байдужість і пасивність гетьмана щодо «галицького питання», невикликали ніяких ілюзій серед галицького політичного бомонду. А. Жук був переконаний, що проголошення ЗУНР було історичною необхідністю, що «впливала з усієї суми внутрішніх українських і зовнішніх об'єктивних обставин»¹⁸. Як показували подальші події об'єднання за Директорії «вийшло ще більше роз'єднання» резюмував А. Жук¹⁹.

Охарактеризувавши процес боротьби українців в різних частинах Закарпаття А. Жук визнав, що угорський уряд робив перші кроки для надання автономії «руській країні» під тиском українського руху. На переконання А. Жука більшовицький переворот в Угорщині ніяких істотних змін в політичне життя українців в краю не вніс. На відміну від угорців політика Т. Масарика «великого гуманіста» викликала в А. Жука розчарування. А. Жук розвіював надії щодо вирішення українського питання дипломатією: «...взагалі ми занадто багато покладались на дипломатію, забуваючи що дипломатія тільки тоді може успішно працювати, коли силу фактів за

собою має законних і скріплених зброєю... А під цим оглядом були ми дуже бідні»².

Отже, оцінюючи державотворчі процеси цього періоду А. Жук подавав їх виходячи із суб'єктивних і об'єктивних чинників. Критичне ставлення до Директорії пояснювалось у несприйнятті їх очільників і насамперед ту зовнішню політику яку вони проводили. Більш ліберальніша в оцінках була УЦР до більшовицького перевороту. Цінував зусилля П. Скоропадського до створення реальної держави, але яка була позбавлена української національної основи. Найбільшою трагедією державотворення в силу різних причин було відсутність реального об'єднавчого процесу між ЗУНР і УНР і невміння використовувати сприятливі зовнішньополітичні моменти для створення української держави.

¹ *Беволит А.* В десяту річницю відновлення державности великої України // Український прапор. — 1927. — 1 грудня.

² *Жук А.* Чому ми втратили державу? // Новий час. — 1937. — 5 квітня.

³ *Беволит А.* В десяту річницю відновлення державности великої України // Український прапор. — 1927. — 1 грудня.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. — Ф. 359. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 16.

⁵ *Беволит А.* В десяту річницю відновлення державности великої України // Український прапор. — 1927. — 1 грудня.

⁶ Там само. — 1928. — 15 січня.

⁷ *Жук А.* Чому ми втратили державу? // Новий час. — 1937. — 5 січня.

⁸ *Беволит А.* В десяту річницю відновлення державности великої України // Український прапор. — 1928. — 15 березня.

⁹ Там само. — 1928. — 15 травня.

¹⁰ National Archives of Canada. — Andry Zhuk MG 30, C167. — Volum 4. — File 6.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ А. Б. Лютнева революція 1917 р. в Росії // Український прапор. — 1927. — 1 квітня.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Жук А. До справи конфлікту між Україною і більшовицьким правительством // Вісник політики, літератури й життя. — 1918. — № 186. — С. 32.

¹⁶ Жук А. До кого повинна пристати Україна // Вісник політики, літератури й життя. — 1918. — № 22. — С. 330.

¹⁷ Там само. — С. 329.

¹⁸ Чому була проголошена в жовтні 1918 р. окрема західно-українська держава? // Український прапор. — 1929. — 1 січня.

¹⁹ Там само.

²⁰ Беволит А. Визвольні змагання закарпатських українців в 1918–1919 роках // Український прапор. — 1928. — 1 листопада.

ПОЛІТИЧНА Й СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ

Лариса Білоус

Допомога постраждалому від війни єврейському населенню Східної Галичини (1914–1917)

У статті розглянуто діяльність організацій, що займалися наданням допомоги постраждалому від війни єврейському населенню на території Східної Галичини у 1914–1917 рр., зокрема, Єврейського комітету допомоги (Львів), Єврейського комітету допомоги жертвам війни (ЕКОПО), Південно-Західного комітету Всеросійського Земського Союзу тощо.

В статье рассматривается деятельность организаций, которые были задействованы в предоставлении помощи еврейскому населению Восточной Галиции, которое пострадало от войны, в 1914–1917 гг., а именно: Еврейского комитета помощи (Львов), Еврейского комитета помощи жертвам войны (ЕКОПО), Юго-Западного комитета Всероссийского Земского Союза и пр.

The point of this article is researching work of the public organizations which helped Jewish people suffering from the war in Eastern Galicia in 1914-1917: Jewish Committee for the Relief (Lviv), Central Jewish Committee for the Relief of Victims of War, South-Western Committee of the All-Russian Union of Zemstvos etc.

На початку ХХ ст. Галичина була регіоном Центрально-Східної Європи з найбільшою концентрацією єврейського населення, розсіяного по містах, містечках та селах. У 1867 р. євреї стали повноправними громадянами Австро-Угорщини, галицькі євреї роком пізніше. Вони отримали доступ до шкіл, університетів та урядових посад, право володіти землею, а отже можливість інтегруватися в імперське суспільство. Деякі євреї

справді наблизились до імперської культури, якась їх частина була асимільована, проте переважна більшість галицьких євреїв продовжувала дотримуватися традиційного способу життя¹.

Напередодні війни євреї становили більше 10% (майже 900 000 чол.) від загальної кількості населення Східної Галичини (близько 8 млн чол.), основним родом їх занять були торгівля (35%) та промислове виробництво (фабрично-заводське, ремесла; 29%), значно менше — сільське господарство (14%), «вільні професії» (адвокати, лікарі, вчителі тощо; 6%)². Єврейське населення зазначеного регіону характеризувалося високим рівнем урбанізованості: 52, 83% проживало у містах з населенням понад 5 000 чол.³

Під час Першої світової війни Східна Галичина стала ареною військових дій австрійської та російської армій.⁴ Відомий письменник та етнограф, співробітник Всеросійського Союзу Міст Семен Акимович Анський (1863–1920; справжнє ім'я — Шлойме Занвель бен-Аарон Раппопорт)⁵ у своїй праці «Знищення євреїв у Польщі, Галичині та Буковині (1914–1917)» писав: «Перші тривожні сигнали, що надійшли з Галичини, створювали враження, що події, які там відбуваються, недоступні для людського розуміння. Величезний регіон проживання мільйонів євреїв, які до цього часу мали усі людські та громадянські права, а тепер оточені кров'ю та металом, відрізані від світу та у повному розпорядженні козаків та солдатів, які подібні до диких тварин»⁶.

З наступом російських військ заможна частина мешканців міст та містечок Східної Галичини втекла у внутрішні області Австро-Угорщини. У 1915 р. у Відні перебувало 77 090 єврейських біженців (майже 56% від загальної кількості у місті), 57 159 — надала притулок Богемія, 18 429 — Моравія, 30 000 — Угорщина⁷. 7 квітня 1915 р. унтер-офіцер жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичина звітував: «М. Рогатин. До війни нараховувалось трохи більше 1 500 будівель, на другий день після битви згоріло майже 300 будинків та крамниць, збитки — майже 3 млн руб. Причина пожежі,

згідно заяв мешканців, — козаки; все підпалювали та розбивали після того, як відступили австрійські війська, козаки змушували мешканців брати різноманітні речі, переважно єврейські, та при цьому казали: «Беріть та несіть собі додому, бо все одно пропаде, зараз буде все горіти», і жителі слухняно брали, а потім прийшла російська поліція і все відібрала»⁸. Навесні 1915 р. у Рогатинському повіті більшість населених пунктів постраждала переважно саме після приходу російських військ, а не під час битви. Так сталося у селах Кліщівна та Ферліїв, містах Стратин та Бобрськ, містечках Вибранівка та Берездівці⁹. Розмах погромних настроїв, пов'язаних в першу чергу з прагненням наживи (грабували помешкання та комерційні установи, які часто-густо належали євреям), у російській армії та серед місцевого населення призводив до остаточного руйнування життя громад: у центральній частині м. Перемишляни навесні 1915 р. було розорено та спалено 30 християнських та 124 єврейських будинки, в тому числі й крамниці. У містечку Глиняному Перемишлянського повіту — 10 християнських та 203 єврейських будинки, в м. Свірж — 78 християнських та 48 єврейських¹⁰.

У фінансовому відношенні регіон був знекровлений. Відповідно до інформації, отриманої жандармським управлінням, «населення набуло характеру очікування, що буде далі, але в районі спостерігається — вся інтелігенція пішла в Австрію, залишилась сама біднота»¹¹. Галичани страждали не лише від пожеж та руйнувань, а й від військових реквізицій: як австрійські, так і російські війська забирали коней, рогату худобу, свиней та зерно¹². На підконтрольній Росії Галичині, фільварки, великі маєтки були майже усі зруйновані. Великі обшири землі залишались необробленими, що потягло за собою скорочення запасів зерна, фуражу та сільськогосподарських продуктів майже вдвічі. Військові реквізиції у свою чергу позбавили населення трудової, молочної та м'ясної худоби. Постійний рух військ через територію збільшив потребу у продуктах, що призвело до дорожнечі та різкої нестачі товарів першої необхідності. Економічна криза, викликана війною, позбавила більшість

жителів заробітку, що змушувало їх звертатись за допомогою як до єврейських, так і до загальноросійських благодійних товариств.

Важливу роль у погіршенні становища єврейської частини населення Галичини відіграв наказ генерал-губернатора графа Г. Є Бобринського від 13 лютого 1915 р., яким він фактично звинуватив усіх євреїв у шпигунстві та заборонив переїжджати з одного міста в інше у межах повіту: «На основі наказу головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту, з огляду на посилення шпигунства серед євреїв останнім часом, воєнний генерал-губернатор Галичини, керуючись пунктами 1, 2 та 3 «Положення про місцевість, яка оголошена такою, що перебуває на військовому стані», постановив: 1) забороняється в'їзд в межі Галичини особам єврейської національності; 2) забороняється особам єврейської національності переїжджати з одного повіту Галичини до іншого; 3) винуваті у порушенні цієї постанови підлягають в адміністративному порядку штрафові до 3 000 руб. або ув'язненню до трьох місяців»¹³. Це остаточно зруйнувало господарське життя краю, і навіть коли обмеження свободи пересування було скасоване, а економічне становище відповідно дещо покращилось, галицьке єврейство було вже не в змозі зарадити своїм щоденним найменшим потребам¹⁴.

Занепад економічного життя краю (зупинення промислового виробництва, зниження попиту на ремісничі вироби, відсутність сировини) означав для євреїв розорення та перетворення на жебраків. Заборона вільного пересування по території Галичини та прилеглих областях, унеможливила єврейську торгівлю, та зумовила її перехід в руки християн. Закриття чайних, які утримували євреї, а також різні місцеві обмеження (наприклад, у Борщеві була заборонена єврейська торгівля хлібом на вулицях з тієї причини, що вони відмовлялися торгувати в суботу) лише додатково погіршували їх становище¹⁵.

Кілька десятків тисяч євреїв було виселено вглиб європейської частини Росії, а також в Сибір. Переважно вигнанці не мали можливості взяти з собою необхідні речі, йшли пішки

сотні верст. Але з прибуттям на місце поселення вони могли розраховувати на допомогу єврейських комітетів — отримати харчі та одяг. Частина виселенців (близько 4 000 чол.) отримала у Пензі допомогу від американського консула у Москві, який видавав їм по 10 руб. в місяць на душу з сум, пожертвованих американськими євреями¹⁶.

Справа опіки над жертвами війни активізувалася у Львові одразу з початком війни. Поряд з кухнями для убогих постали дешеві кухні на вулицях Оссолінських, Гродецькій та Замарстинівській, які очолили Г. Аргасінська, М. Дуленбянка, М. Гостинська, В. Гозерова та М. Ломніцька. Наприкінці 1914 р. у Львові діяло 78 кухонь: 15 — для інтелігенції, 22 — народних, 12 — при благодійних закладах, 22 — у притулках, 4 — при будинках інвалідів та 3 чайних. Щоденно ці установи видавали 38 160 обідів, з них 1 282 — платних¹⁷. Восени 1914 р. у Львові діяло 5 єврейських їдалень (згодом було створено ще одну), які щоденно видавали 4 000 обідів, а також хліб та паливо, але це була лише крапля у морі загальних злиднів¹⁸. Такі їдальні могли прогодувати 5–6 тисяч чоловік. Це менше ніж $\frac{1}{4}$ тих, хто потребував допомоги. Тим не менше, до пунктів харчування зверталися неохоче і воліли отримувати допомогу продуктами, що сприймалося як менше приниження, ніж готовий обід.

До Львова продовжували стікати біженці з інших міст і своєю появою вони лише посилювали бідність. Згідно статистичних даних у період з 1 серпня 1914 до квітня 1915 р. смертність серед євреїв виросла у 11,5 разів порівняно з довоєнним часом¹⁹. Один з представників Земського Союзу у Львові повідомляв: «Я бачив сцени, які, здається, навечно закарбувалися у моїй пам'яті: напівпідземні барлоги, наповнені напівголими людьми, які буквально не мали в чому вийти на вулицю; голодних дітей, позбавлених батька, а часто й матері, напівочманілі натовпи, які тісняться зранку біля дверей синагоги, щоб вирвати один у одного квиток на отримання кілограма хліба; бачив божевільних, які втратили розум від жахів війни»²⁰.

Єврейський комітет допомоги виник у Львові з початком війни. Його очолив Самуїл Едлер Горовіц, який на той час був лідером релігійної громади²¹. Комітет займався наданням медичної допомоги солдатам, а також опікувався бездомними дітьми та біженцями, що стікались до Львова. Новопостала організація існувала за рахунок пожертв львівських євреїв, які були недостатніми для задоволення потреб, що щоденно зростали. Іншим завданням, що постало перед комітетом, було створення Єврейського легіону Добровольців (Jüdischen Freiwilligen Legion), організатором якого став доктор Ф. Вашіц. Проте після приходу російських військ до Львова, Легіон змушений був покинути місто, а його члени ввійшли до складу австрійської армії²². Комітет допомоги проіснував до кінця серпня 1914 р., а з наближенням до міста російських військ більшість членів комітету виїхала на Захід, залишились лише Якуб Діамант, Еліас Гешеля та Якуб Штро, котрі в подальшому разом із Бернардом Хаузнером стали лідерами львівської єврейської громади²³.

У Львові з його 60 000 єврейського населення життя громади занепало. До 20 000 чол. — заможні мешканці та інтелігенція — покинули місто. Громада фактично залишилась без коштів та керівництва. Її нові лідери (Якуб Діамант, Еліас Гешеля, Бернард Хаузнер та Якуб Штро) продовжили справу Комітету допомоги, діяльність якого не припинилась навіть коли Якуб Діамант був взятий російською владою під варту в якості заручника від львівської єврейської громади і перебував у в'язниці 4–7 вересня 1914 р. Важливим поповненням незначних ресурсів Комітету були 200 центнерів борошна, наданих російською владою із запасів, які залишили австрійські війська, а також 500 кг хліба, що надходили додатково щоденно. 26 вересня 1914 р. воєнний генерал-губернатор Галичини граф Г. О. Бобринський наказав передати президії міста Львова значну кількість провізії для допомоги нужденним: 256 000 кг борошна, 32 000 кг цукру, 24 000 кг крупів, 12 000 кавових консервів, 56 000 кг солі. Вказана провізія була розподілена по 7-ми дільничних складах і вже звідти розподілялася попечителями населенню, що

потребувало допомоги. Завдяки такій ініціативі нової влади припаси отримали 19 537 чол.²⁴ На початку листопада 1914 р. знову було прийнято рішення про надання населенню допомоги натурою (тепер вже щотижня, а не раз на місяць, як було раніше)²⁵. Становище громади було важким, адже не потрібно забувати, що активи усіх єврейських установ та організацій були евакуйовані до Відня, а дохід від грошових зборів був незначним.

27 вересня 1914 р. газета «Львівське військове слово» надрукувала повідомлення про створення Головного крайового благодійного комітету під керівництвом генерал-губернатора графа Г. О. Бобринського (товариш голови — Ф. І. Свистун)²⁶. Новостворена установа ставила за мету надання допомоги населенню краю незалежно від походження та віровизнання. Завдяки домовленості між Головним комітетом та Київським губернським земством до кінця 1914 р. у Львові очікували отримати 300 000 пудів жита та пшениці²⁷.

Для надання допомоги населенню м. Львова при міській управі наприкінці вересня 1914 р. був створений під головуванням градоначальника Міський продовольчий комітет, який складався переважно з русофілів: проф. Ф. І. Свистун, присяжний повірений, доктор Л. А. Павенцький, а також члени міської думи — доктор Стеслович, доктор Шлейхер та Шковрон. У розпорядження комітету від російського уряду надійшла місячна допомога у вигляді продовольчих товарів та грошей (60 000 руб.)²⁸. Комітет планував видачу пайків сім'ям австрійських запасних, які потребували матеріальної допомоги, а також чиновникам та приватним особам. Окрім того комітет мав організувати дешеві їдальні, в яких нужденні могли отримати обід в межах 40 геллерів (12 коп.)²⁹. Продовольчі пайки надавалися в обмін на марки, які отримували у спеціальному комісаріаті після перевірки їх фінансового становища³⁰.

Ще гіршим було становище єврейського населення у численних містах та містечках Галичини. У Станіславові з 15 000 євреїв залишилось 5 000 найбідніших; в Самборі з 10 000 — 5 000;

в Ярославі — з 8 000 — 3 500, стільки ж залишилось у Ржешові, де до війни проживало 11 500 євреїв. Знову ж таки бідність посилювалась притоком біженців: в Ярославі — біля 1 000, в Самборі та Ржешові — до 2 100, в Старому Самборі — 250 сімей³¹. У Раві-Руській були зафіксовані випадки голодної смерті.

Допомога Петроградського комітету ЕКОПО (Єврейський комітет допомоги жертвам війни) єврейському населенню в окупованій російськими військами частині Галичини наражалася на серйозні, часто непереборні перепони, зі сторони адміністрації. «Особам єврейської національності» було заборонено в'їжджати в Галичину, а також переїжджати з одного міста в інше. Тому допомога комітету мала випадковий характер. Проте підтримка надходила від загальноросійських організацій (Всеросійський Земський Союз та Союз Міст — далі ВЗС та ВСМ відповідно), які опікувалися усім населенням Галичини і євреями в тому числі (особливо це стосувалося медичної допомоги).

Всеросійський Земський Союз розпочав свою роботу у Галичині одразу після захоплення Львова російськими військами. На початку вересня 1914 р. Головний комітет ВЗС запропонував командуючому 8-ї армії генералу О. О. Брусилову відправити у його розпорядження два перев'язочно-харчових пункти та отримав його згоду на їх слідування за армією. Начальниками загонів, які прибули до Львова у жовтні, були обрані Н. М. Родзянко та К. П. Харитонов. Перший загін відкрив невеликий шпиталь у селі Тарчановицях, але невдовзі він був закритий у зв'язку з передислокацією. Пізніше, в середині грудня, загін обслуговував своїм персоналом та запасами два австрійських шпиталі, у яких поряд з пораненими перебували й заразні хворі (холера, сипний тиф, дизентерія), пізніше частину підопічних передали польовим шпиталям³². Головний комітет відрядив до Галичини двох представників — С. П. Шликевича та Ф. І. Гаярина, які мали налагодити зв'язок між двома перев'язочно-харчовими загонами, облаштувати склади та налагодити подальшу роботу ВЗС на підвідомчій їм території. Склади розпочали свою

діяльність у другій половині листопада (у Бродях та Львові; з грудня — у Раві-Руській, Ржешові, Турі, Ярославі, Новому Загоржі, Дембиці, Тарнові та ін.). Речі на склади надходили з Москви, а продукти харчування — з Києва³³. Таким чином, первісно робота ВЗС зосереджувалася навколо потреб російської армії.

З весни 1915 р. Всеросійським Земським Союзом була організована мережа медично-харчових пунктів у Рава-Руському, Любельському та Ярославському повітах. Такі центри обслуговували, як християн, так і євреїв: кожен отримував фунт хліба (454 гр.) для дорослого та ½ фунта для дитини щоденно, а також черпак супу та сухий ячмінь³⁴. Проте досить часто представники Всеросійського Земського Союзу (далі — ВЗС) вороже ставились до євреїв, що виявляли бажання скористатись їх допомогою, і тому такі харчові пункти не були популярними і до них звертались лише ті, кому реально загрожувала голодна смерть³⁵.

Інший спосіб допомоги — створені ВЗС кооперативні крамниці, у яких населення могло придбати продукти першої необхідності за доступними цінами. Проте в окремих містах єврейське населення не мало можливості скористатись послугами таких закладів: у Чорткові за розпорядженням місцевої влади було заборонено продавати товари євреям, аналогічна ситуація була з двома кооперативними крамницями у Тарнополі (у третій продавали раз на тиждень і лише напротязі 2 годин)³⁶. Особливо важливою була роль ВЗС в організації надання медичної допомоги населенню та боротьбі з епідеміями (особливо тифу).

Ще однією організацією, що була задіяна у створенні амбулаторних пунктів на території Східної Галичини, було Пироговське товариство. Наприкінці січня 1915 р. з Москви виїхали А. Й. Бонч-Осмоловський, О. Л. Видріна та Л. К. Тарасович. До Галичини вони прибули на початку лютого 1915 р. і спочатку зайнялися розподілом харчових запасів, які були ними доставлені. А. Й. Бонч-Осмоловський в укладеному ним звіті особливо наголошує на інтернаціональному складі комітетів,

сформованих ними на місцях: «В обох містах [Рава-Руська та Магерів] у справі укладання списків тих, хто є найбільш нужденним, та до розподілу продуктів ми залучали поважних місцевих старожилів: у Раві — д-ра Розе, єврея, колишнього члена магістрату поляка Когута та уніатського священника. У Магерові був обраний населенням комітет з двох русинів, двох поляків та двох євреїв». ³⁷ Згідно свідчення представника Пироговського товариства у Галичині, санітарна справа перебувала у катастрофічному стані: лише в деякі повіти російською адміністрацією були запрошені лікарі (по одному на кожен); більш заможна частина населення, а це одиниці, могла скористатись послугами вільно практикуючих спеціалістів, які не втекли до Австрії. У березні 1915 р. у Рава-Руському та Цешанівському повітах широкого розмаху досягла епідемія віспи, проти якої тоді майже не робили щеплення. Побороти епідемію стало першорядним завданням, до вирішення якого залучили місцевого лікаря Вайнтрауба та його дружину в ролі сестри милосердя (згодом його замінила на цій посаді жінка-лікар Зон). У ряді міст було досягнуто домовленостей про безкоштовне обслуговування хворих місцевими лікарями, які отримували за це плату від товариства: доктори Розе (Рава-Руська), Вакс (Жовква), Гаммершліт (Дрогобич). До квітня 1915 р. Пироговська організація функціонувала у 7 містах Галичини (Цешанув, Нароль, Белжець, Любачів, Рава-Руська, Магерів та Дрогобич). Атмосфера недовіри до місцевого населення (особливо євреїв) зі сторони російської адміністрації створювала додаткові перешкоди для діяльності організації на території Галичини: працівники скаржилися на те, що кожен транспорт має обов'язково супроводжувати *росіянин* у військовій формі, зі знаком Червоного Хреста та перепусткою, бо галичани, навіть зі спеціальною перепусткою «ризикували нарватися на неприємності» ³⁸.

Не менш болючим питанням, ніж медична справа, була опіка над дітьми. У Тарнополі, Скалаті, Гримайлові, Чорткові, Борщові та Озерянах ВЗС відкрив притулки («охронки») для дітей-сиріт, напівсиріт та дітей, чий батьки не могли їх прогодувати —

християнських та єврейських. Так, у Тарнополі у такому притулку перебувало 325 дітей (з них 300 на денному режимі), в Скалаті — 200, Гримайлові — 115, Чорткові — 125, Озерянах — 208 та Борщові — 100. Завідували такими притулками християни, але вони мали позитивні відгуки серед єврейського населення. Влітку 1916 р. 500 дітей мали змогу відвідувати хедери (релігійна початкова школа для хлопчиків)³⁹.

Під час Першої світової війни в лавах Російської імператорської армії служило близько 350 000 євреїв, які більшою чи меншою мірою намагалися дотримувалися єврейського закону, принаймні на свята. Тому окремим напрямком діяльності єврейських ідалень м. Львова було надання необхідних продуктів для святкування Песаха солдатам юдейського віровизнання, в першу чергу борошна для випікання маци⁴⁰. Аналогічна допомога надавалась також виселенцям та біженцям. Вона була організована Київським комітетом Товариства для надання допомоги єврейському населенню, що постраждало від війни (КОПЕ), а саме його працівниками С. А. Ан-ським, С. Гомельським та І. Гітерманом⁴¹. Проте після Песаха гуманітарна діяльність здійснювалась досить слабо у зв'язку з тим, що кошти надходили у Галичину зі значними запізненнями і тому місцеві комітети змушені були зменшувати радіус своєї дії.

Влітку 1915 р. ВЗС продовжував надання посиленої допомоги біженцям та осілому населенню на тій території Галичини, яка зберігалася під російським контролем. Діяло 16 пунктів харчування: у Глушові, Ягельниці, Борщеві, Озерянах, Козово, Козлові, Городищі, Джималові, Збаражі, Тарнополі, Підволочиську, Гусятині, Чорткові, Тереховлі та Пробіжній⁴². 9 грудня 1915 р. тарнопольський губернатор звернувся до київського відділу ВЗС з приводу надання допомоги 2 337 євреям-виселенцям, які «позбавлені будь-яких засобів для існування та відчують нагальну потребу в одязі, білизні та взутті»⁴³. Через відсутність припасів та підвозу продуктів населення відчувало потребу буквально в усьому, умови воєнного часу позначились на усіх прошарках населення⁴⁴.

Організована допомога єврейських комітетів стала можливою лише після їх легалізації російською адміністрацією. У січні 1915 р. Д. Ф. Фейнберг, член Петроградського комітету ЕКОПО, виїхав до Галичини з метою дослідити стан та визначити можливі форми допомоги⁴⁵. Відповідно до отриманої інформації, більше 3 000 сімей потребували невідкладної допомоги, з них 1 500 сімей біженців⁴⁶. Д. Ф. Фейнбергу вдалось отримати згоду адміністрації на легалізацію комітетів⁴⁷. 8 квітня 1915 р. був створений Єврейський рятунковий комітет (Ratunkowu Komitet Żydowski), проте львівська єврейська громада не дуже радо вітала його появу. Якуб Діамант пояснював Семену Ан-ському, свою позицію у цій справі так: «Ви маєте розуміти, що створення російського комітету з офіційного дозволу російської влади є неприпустимим для нас. Ми були та залишаємося австрійськими громадянами. Ми вірні своїй батьківщині та нашому милосердному монархові, і євреї особливо вдячні йому. Якщо ми приєднаємось до пропозиції створити російсько-єврейський комітет, ми тим самим встановимо офіційні відносини з російською владою, що буде невдячністю щодо нашого уряду, навіть зрадою». Водночас Петроградське відділення ЕКОПО не могло просто фінансувати місцеві єврейські общини, адже це могло розцінюватись як надання допомоги ворогу. Важко сказати, як багато галицьких євреїв поділяло думку Я. Діаманта, принаймні львівський рабин Хойзнер не був з ним згодний: «Завдяки допомозі російського єврейства ми можемо врятувати тисячі чоловік від голодної смерті. І я не боюсь, що австрійський уряд вважає такий комітет незаконним. Наш уряд досить розумний та цивілізований, щоб не бачити в цьому злочину»⁴⁸. Кошторис витрат на найближчі 4 місяці становив 100 000 руб., які були асигновані Петроградським відділенням ЕКОПО за участі його Київського та Одеського комітетів⁴⁹. Київське відділення ЕКОПО (далі — КОПЕ), яке завдяки відносній територіальній близькості орієнтувалося у потребах галицького єврейства, відіграло особливо важливу роль у справі організації допомоги. До складу Рятункового комітету

увійшло 20 членів, в тому числі один представник Київського відділення ЕКОПО: Лев Аппель (художник по склу, згодом депортований у внутрішні губернії Росії), Адольф Бірнбаум (землевласник), Моріц Брандштеттер (фабрикант), Лейб Брауде (рабин), Зигмунд Бромберг (вчитель), доктор Якуб Діамант (адвокат; голова комітету; депортований), доктор Еммануїл Дрезднер (член верховного суду), Шимон Феллер (купець; скарбник; депортований), Лазар Голдберг (домовласник), доктор Бернард Хаузнер (учитель, тимчасово виконував обов'язки рабина; секретар), Еліас Гершеля (домовласник), доктор Моріц Хуллес (адвокат; заступник голови), Адольф Лінденбергер (купець), доктор Лілієн Норберт (лікар), Соломон Мандель (шкільний радник; помічник секретаря), доктор Герман Рабнер (адвокат), Якуб Штро (радник), Мешулем Салат (рабин), Леон Валь (купець), Освальд Ціон (лікар; депортований). При комітеті діяло 8 секцій: 1) фінансова; 2) допомоги місцевим жителям; 3) допомоги біженцям та іноземцям; 4) провінційна; 5) продовольча; 6) речова (взуття та одягу); 7) догляду за дітьми; 8) медична; 9) з проблем Перемишля⁵⁰.

Робота провінційного відділу значно ускладнювалася законодавчим обмеженням свободи переміщення євреїв з одного повіту Галичини до іншого. З врахуванням фактору шпигуноманії та особливої уваги до євреїв з цього приводу, поїздки по регіону для з'ясування ситуації на місцях були дуже небезпечними. Єврейське населення провінції могло розраховувати переважно лише на посильну допомогу місцевих комітетів, які отримували фінансування від Рятункового комітету у Львові чи від ЕКОПО.

Секція з проблем Перемишля була створена після взяття зазначеного населеного пункту російськими військами — 2 травня 1915 р. Майже все єврейське населення покинуло місто і рушило у напрямку Львова, де і знайшло притулок. Комітет мав подбати про розміщення біженців та розподіл харчів. Для перемишлян була створена окрема (шоста) єврейська кухня, яка надавала їм дешеві обіди⁵¹.

Рятунковий комітет продовжив свою діяльність і після того, як російські війська 9 (22) червня 1915 р. залишили Львів: голова — Якоб Штро, заступники голови — Зигмунт Бромберг та Леон Валь, секретар — Бернард Хаузнер. Серед провідних членів: Е. Дрезднер, С. Мандель, Райхенштайн, Сесилія Клафтен, доктор Ландау, Мозес Лаун та ін.⁵²

Влітку 1916 р. єврейські їдальні у Тарнополі відвідувало 2 100 чол. (з них 600 дітей) місцевого населення та 3 050 виселенців. Проте через скорочення державного фінансування було вирішено зменшити кількість підопічних і надавати обіди лише непрацездатним (старим та дітям). Інша проблема, що постала перед різноманітними організаціями, які надавали допомогу постраждалим від війни — боротьба з біженством та безробіттям, які для багатьох стали способом життя. У ВЗС подали ідею оголосити усіх працездатних військовозобов'язаними та примусово залучати їх до праці, пов'язаної з обставинами війни⁵³. Але як виявилось, працездатному єврейському населенню було досить важко знайти роботу на території Галичини, що переважно було пов'язане з законодавчими обмеженнями. Євреїв активно залучали до шосейних, залізничних (завантажити/розвантажити вагони), міських (очистка вулиць) робіт, але вони не оплачувались. У Тарнополі ВЗС створив майстерню для 50 жінок, проте через нестачу сировини їх заробіток був дуже низьким — не більше 20 коп. в день. (для порівняння — у Чорткові жінки заробляли близько 1 руб.)⁵⁴. Влітку 1916 р. у зв'язку зі зменшенням допомоги, що надавалася загальноросійськими організаціями, їдальні функціонували лише у Збаражі, Тарнополі, Скалаті, Чорткові, Ягольниці, Коломиї, Станіславові та Збаражі⁵⁵.

Компенсувати скорочення допомоги з боку ВЗС намагався КОПЕ, який спрямовував свою допомогу в першу чергу в тих напрямках, які не забезпечувались ВЗС або іншими державними установами: надання палива, покращення харчування хворих, старих та дітей, оренда житла, допомога рабинам, меламам (учитель хедеру) та шойхетам (різники худоби), ремонт взуття, надання медикаментів та оплата послуг лікарів у місцях,

де вони були важкодоступними⁵⁶. Як ВЗС, так і КОПЕ, переважно опікувалися виселенцями і значно менше місцевими євреями (КОПЕ витрачав лише 1/10 щомісячного галицького бюджету). Продовольча допомога надавалась переважно натурою. Раціон харчування складався з 1 фунта муки на душу в день, 0,5–1 фунта м'яса на душу раз на тиждень (в суботу), молока та яєць. Витрати КОПЕ на потреби Галичини сягали 130 тис. руб. на місяць⁵⁷. В середині 1916 р. у зв'язку з посиленням зубожіння населення постала проблема зрівняння допомоги.

Погане харчування та умови проживання призводили до епідемій інфекційних хвороб. Так, у містечку Королівці Борщівського повіту у липні–серпні 1916 р. знаходилось 60 осіб, хворих віспою, тифом, скарлатиною та дифтерією. В Озерянах спостерігалось масове захворювання дітей скарлатиною та дифтерією⁵⁸. Нестача медичних працівників, дефіцит медикаментів додатково ускладнювали боротьбу з епідеміями.

Після визволення регіону від російської окупації влітку 1915 р. з внутрішніх районів Австро-Угорщини до Галичини повернулася частина єврейських біженців, але Брусиловський прорив влітку 1916 р. спричинив нову хвилю уходництва в західному напрямку. Таким чином, вони змогли повернутись лише у 1917 та 1918 роках.

Навесні 1916 р. усім євреям-виселенцям дозволили повернутись додому по всій лінії Збруча з внутрішніх губерній Російської імперії (фактично лише в Скалу і Кудринці), влітку 1916 р. дозвіл отримали євреї з Гусятини: «... ця новина, як блискавка рознеслася серед гусятинців. На вустах всіх гусятинських виселенців одне лише слово: «додому». Але справа в тому, що «дому» в них нема. В Гусятині все зрівняно з землею. Залишились лише селянські хижі та руїни єврейських будинків. [...] Проте вони віддають перевагу усіяким негараздам та стражданням «у себе вдома», ніж становищу «нахлібників» на чужбині»⁵⁹. У серпні 1916 р. до Гусятини планувало повернутись близько 1 000 чол. (250 сімей). Майже нікому не дозволили повернутись у «свої» населені пункти. Так, наприклад, виселенці зі Снятина (до 5 000 чол.)

були поселені в Чорткові та Ягельницях, з Підволочиська (більше 5 000 чол.) — в Тарнополі та Скалаті, з Отинії — в Гримайлові та інших містах, зі Скали (1 500 чол.) — в Борщові та Озерянах, із Заліщиків — в Хераскові, з Гусятин (до 4 000 чол.) — в Копичинцях. Таким чином було розсіяно більше 35 000 чол.⁶⁰ Накопичення прийшлого єврейського населення у малих населених пунктах посилювало житлову кризу. Безпритульні змушені були проживати по 4–5 сімей у малесеньких кімнатах, синагогах, школах, хлівах тощо, що у свою чергу разом із недоїданням викликало епідемії хвороб. За свідченням С. Ан-ського, за перші шість місяців, поки було організовано допомогу, від голоду та хвороб померло 5 000 чол. з 35 000 тих, що повернулись⁶¹.

Лютнева революція у Росії внесла корективи у російську систему управління окупованою Галичиною та Буковиною. На зміну воєнному генерал-губернатору областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (Ф. Ф. Трепов виконував свої обов'язки до 13 березня 1917 р., далі передав свої повноваження помічникові — генерал-лейтенанту Усову) прийшов обласний комісар Тимчасового уряду Галичини та Буковини (Д. І. Дорошенко з травня 1917 р.)⁶².

18 березня 1917 р. Семен Ан-ський подав голові Ради Міністрів — Б. В. Штюрмеру та міністру закордонних справ — С. Д. Сазонову, доповідну записку, в якій докладно описав стан єврейського населення Галичини та Буковини: «... з першого ж дня окупації єврейське населення було позбавлено не лише громадянських, але й людських прав та було поставлене поза законом. Євреїв повсюдно вигнали з магістратів, судів та інших установ, які продовжували функціонувати. Єврейські общини (Cultusgemeinde), що займались справами культури та благодійності, закриті. [...] З десятків міст та містечок населення було поголовно виселене, часто за кілька годин, та відправлено вглиб Росії. З інших місць було забрано як заложників тих небагатьох заможних та інтелігентних осіб та відправлено переважно до Сибіру»⁶³. Окрім С. А. Ан-ського на Галичині працювали С. Ю. Гомельський, який «організував усю допомогу

Київського комітету, виявивши колосальну енергію та самопожертву» та Ф. Є. Ландер, що «з самого початку війни об'їжджав Галичину та був першим піонером допомоги галицькому єврейському населенню»⁶⁴. Після чергової поїздки по Галичині на початку 1917 р. С. А. Ан-ський прийшов до висновку, що «справа допомоги була організована правильно, систематично, але на початку, через обставини, що склались, не могла бути іншою, як філантропічною». Після свого повернення до Києва він запропонував КОПЕ план реорганізації справи допомоги на основах самопомоги, який згодом і був ним затверджений.

Становище єврейського населення Галичини дещо покращилось у 1916 р. в результаті заміни військової адміністрації цивільною та приборкання наклепництва. Проте обмеження євреїв у правах продовжували існувати й на початку 1917 р., після Лютневої революції — «не було масових виселень, але зберігся дух старої влади»⁶⁵. До подій у Росії галицьке єврейське населення поставилося з недовірою, і коли С. А. Ан-ський під час нарад у Чернівцях та Тарнополі запропонував звернутись до нового уряду з проханням про полегшення становища євреїв, то ця пропозиція була відхилена, бо побоювались репресій зі сторони місцевої влади⁶⁶. Тоді Семен Ан-ський уклав доповідну записку про становище єврейського населення у Галичині та запропонував КОПЕ негайно розпочати відновлення єврейських громад у містах та містечках та скликати з'їзд для передачі справи допомоги у їх руки. Доповідна записка була схвалена КОПЕ і 15 березня 1917 р. представлена міністру іноземних справ П. М. Мілюкову⁶⁷, який зацікавився цим питанням та обіцяв внести її на розгляд Ради Міністрів. Через кілька днів цей же документ був переданий М. М. Вінавером міністру внутрішніх справ Г. Є. Львову, але ніяких позитивних наслідків ця ініціатива не мала.

У квітні 1917 р. Тимчасовий уряд схвалив (з деякими правками) проект цивільного управління Галичини та Буковини, розроблений комісією при комітеті ПЗФ ВЗС. На проведеному засіданні було піднято ряд питань щодо повернення галичан на

місця їх постійного проживання. Представник КОПЕ звернув увагу на ту обставину, що «при поверненні на рідні місця більшості цих виселенців і повертатись нема куди, бо після повернення вони знайдуть не будинки, а попелища та щент зруйновані міста та містечка [...] Таким чином, необхідно вжити заходів для того, щоб знесилені та змучені виселенці отримали можливість після повернення додому жити у більш-менш нормальних людських умовах»⁶⁸. Після тривалого обміну думками, в якому взяли участь Д. І. Дорошенко, П. К. Линниченко, Ф. І. Окуневський, Б. Є. Вайшельбаум та інші, було вирішено створити спеціальну комісію комітету Південно-Західного фронту ВСМ з питання повернення виселенців, а також надання допомоги на шляху та на місцях, до якої мали увійти по одному представнику від ВЗС, Союзу міст та національних організацій: української, єврейської та польської. Комісія здійснювала лише загальне керівництво процесом повернення та розселення, а організація допомоги відповідно до національних особливостей виселенців концентрувалася в руках національних організацій. Відповідний проект мав бути представлений делегатом комісії І. І. Красковським міністру закордонних справ П. М. Мілюкову⁶⁹.

Наприкінці квітня 1917 р. Семен Ан-ський та секретар КОПЕ В. Є. Вайншельбаум мали зустріч з щойно призначеним комісаром Тимчасового уряду з управління окупованою Галичиною та Буковиною Д. І. Дорошенком. Було вирішено призначити Ф. Є. Ландера уповноваженим КОПЕ при комісарі, що й було реалізовано в середині травня 1917 р. У розмові з Дмитром Дорошенком Семен Ан-ський виступив з ініціативою створення та відправлення у Галичину слідчої комісії для з'ясування справ про зловживання щодо євреїв як з боку адміністрації, так і місцевого населення. 24 травня він зустрівся з міністром юстиції П. М. Переверзевим. Було погоджено створення такої комісії у складі 5 чоловік (з них два кандидати від євреїв як найбільш постраждалої частини населення — С. М. Гінзбург та А. О. Зайдеман)⁷⁰.

17–19 травня 1917 р. у Тарнополі відбувся з'їзд представників єврейського населення окупованої російськими військами частини Галичини та Буковини. На з'їзді, що був скликаний Київським єврейським комітетом допомоги жертвам війни з відома та дозволу головнокомандуючого генерала О. О. Брусилова, були представлені 30 міст та містечок Галичини та Буковини (як місцеве населення, так і виселенці), окрім того були делеговані представники допомогових комітетів. Всього брало участь 150–160 делегатів та 300–400 гостей⁷¹. Мета з'їзду була суто практична — обговорити питання подальшої допомоги від Київського комітету. Проте ця подія відіграла дуже важливу роль у справі єднання галицького та російського єврейства. Червоною ниткою у всіх промовах проходила думка про єдине єврейство: «Галицьке єврейство цінує не тільки ту матеріальну підтримку, яку надало йому російське єврейство [...] воно особливо цінує моральну підтримку, яку йому дали російські євреї в той час, коли галицьких переслідували брехливими наклепами»⁷². Було прийнято рішення передати функції комітетів допомоги обраним на демократичних началах органам єврейського населення Галичини та Буковини. Фінансування такі структури мали отримувати, як від субсидій комітетів допомоги, так і від самооподаткування. З приводу висланих у Сибір галичан-євреїв, кількість яких сягала 10 000 чол., з'їзд виступив за їх повернення на територію, окуповану російськими військами, а жителі австрійської Галичини мали повертатись через нейтральні держави. У випадку неможливості повернення останніх — клопотатись про надання їм можливості вільного пересування в межах «великої, вільної Росії».

Щодо питання продовольчої допомоги, яку надавали земський та міський союзи, що припиняли свою діяльність у Галичині, то з'їзд постановив клопотатись про те, щоб вона була передані у відання «органів самопомоги» галицького єврейства, з забезпеченням транспортом та спорядженням. Шкільне питання вирішувалось у напрямку відновлення або створення єврейських навчальних закладів, а питання про мову та

характер школи віддавалося на розсуд населенню певної місцевості.

Після Лютневої революції у Росії становище єврейського населення Галичини поліпшилось лише у правовій сфері, натомість їх матеріальне становище погіршилось, перш за все у зв'язку з поверненням з внутрішніх російських губерній біженців, а також через зростання дорожнечі та відсутність уваги до питання потреб галичан з боку російської громадськості, яка до цього часу була основним благодійником галицького населення. Ситуація ускладнювалась подіями на фронті, зокрема провалом Червненого наступу 16 (29) червня — 15 (28) липня, втратою Тарнополя 11 (24) липня 1917 р. та загальним послабленням позицій російської армії.

Таким чином, діяльність благодійних організацій з надання допомоги постраждалому від війни єврейському населенню Східної Галичини розпочалася з перших місяців війни. Під час російської окупації краю допомога Галичині надавалась спільно Петроградським та Київським відділеннями ЕКОПО. Всього Центральний Комітет витратив 1 551 400 руб. на надання допомоги єврейському населенню Галичини, а також 579 526 руб. галичанам-євреям, розсіяним по території Російської імперії⁷³. Вказані установи активно співпрацювали з місцевими єврейськими комітетами допомоги, а також з ВЗС (Південно-Західний комітет). Єврейське населення Східної Галичини більш охоче зверталось по допомогу до національних комітетів, що обумовлювалося в першу чергу особливостями життєдіяльності єврейських громад. Співпраця галицького та російського єврейства сприяла його об'єднанню, розвитку відчуття спільності інтересів. Умови війни змусили єврейське населення до створення філантропічних організацій, що виникли з єдиною метою — допомогти, але вже не просто одновірцям, а народу. Усвідомлення спільності долі безвідносно підданства чи громадянства стало вирішальним чинником для підйому національних гасел та посилення боротьби за рівноправ'я, що у свою чергу стало плацдармом для активізації та мобілізації єврейства у 1917 р.

¹ *Барталь І, Полонскі Е.* Євреї Галичини під владою Габсбургів // Полін. Вибрані статті. Пер. з англ. — К.: Дух і Літера, 2011. — С. 23, 41–42.

² *Himka J.-P.* Dimensions of a Triangle: Polish-Ukrainian-Jewish Relations in Austrian Galicia // *Polin. Studies in Polish Jewry*. Vol. 12. Focusing on Galicia: Jews, Poles and Ukrainians (1772–1918) / Ed. by Israel Bartal and Anthony Polonsky. — London-Portland, Oregon: The Littma Library of Jewish Civilization, 1999. — P. 25-28.

³ *Tokarski, S.* Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868-1914. — Warsaw : Wydawnictwo «Trio», 2003. — P. 72.

⁴ *Бахтуріна А.Ю.* Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / Ассоциация исследователей российского общества XX века / В. В. Шелохаев (предисл.). — М.: АИРО-XX, 2000. — С. 70.

⁵ *Сергеева І. А.* Семен Ан-ський — письменник, етнограф, громадський діяч (за документами періоду Першої світової війни з архівів Києва та Москви) / І. А. Сергеева // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 2005. — Вип. 10. — С. 139–154.

⁶ *An-ski S.* Der yiddisher hurban fun Poylen, Galizie un Bukovina (fun tog-buch 1914-1917).

(1917-1914 **גאָט ווײַס אַניוואָקוב וואַ עיצילאָג, וועלויפּ ווײַס ברוח רעשידוי רעד** זער-דער-דער-דער; Zniszczenie Galicji; The Distraction of Galicia) // *Gezamelte shriften*. Ferter band (**דנאָב רעטרעפּ**). — Warszawa: Wydawnictwo “An-ski”, 1921. — St. 15.

⁷ *Rozenblit Marsha L.* Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I. — Oxford University Press, 2001. — P. 66.

⁸ ЦДАК. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 48; Див. також: арк.. 8-8зв, 14-14зв, 16-20; ВФЮ ІР НБУВ. — Ф. 321. — Оп. 3. — №151.

⁹ ЦДАК. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 48-48зв, 71; Schall J. *Żydowswo Galicyjskie w czasie inwazji rosyjskiej (w latach 1914-1916)*. — Lwów: nakładem księgarni I. Madfesa, 1936. — St. 6-10.

¹⁰ ЦДАК. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 73.

¹¹ ЦДІАК. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 49, 73; Schall J. Żydowswo Galicyjskie. — St. 10.

¹² ЦДІАК. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 48, 71.

¹³ Биржевые ведомости. — 24 февраля 1915. — №14690. — С. 5; Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa 1914–1915. — Lwow: H. Altenberg, E. Seyfart, E. Wende, 1916. — St. 41.

¹⁴ Про економічне становище євреїв у російських губерніях див.: Бруцкус Б. Д. Экономическое положение евреев и война // Русская мысль. — Апрель 1915. — С. 27–44.

¹⁵ Дело помощи. — 1916. — №4–5. — Ст. 5; Державний архів Київської області (ДАКО). — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 2.

¹⁶ Отчет Центрального Еврейского Комитета Помощи Жертвам Войны с начала деятельности (август 1914 года) по 30 июня 1917 года. — Петроград: Типография М. Волковича, 1918. — С. 34; *An-sky S. The Enemy at His Pleasure: A Journey through the Jewish Pale of Settlement during World War I.* Edited and translated by Joachim Neugroschel. — New York: Metropolitan Books/Henry Holt and Co., 2002. — P. 230.

¹⁷ *Cholodecki Białynia J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914–1919/22 czerwca 1915: Z własnych przeżyć i spostrzeżeń.* — Lwów, 1930. — St. 86–87.

¹⁸ Jüdisches Archiv. Mitteilungen des Komitees “Jüdisches kriegsarchiv”. — Lieferung 8-9. Jänner 1917. — Verlag: R. Löwit, Wien. — S. 35.

¹⁹ Там само.

²⁰ Отчет Центрального Еврейского Комитета Помощи Жертвам Войны. — С. 34; Новый Восход. — 1914. — № 45. — Ст. 17.

²¹ Jüdisches Archiv.— S. 33; Neue Freie Presse (Wien). — 4 November 1924. — №21605. — S. 16; Schall J. Żydowswo Galicyjskie. — St. 3.

²² *Schall J. Żydowswo Galicyjskie.* — St. 4.

²³ *Cholodecki Białynia J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej.* — St. 71; Jüdisches Archiv. — S. 34; Schall J. Żydowswo Galicyjskie. — St. 4.

²⁴ Львовское военное слово. — №24. — 24 октября 1914. — С. 3-4.

²⁵ Там само. — №34. — 5 ноября 1914. — С. 2.

- ²⁶ Там само. — № 2. — 27 сентября 1914. — С. 2; № 34. — 5 ноября 1914. — С. 1.
- ²⁷ Там само. — № 68. — 15 декабря 1914. — С. 4.
- ²⁸ Та само. — №2. — 27 сентября 1914. — С. 2.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само. — №3. — 28 сентября 1914. — С. 3.
- ³¹ Отчет Центрального Еврейского Комитета Помощи Жертвам Войны. — С. 34.
- ³² ЦДІАУК. — Ф. 715. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 37.
- ³³ ЦДІАУК. — Ф. 715. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 37зв-38.
- ³⁴ *An-sky S. The Enemy at His Pleasure.* — P. 231.
- ³⁵ Дело помощи. — 1916. — № 4-5. — Ст. 6; ДАКО. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 3.
- ³⁶ Дело помощи. — 1916. — № 4-5. — Ст. 7.
- ³⁷ ДАКО. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 169. — Арк. 1.
- ³⁸ ДАКО. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 169. — Арк. 1-5.
- ³⁹ *An-sky S. The Enemy at His Pleasure.* — P. 232.
- ⁴⁰ ВФЮ ІР НБУВ. — Ф. 321. — Оп. 3. — №409, 412, 413, 415, 418.
- ⁴¹ ДАКО. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 1.
- ⁴² ЦДІАУК. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 6. — Арк. 3.
- ⁴³ ЦДІАУК. — Ф. 715. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 153.
- ⁴⁴ ЦДІАУК. — Ф. 715. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 152.
- ⁴⁵ Биржевые ведомости. — 1 (14) февраля 1915. — № 14646. — С. 1.
- ⁴⁶ Новый Восход. — 1915. — № 7. — Ст. 18.
- ⁴⁷ *An-sky S. The Enemy at His Pleasure.* — P. 75.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ Новый Восход. — 1915. — № 7. — Ст. 18.
- ⁵⁰ Jüdisches Archiv. — S. 35-37.
- ⁵¹ Там само.

- ⁵² Jüdisches Archiv. — S. 35–37.
- ⁵³ ЦДІАУК. — Ф. 715. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 61.
- ⁵⁴ Дело помощи. — 1916. — №4-5. — Ст. 7; ДАКО. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 44, — Арк. 3-4.
- ⁵⁵ Дело помощи. — 1916. — №12. — Ст. 8; An-sky S. The Enemy at His Pleasure. — P. 232.
- ⁵⁶ ДАКО. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 44, — Арк. 8.
- ⁵⁷ Еврейская неделя. — 1917. — №22. — Ст. 20.
- ⁵⁸ Дело помощи. — 1916. — №12. — Ст. 10.
- ⁵⁹ Дело помощи. — 1916. — №12. — Ст. 7.
- ⁶⁰ Отчет Центрального Еврейского Комитета Помощи Жертвам Войны. — С. 35; An-sky S. The Enemy at His Pleasure. — P. 231.
- ⁶¹ An-sky S. The Enemy at His Pleasure. — P. 231.
- ⁶² Любченко В.Б. Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917-1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск 8. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 51–52.
- ⁶³ Еврейская неделя. — 15 апреля 1917. — №14-15. — Ст. 60-61.
- ⁶⁴ Там само. — 1917. — №22. — Ст. 20.
- ⁶⁵ Там само. — Ст. 21.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Там само. — 1917. — №14-15. — Ст. 60–61.
- ⁶⁸ Еврейская неделя. — 1917. — №19-20. — Ст. 56.
- ⁶⁹ Там само. — 1917. — №19-20. — Ст. 56-57.
- ⁷⁰ Там само. — 1917. — №22. — Ст. 21-22.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Там само. — 1917. — №23. — Ст. 22.
- ⁷³ Отчет Центрального Еврейского Комитета Помощи Жертвам Войны. — С. 35.

Роман Тимченко

Державне будівництво та політико-економічні перетворення ЗУНР (листопад 1918–червень 1919 рр.)

У статті розглядається розвиток державного будівництва ЗУНР. Характеризуються основні політичні й економічні реформи західноукраїнських урядів наприкінці 1918 — першій половині 1919 років.

В статье рассматривается развитие государственного строительства ЗУНР. Характеризуются основные политические и экономические реформы западноукраинских правительств в конце 1918 — первой половине 1919 гг.

Development of state building of WUPR is examined in the article. Basic political and economic reforms of west-ukrainian governments at the end of 1918 — the first half of 1919 are characterized.

Перша світова війна дала поштовх руху підкорених народів за своє національне самовизначення, під яким не втримуються багатовікові імперії — Німецька, Австрійська, Турецька. У них виникають численні гуртки й національні органи управління, що вимагають повалення самодержавства й створення власних державних утворень. Австро-Угорщина, до складу якої входили західноукраїнські землі, не була виключенням у цьому відношенні. Чехи, словаки, словени, хорвати, серби та поляки чітко визначили мету своєї боротьби — здобуття національної незалежності. Маніфест цісаря Карла «До моїх вірних австрійських народів», де проголошувалася перебудова імперії на федеративних засадах, не увінчався успіхом і фактично закріпив розвиток відцентрованих сил в Австро-Угорщині.

Швидкий розвиток національних рухів наприкінці Першої світової війни змусив українців взятися до рішучих дій, але ситуація ускладнювалася націленістю поляків на захоплення

Східної Галичини. Польські лідери, яких підтримувала імперська влада, розробила план встановлення власного панування у краї й спеціально створили Польську Ліквідаційну комісію. Однак їхні плани так і не були реалізовані, оскільки українські військові на чолі з Д. Вітовським захопили владу у Львові й проголосили створення незалежної західноукраїнської держави. Новоутворена країна одразу ж зустрілася з низкою проблем: становлення власних владних органів і проведення виважених політичних і соціально-економічних реформ.

Мета нашого дослідження полягає в: аналізі розвитку державного будівництва, вивченні основних політико-економічних перетворень УНРади й урядів ЗУНР від її утворення до відступу УГА за річку Збруч.

Дана проблема не була залишена поза увагою дослідників. Окремі її аспекти вивчали вчені української діаспори М. Стахів, С. Шевчук та С. Ярославин¹. У сучасній українській науці означені питання піднімали Б. Тищик, М. Литвин і К. Науменко, П. Гай-Нижник, С. Макарчук та інші².

Восени 1918 р. Перша світова війна підходила до завершення. Німеччина зазнала важких поразок на західному фронті, і постала загроза вторгнення військ Антанти до Австро-Угорщини. Тому 15 вересня 1918 р. австрійський уряд звернувся до президента США В. Вільсона з проханням скликати окрему конференцію для обговорення миру, але отримав відмову.

У такій складній ситуації розпочалася сесія австрійського парламенту. Голова Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич на засіданні 4 жовтня висловив сподівання, що імперія повинна стати союзом народів. Він наголошував, що українці втратять будь-яку надію на краще майбутнє в цій державі, якщо Австрія не поділить Галичину. Отже, українці навіть в умовах розпаду імперії та перемоги у Першій світовій війні Антанти продовжували орієнтуватися на Відень.

Виконуючи вказівку імператора щодо створення національних владних органів 18 жовтня 1918 р. у Львові відбувся з'їзд українських депутатів обох палат австрійського парламенту та делегатів

національно-демократичної, радикальної, християнсько-суспільної, соціал-демократичної партій. На ньому були присутні єпископат Української греко-католицької церкви та посланці академічної молоді. Вони конституювалися як Українська Національна Рада. Згідно Статуту до її складу ввійшли всі українські депутати обох палат австрійського парламенту, крайових сеймів Галичини й Буковини та по три представники від кожної політичної партії краю. Президентом проголосили Є. Петрушевича.

Щойно створена УНРада постановила, що «ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині — а зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Старожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творять одноцільну українську територію. Ся українська національна територія уконституовується отсим як українська держава»³. Дане рішення також передбачало репрезентацію інтересів новоствореної держави на Мирній конференції.

Однак утворення Української Національної Ради, проголошення української держави у Східній Галичині не змінили позицій галицьких політиків. У Відні вони зустрілися з головою австрійського уряду М. Гусареком й поінформували про утворення конституанти. Він пообіцяв провести реорганізацію влади у краї. Однак через зміну прем'єра на Г. Лямаша, який займав відверто антиукраїнські позиції, цьому не судилося відбутися.

31 жовтня з Відня до Львова повернувся парламентський посол Л. Цегельський з інформацією, що Австрія має передати владу в Галичині українцям. Офіційно про це повинні повідомити наступного дня. Отже, навіть у той момент, коли імперія вже майже розпалася, лідери УНРади ще вірили в прихильність цісаря до української справи. Галицькі політики не хотіли розривати зв'язку з Австрією, тоді як поляки, головні вороги західних українців, вже орієнтувалися на Антанту й знаходили там всіляку підтримку. Пізніше газета «Боротьба», орган соціал-демократичної партії, з цього приводу писала, що Є. Петрушевич і його прихильники підтримували тільки Габсбургів, а слово

«Велика Україна» навіть промовити боялися, щоб «не прогнівати цісаря Австрії Карла, який пакував уже свої манатки, утікаючи з свого цісарства»⁴. Фактично це відбувалося тоді, коли сусіди вже проголосили власну незалежність: 24 жовтня — Угорщина, 28 жовтня — Чехословаччина, 29 жовтня — Сербо-Хорватсько-Словенська держава.

Увечері 31 жовтня члени УНРади та Військового Комітету, який був створений ще у вересні 1918 р., скликали нараду старшин, на якій обговорили план дій на 1 листопада. Л. Цегельський запропонував почекати рішення з Відня й не піднімати повстання. Військові на чолі з Д. Вітовським пропонували негайно захопити владу у Львові, оскільки не могли передбачити подальший хід подій. У результаті старшинами була прийнята ухвала про підняття збройного повстання й перейменування Військового Комітету на Українську Генеральну Військову Команду. Від її імені був розісланий по всіх містах і повітах Східної Галичини наказ — у ніч на 1 листопада взяти владу на місцях у свої руки.

Уночі команда українських воїнів зайняла казарми, усі державні установи й захопила владу у Львові⁵. Цього не чекали ні К. Гуйн, ні Р. Пфєффер. Заступник намісника В. Децикевич був змушений формально передати владу УНРаді, яка стала вищим законодавчим органом управління до скликання Сейму.

Молодій державі довелося з самого початку зустрітися з великою кількістю проблем: націленістю поляків на відновлення панування у Східній Галичині, неприйнятним ставленням Антанти, розрухою, що залишилася після війни. У таких складних умовах галицьким українцям довелося займатися створенням і розбудовою своїх владних структур, проведенням реформ.

Першим актом нової влади, після захоплення Східної Галичини, стало видання 1 листопада двох відозв до населення, що вже наступного дня були надруковані в газеті «Діло». Перша оповіщала про утворення на українських землях Австро-Угорської монархії «української держави», визнання УНРади найвищою владою краю й закликала населення до «спокою»⁶. Друга відозва, яка була схожа на програмний документ, проголошувала

демократичні принципи нової держави (громадянську, національну й релігійна рівність), представництво національних меншин у діяльності УНРади, створення уряду. Влада закликала, що «все здібне до оружя українське населення має утворити ти боеві відділи, які або ввійдуть у склад української армії, або на місцях оберігатимуть спокій і порядок, особливо мають бути оберігані залізниця, почта і телеграф» й сподівалася аби населення «всі свої сили» направило на зміцнення державності.⁷ Однак, проголосивши віротерпимість, західноукраїнська влада не закрила польських газет, які на шпальтах відверто принижували й ображали УНРаду й українців.

Згодом, 5-6 листопада УНРада проголосила ще ряд декларацій до населення західноукраїнської республіки для роз'яснення перспектив майбутньої політики. Українському населенню проголошувалося, що в «сотвореній Тобою державі не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над бідними й економічно слабшими. В Українській Державі всі горожани без ріжниць мови, віри, роду, стану чи пола будуть справді рівні перед проявом закону, а наскрізь демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім виборчим праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демосови, масам робочого народу»⁸. Передбачалося проведення виборів українського парламенту, встановлювався восьмигодинний робочий день тощо. У другій заяві «Українські вояки» висловлювалася вдячність українському війську, які здобули владу у Львові й інших частинах краю⁹. УНРада затвердила нагородження стрільців відзнакою «За обняття Львова у владсть Української Держави». У третій відозві «Під оружжя» закликалося вступати до армії всіх, «кому тільки доля Рідного краю лежить на серці, кому не байдуже щасте дітей і внуків, хто не хоче панщини, хто натомість бажає собі справедливого ладу...»¹⁰. Особливу надію покладали на залучення до війська української молоді, але сподівання влади не виправдалися. Солдати, повернувшись із фронтів Першої світової війни чи з полону, не поспішали знову

брати до рук зброю. На пропозицію приєднатися до війська вони відповідали: «Я вже три роки в плену наголодувався, набідився, воювати мені остогидло»¹¹.

Отже, уже з перших днів УНРада намагалася залучити на свій бік якомога більше населення західноукраїнських земель. Діючи за демократичними принципами, сподівалася на порозуміння з численними національними меншинами, які проживали у Східній Галичині. Однак головна проблема полягала в тому, що ці кроки не відповідали тогочасним реаліям. УНРада не врахувала, що поляки нізащо не погодяться з втратою цієї території.

Ще напередодні повстання 29 жовтня у Львові було створено Центральне бюро УНРади на чолі з Р. Перфецьким та Харчовий уряд, головою якого став С. Федак. Останній мав займатися забезпеченням державних, освітніх і лікувальних установ продуктами харчування¹². УНРада закликала утворювати повітові харчові комітети, які мали б перейняти на себе функції повітових урядів, не виконувати рішень Польської ліквідаційної комісії та проголосила Легіон Січових Стрільців за основу національних збройних сил¹³. Крім того, йшла мова про вибори громадських комісарів і сільських прибічників Рад, що мали відбутися на зборах у громадах краю. Варто відзначити, що населення на відповідні посади обирало авторитетних людей, які добре знали проблеми краю. Ніхто не був позбавлений права вибору. Це свідчило про демократичність західноукраїнської влади. Її лідери намагалися заручитися підтримкою не лише українців, а й представників національних меншин, які становили у Галичині значну кількість. Однак поляки ігнорували дані зібрання. Аби влада не перейшла до їхніх рук, українських урядовців, які працювали в державних установах, закликали виконувати обов'язки австрійців до остаточної передачі влади УНРаді. Там, де залишалися на важливих посадах працювати представники національних меншин, для нагляду за їх діяльністю призначали українців. Тому безпідставними вважаю звинувачення у терорі українців з боку поляків.

Для охорони громадського порядку створили народну міліцію. У більшості випадків вона обиралася на зборах і була схожа на угруповання населення, яке не завжди виконувало доручення влади. Тому для забезпечення правопорядку в Східній Галичині залишалася діяти й колишня австрійська жандармерія. Єдиним, що зробили лідери ЗУНР, було виключення всіх антиукраїнських елементів з її складу з метою запобігання контрреволюційних дій. Згодом, 6 листопада, УНРада прийняла постанову про створення Корпусу української державної жандармерії. Її очолювала команда державної жандармерії на чолі з головним комендантом П. Индишевським. У лютому 1919 р. його змінив підполковник О. Красіцький. Команда безпосередньо підпорядковувалася Державному Секретаріатові військових справ¹⁴.

З метою кращої співпраці даного органу з населенням, жандармам давалася вказівка, що з громадянами «треба поводити ся як найкраще щоби не давати причин до не годування і заворушень».¹⁵ Для підготовки відповідних кадрів відкрили спеціальні жандармські школи. Загалом було створено 23 відділи державної жандармерії. Навесні 1919 р. вона нараховувала 6 булавних старшин, 25 сотенних старшин і хорунжих, 1000 заводових жандармів, 4000 пробних жандармів та 3000 міліціонерів¹⁶.

Нарешті 9 листопада 1918 р. створено уряд — Державний Секретаріат (згодом — Рада Державних Секретарів). Головою й секретарем фінансових справ став К. Левицький, внутрішніх — Л. Цегельський, закордонних — В. Панейко, судових — С. Голубович, віросповідання й шкільних справ — О. Барвінський, військових — Д. Вітовський, земельних — С. Баран, торгівлі й промислу — Я. Литвинович, публічних робіт — І. Макух, праці й суспільної опіки — А. Чарнецький, здоров'я — І. Куровець, шляхів — І. Мирон, пошти й телеграфу — О. Пісецький, харчових справ — С. Федак¹⁷.

Зайнявши відповідні посади державні секретарі повинні були скласти присягу на вірність західноукраїнській владі: «Я ..., іменованій ... ЗУНР, прирікаю, що мені з тим урядом (сею службою) поручені обов'язки сповнятиму по моєму

найкращому знанню, і згідно з моєю совістю усі мої сили присвячу для добра ЗУНР та її інтересів і скарбових доходів берегтиму у всяких відносинах. Приказом моїх зверхників буду все безумовно послухний».¹⁸ За парламентською традицією державних секретарів привів до присяги найстарший член УНРади Ю. Романчук.

У наступному «приреченні совісного сповнення обов'язків» складали державні службовці всіх рангів, включаючи комісарів сільських громад, пізніше 22 лютого було затверджено текст присяги для вчителів.¹⁹ У ЗУНР вони також прирівнювалися до рангу державних службовців, оскільки повинні були виховувати високоосвічених людей, майбутнього української держави.

13 листопада 1918 р. УНРада ухвалила «Тимчасовий закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», яким визначалася назва держави — Західно-Українська Народна Республіка, герб (зображення золотого лева на синьому фоні) та її кордони: «Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії, — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимірією і Буковини, та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош»²⁰. Таким чином декларувалося створення в Європі ще однієї незалежної держави. Вищим органом влади мали стати Установчі Збори, вибрані шляхом загального й таємного голосування. До часу їх скликання керівництво державою покладалося на УНРаду та Державний Секретаріат.

Через день 15 листопада газета «Діло» опублікувала роз'яснення до цього закону. У ньому наголошувалося, що «сувереном є цілий народ. В Народній Республіці не може бути пануючих і поневолених, упривілейованих і упосліджених. Всі горожани (громадяни — *Р.Т.*) без різниці мови, віри, стану, пола є рівні, вільні горожани». Вказувалося й на інші демократичні принципи нової держави — доступність отримання освіти, право на працю та користування природними багатствами краю.²¹

Отже, «Тимчасовий закон», який фактично став конституцією ЗУНР, проголошував демократизм, народовладдя, рівність усіх громадян перед законом, що притаманно більшості сучасних європейських конституцій.

Варто детальніше зупинитися на офіційній назві новоутвореної країни. Так у маніфесті, виголошеному УНРадою 19 жовтня, зазначалося про утворення «української держави», ця ж назва була продубльована у відозві до населення 1 листопада 1918 р. Очевидно, це пов'язано з існуванням держави з однойменною назвою в Наддніпрянській Україні, до того ж гетьман П. Скоропадський пообіцяв матеріальну й військову допомогу галичанам. Таким чином, західноукраїнські політики намагалися підкреслити історичну єдність обох гілок українства й не виключали об'єднання з Великою Україною. Коли ж антигетьманські настрої населення посилювалися, становище П. Скоропадського дедалі важчало, а галицьким лідерам стали відомі плани Українського Національного Союзу про початок протигетьманського повстання, вони вирішили проголосити створення «Західно-Української Народної Республіки», що було значно демократичніше й ближче до більшості населення України, а ніж гетьманат «Українська Держава».

Загалом, утворена ЗУНР охоплювала близько 70 тис. кв. км території з населенням 6 млн (у тому числі 71% українців, 14% поляків, 13% євреї, 2% угорців, румунів та інші. За конфесіями поділ був таким: 62% — греко-католики, 18 — римо-католики, 13 — іудеї, 6 — православні. Переважна більшість населення проживала в селах, займаючись сільським господарством²².

Влада будь-якої держави спирається на провладні органи місцевої адміністрації. Тому для більшої інформативності стану справ у повітах, забезпечення підтримки усіх верств населення краю Р. Перфецький запропонував розширити представництво УНРади. 15 листопада був прийнятий закон «Про доповнення складу Української Національної Ради відпоручиками повітових і міських організацій». Відповідно до нього встановлювалася квота: Львів — 4 особи, Чернівці — 2, Станіслав — 2, Бережани — 1, Золочів — 1, Борислав — 1, Дрогобич — 1, Перемишль — 1, Коло-

мия — 1, Самбір — 1, Стрий — 1, Тернопіль — 1, Ярослав — 1. У результаті УНРада збільшила свою чисельність на 70 осіб²³. Вибори планувалося провести 22–26 листопада, що врешті сталося.

16 листопада був прийнятий «Закон про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки», за яким місцеві органи управління ЗУНР підпорядковувалися Державному Секретаріату у Львові як найвищій державній інстанції²⁴. Цей документ продовжив дію законів Австро-Угорської імперії, якщо вони не суперечили державності ЗУНР. Усі урядовці залишалися на власних посадах до прийняття відповідних рішень, але вони мали скласти присягу «чесно служити українській державі». Адміністративні установи переходили в підпорядкування РДС. Замість цісарських старост вводилися посади державних повітових комісарів, яких призначав державний секретар внутрішніх справ. Повітові комісари призначали громадських комісарів, які не були обрані населенням, або затверджували існуючих.

За законом повітовий комісар оголошувався найвищим органом громадської й державної виконавчої влади в повіті. Він зобов'язувався займатися реалізацією розпоряджень УНРади та Державного Секретаріату, затвердженням міських і сільських комісарів, організацією охорони громадського порядку²⁵. Особлива роль покладалася на врегулювання міжнаціональних конфліктів: «Поучити народ, щоби прихильно відносився до жидів і німецьких колоністів та не допускав до погромів, бо викликання безладдя лежить в інтересі ворогів і приготування до насильств повинні бути на місці здавлені»²⁶. А в умовах війни державний повітовий комісар мав забезпечити мобілізацію населення в повіті. Передбачалося брати до армії чоловіків 1901 р. народження, а в прикордонних східних повітах 1893–1901 р.н. Це пов'язано з тим, що свого часу австрійська влада не забирала там населення до війська. Для проведення мобілізації створювалася асеретункова комісія.

Кожного місяця комісари мали надсилати до Державного Секретаріату звіт доходів і видатків свого повіту. З метою рівномірного забезпечення кожного повіту нафтою й сіллю вимага-

лося також подавати обсяги місячних потреб на дані товари. Крім того, повітові комісари інвентаризували все майно, залишене австро-угорським військом, державних і краєвих фондаций, державних лісів та нафтових копалень. До їхніх обов'язків також входило і забезпечення лікування населення. Кожного десятого дня місяця комісари повинні повідомляти про політичне і адміністративне становище в повіті²⁷.

Цього ж дня 16 листопада 1918 р. було видано розпорядження Державного Секретаріату «Про державну адміністрацію», яке конкретизувало дії закону, зокрема, встановлювало обов'язки державних повітових комісарів: берегти інтереси української державності, приймати присягу службовців, затверджувати рішення адміністрації повітових областей тощо.

Фактично УНРада в умовах протистояння з поляками за два тижні прийняла важливі рішення щодо організації державної та місцевої влади. Варто зауважити, що галицькі лідери передбачали стати оплотом української державності на місцях за рахунок державних комісарів. Однак це не завжди вдавалося. Деякі з них, зокрема С. Вітик, користуючись свої привілейованим становищем, діяли у власних, а не державних інтересах. Такі вчинки завдавали не тільки шкоди розвитку ЗУНР, але й відвертали населення від нової влади.

21 листопада ухвалено закон про судівництво, яким встановлювалися повітовий, окружний і вищий суди ЗУНР, а також передбачалося утворення Найвищого Державного Суду у Львові. Рішенням Державного Секретаріату юстиції створили 12 судових округів, які поділялися на 130 судових повітів. Вони мали комплектуватися з місцевого населення. На відповідних посадах могли залишатися колишні працівники при умові, якщо складуть відповідну присягу на вірність ЗУНР. Незважаючи на те, що в Австрійській імперії серед українців було багато суддів, все-таки відчувався брак кваліфікованих кадрів у цій сфері. Тому в лютому 1919 р. УНРада прийняли закон «Про скорочення підготовчої судівської служби». Термін стажування кандидатів став два місяці замість трьох.²⁸

З моменту проголошення закону всі вироки проголошувалися від імені ЗУНР. Запроваджувався принцип гласності, відкритості, а судові засідання проводилося українською мовою. Обвинувачуваний мав право на захист. Для цього створено Палату адвокатів і введено офіційну назву «адвокат»²⁹. 1 березня прийняли рішення «Про тимчасову організацію нотарів», що передбачало утворення нотаріальної служби. Певні труднощі виникли при формуванні прокуратури, оскільки ці посади в більшості випадків займали поляки. Через війну ця служба так і залишилася повністю несформованою.

Війна з Польщею вимагала створення сильної, чітко організованої армії. Тому 13 листопада розпорядженням Державного Секретаріату військових справ затверджено організаційну структуру військових сил ЗУНР. Вона базувалася на територіальному принципі комплектування. Державу поділили на три частини — військові області: А — Львів, Б — Тернопіль, В — Станіслав та 12 військових округів. Кожну з них очолював військовий комендант, який займався мобілізацією, лікуванням поранених, боротьбою з дезертирством та іншими деструктивними елементами³⁰.

Відбулися зміни і в командуванні галицьких військ. Їх очолив генерал-хорунжий М. Омелянович-Павленко, що прибув із Наддніпрянщини для допомоги разом з полковником Є. Мишківським, який став начальником штабу³¹. Це значно посилило війська ЗУНР, бо достатньої кількості власних командних кадрів галичани не мали. Упродовж грудня 1918 — січня 1919 рр. завершилося реформування західноукраїнського війська, зокрема поділено армію на корпуси та бригади. Державному Секретаріату військових справ підпорядковувалися окружні та повітові військові команди. Генеральний штаб Української Галицької армії здійснював планування та керівництво військовими операціями, його доручення виконувала Начальна Команда Галицької армії. У новій армії відчувався брак українських старшин, тому чимало офіцерських посад займали вихідці з УНР або австрійці, угорці, чехи. Це, з одного боку, піднімало бойову

міць УГА. З іншого, дало можливість полякам звинувачувати українців в очах Антанти, що вони використовують колишніх військових з армій Четверного союзу.

Таким чином, у львівській період існування ЗУНР галицьким політикам вдалося реформувати основні засади української державності та почати формування власної армії. Це свідчить про її високу освіченість і обізнаність з правовою системою передових європейських держав. На жаль, це робилося в умовах відступу українських військ з стратегічно важливих центрів — Львова і Перешля. Хоча лідери УНРади не втрачали надії на справедливе вирішення галицької справи і швидке повернення до власної столиці — стародавнього міста Лева.

Після захоплення Львова польськими військами уряд ЗУНР переїхав спочатку до Золочева, а потім до Тернополя. Наприкінці грудня політичне керівництво ЗУНР перебралось до Станіслава, оскільки Тернопіль був дуже віддалений від лінії фронту, що ускладнювало інформування влади про хід військових дій.

У грудні 1918 р. голова Державного Секретаріату К. Левицький подав у відставку. Своє рішення він мотивував виснаженістю й перевтомою від заняття політичним життям. Виконуючим обов'язки голови став С. Голубович, який у січні де-юре очолив новий уряд.

Для покращення якості управління й зменшення кількості державних секретарів, які не завжди були присутні на засіданнях уряду, вирішили скоротити його штат. Так ліквідували посади секретарів з охорони здоров'я, суспільної опіки та праці. С. Голубович став головою й одночасно державним секретарем фінансів, торгівлі й промисловості. В. Панейко очолив секретаріат зовнішніх справ, І. Макух — внутрішніх справ, А. Артимович — освіти і віросповідань, О. Бурачинський — судочинства, І. Мартинець — земельних справ, І. Мирон — шляхів, пошти і телеграфу, М. Козакевич — публічних робіт і гірництва³². Через відбуття В. Панейка на Паризьку мирну конференцію, його функції виконував Л. Цегельський, а згодом М. Лозинський.

4 січня 1919 р., УНРада постановила, що обирає з-поміж себе Виділ, до якого входить 9 членів й Президент Української Національної Ради. Його скликає Президент, а в разі відсутності — найстарший за віком представник³³. Президентом обрано Є. Петрушевича, заступниками Л. Бачинського, С. Вітика, О. Поповича, А. Шмигельського.

До компетенції Виділу входило призначення уряду, його членів і вищих цивільних службовців, затвердження й публікація законів, оголошення амністії, репрезентації держави на міжнародній арені. Виділ мав функціонувати до обрання нового парламенту, постанови приймалися більшістю голосів, де у випадку рівності переважав голос президента³⁴. На рішення про утворення Виділу вплинув невдалий перебіг війни з Польщею, адже не всі члени УНРади могли прибути на її засідання через воєнні дії на території Східної Галичини. Хоча фактично і в Українській Національній Раді й в утвореному Виділі вагоме слово залишалося за Є. Петрушевичем, авторитет якого був беззаперечний. Для покращення діяльності УНРади була створена низка комісій — військова, земельна, законодавча, технічної відбудови, фінансова, закордонних справ, суспільної опіки

4 січня прийняли рішення про спосіб оприлюднення законів і розпорядків ЗУНР. Вони підлягали публікації в спеціальному «Вістнику законів і розпорядків». Перші підписувалися Президентом УНРади і одним з членів Виділу, а другі представником Державного Секретаріату й набували чинності через вісім днів, якщо не було особливого рішення з даного приводу.

Цього ж дня був прийнятий «Закон про недоторканість членів Української Національної Ради»: «Члена Української Національної Ради не можна без її згоди в'язнити ані потягати до одвічальності за кари гідні вчинки в часі, коли сесія триває, хіба що приловить ся його на гарячій вчинку». УНРада мала право і звільнити свого члена з-під варті на час тривання сесії, навіть якщо він був засуджений³⁵. Отже, цей закон свідчить про беззаперечну владу УНРади на території ЗУНР і про підвладність їй судової системи краю. З іншого боку, прийняття такого

рішення не виключало, що галицькі політики, користуючись власним становищем, займалися протиправними діями. На мою думку, тільки відсутність значної кількості високоосвічених і політично підкованих людей дозволяла засудженим політикам відвідувати засідання УНРади.

Пізніше, 10 лютого, підписали «Закон про добове члена Української Національної Ради»³⁶. Члени УНРади отримували по 50 крон за перебування на засіданнях. Вони мали право безкоштовного проїзду на залізницях, а в разі їх відсутності отримували по 2 крони за кожен проїханий кілометр. Як бачимо, уже в період існування ЗУНР існувала оплата за відрядження та певні привілеї галицьких політиків у сфері транспорту.

У листопаді 1918 р. УНРада доручила Державному Секретаріату вжити необхідних заходів щодо об'єднання українських земель в одну державу. У результаті переговорів представники УНР і ЗУНР уклали й підписали у Фастові 1 грудня 1918 р. передвступний договір про злуку обох держав. У цьому документі наголошувалося: «Західно-Українська Народна Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну Велику державу з Українською Народньою Республікою — значить, заявляє свій намір перестати існувати, як окрема держава, а натомість увійти з усією своєю територією й населенням, як складова частина державної цілоти, в Українську Народню Республіку»³⁷.

На сесії УНРади 3 січня 1919 р. в Станіславові відбулася ратифікація Фастівської угоди. У рішенні наголошувалося: «Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення Українського народу проголошує торжественно зєдиненє з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки і Української Народної Республіки»³⁸. Були затверджені й інші положення, які обговорювалися 1 грудня 1918 р. у Фастові. Законодавча влада в Галичині до Установчих зборів мала належати УНРаді, а цивільна й військова адміністрація — Державному Секретаріатові³⁹.

22 січня 1919 р. відбулася історична подія в житті українців — століттями роз'єднані Галичина й Наддніпрянщина об'єдналися в одну державу. Л. Цегельський оприлюднив грамоту УНРади,

ухвалено 3 січня в Станіславові, і передав її В. Винниченку. Ф. Швець ознайомив присутніх з Універсалом Директорії про об'єднання УНР та ЗУНР: «Од нині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська велика Україна... Однині є незалежна Українська Народна Республіка. Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружними зусиллями своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську...»⁴⁰.

За умовами цього акту ЗУНР стала частиною УНР і отримала назву Західна область Української Народної Республіки (ЗОУНР), а державний секретар закордонних справ ЗОУНР Л. Цегельський ставав першим заступником міністра закордонних справ УНР. З ним мали узгоджуватися всі рішення щодо взаємовідносин України з Польщею, Румунією та Чехословаччиною⁴¹.

23 січня 1919 р. Трудовий Конгрес майже одногосно ратифікував Акт злуки, надавши йому формальної легітимації. У результаті гострого обговорення 28 січня 1919 р. був ухвалений закон про форму української влади: «З огляду на небезпечний військовий час доручити владу і оборону краю Директорії УНР, яка, доповнена представником від Наддніпрянської України, до слідуючої сесії Трудового Конгресу має бути верховною властю і видавати закони, необхідні для оборони Республіки, причім ці закони передаються на затвердження найблизчій сесії Трудового Конгресу»⁴². Також була вироблена резолюція, за якою влада передавалася до рук Малого Конгресу в складі 41 особи, а управління в межах Галичини, Буковини та Угорської України залишили місцевим органам⁴³.

9 лютого Державний Секретаріат прийняв рішення вимагати двох місць галичанам у складі Директорії і кількох міністерських «портфелів», але реалізувати його не вдалося через незацікавленість наддніпрянської влади. Лише 12 березня 1919 р. Є. Петрушевич увійшов до Директорії як представник Галичини⁴⁴. Пізніше даний орган вже ніколи не збирався в повному

складі, бо частина її членів на чолі з С. Петлюрою опинилася в Рівному, а Є. Петрушевич й О. Андрієвський самостійно займалися державними справами в Станіславові.

Отже, проведені заходи не утворили нової держави, а тільки намітили шлях до її заснування. Здійснити це мали Установчі Збори, час і спосіб скликання яких визначав уряд. ЗУНР стала називатися Західною областю Української Народної Республіки (ЗОУНР). Гербом ЗОУНР став тризуб замість лева. УНРада отримала формальну змогу впливати на політичне життя Наддніпрянщини через свого представника в Директорії. Навпаки, влада останньої не розповсюджувалася на західноукраїнські землі⁴⁵. Хоча формально обидві частини й об'єдналися в одне ціле, але кожна продовжувала проводити власний політичний курс. Наддніпрянці вели виснажливу боротьбу з більшовиками, а галичани оборонялися від поляків. Директорія не оголосила війни Польщі, хоча державний секретар М. Лозинський говорив, що вся УНР перебуває в стані війни з поляками, оскільки останні зайняли західні області Наддніпрянщини⁴⁶.

Не менш важливим вектором внутрішньої політики був економічний. Не викликає сумніву, що без проведення належних соціально-економічних реформ не можливе нормальне функціонування держави і, тим більше, підтримка влади населенням.

Для покращення фінансової ситуації галицької політики реорганізували Крайову дирекцію скарбу, у складі яких перебували Скарбова сторожа, Скарбова митниця, Державний касир і Державний контролер, яким став О. Саєвич. Головна організація знаходилася в Тернополі, а осередки діяли і в інших містах (Дирекції скарбів округів). Державні контролери повинні були стежити за розподілом коштів по зарплатах службовців та наглядати за діяльністю державних комісарів.

Згодом, 3 грудня 1918 р., Державний Секретаріат фінансів підпорядкував Дирекцію скарбів округів владі повітових комісаріатів, у Станіславові розпочалася реформація його структури. Це міністерство поділили на кілька відділів⁴⁷. Діяли секції безпосередніх податків та державних монополій⁴⁸. Об'єднаному

Державному Секретаріатові фінансів та торгівлі підлягали також митні уряди, так звана скарбова сторожа та уряди мір і ваги. Особова ж секція відала призначеннями на посади службовців усіх підпорядкованих органів.⁴⁹

Для запровадження жорсткого регулювання у сфері економіки й поповнення державної скарбниці було монополізовано продаж зерна, хлібопекарських виробів, великої і малої рогатої худоби, свиней, картоплі, шкіри, цигарок, спирту, соди, цукру, сірників, а також встановлено мито і монополні оплати з продажу тютюнових виробів, солі, цукру і пороху. Зокрема, розпорядок Державного Секретаріату фінансів від 1 грудня 1918 р. забороняв без дозволу продавати тютюнові вироби. Концесія терміном на три місяці в місцевостях з населенням понад десять тисяч мешканців коштувала підприємцеві 500 крон, від п'яти до десяти тисяч — 400 крон, в інших — по 300 крон. Тільки за тютюн уряд хотів отримати близько 100 млн крон річного доходу⁵⁰. 15 квітня встановлювалася державна монополія на заготівлю хліба і фуражу, тверді ціни на сільськогосподарські товари та вилучення лишків продукції. З метою ефективного впровадження в життя даної постанови створили при харчових управах продовольчі загони під командуванням воєнних старшин. Вони повинні були об'їхати всі двори і села дотичного округу та вилучати, за винятком необхідного мінімуму, усі залишки продуктів.⁵¹ Норма необхідного продовольства для держави дорівнювала половині пайка стрільця польової армії, а решту збіжжя вилучали за певну плату.⁵² Однак ціни на продукти, встановлені воєнною управою часто були дуже низькими, що звісно викликало незадоволення. Багато промислових товарів взагалі не потрапляло до продажу, а йшло на потреби УГА. Крім того, на селян встановлювалася підводна повинність, що зобов'язувала їх перевозити військо разом з фуражем. Часто воєнна влада зловживала становищем і використовувала свої права без стратегічних потреб. Тому 16 березня Державний Секретаріат військових справ змушений був регламентувати підводну повинність та встановити умови її оплати.

Загалом централізація економіки проводилася з метою забезпечення усім необхідним армії і населення. Восени 1918 р. західноукраїнська влада одержавила всі склади та запаси продовольчих і товарів першої необхідності, а колишнім власникам виплатила компенсацію⁵³. Отже, тепер населення отримало можливість продавати свої товари через відкриті державні магазини. Незважаючи на це, уже взимку відчувалася нестача харчів, особливо борошна і цукру, оскільки через Галичину проходив нескінченний потік колишніх військовополонених, яких треба було нагодувати, а також грабежі та численні захворювання. Тому навесні 1919 р. уряд ЗУНР змушений був піти на принциповий крок — введення двох пісних днів, який передбачав заборону продажу і вживання м'яса в середу і п'ятницю. Порушників чекав або штраф до 5 тисяч гривень, або арешт до 6 місяців.⁵⁴ Аби зменшити витрати зерна, влада не дозволяла випікання хлібу без обов'язкового вмісту різноманітних домішок, частіше картоплі та цукру⁵⁵.

21 лютого 1919 р. була прийнята постанова Державного Секретаріату землеробства і внутрішніх справ про примусовий обробіток землі. «Всі ґрунти, пригожі для рільничої культури мають бути управлені і нікому не вільно лишати придатного до культури ґрунту облогом».⁵⁶ Землі, які залишили поміщики або селяни, держава через спеціальні повітові чи громадські комісії передавала орендарям для обробітку. Вони, у свою чергу, сплачували відповідний чинш. Передбачалося покарання у вигляді арешту до шести місяців і штрафу до 50 тисяч крон тим, хто переховував пригожі для обробітку землі, насіння, живий і мертвий інвентар.⁵⁷ Такий вимушений захід був направлений, у першу чергу, на відбудову сільського господарства після Першої світової війни, так і для забезпечення населення, особливо армії, продовольством. Ці заходи так і не принесли бажаного результату, оскільки час збирання врожаю припав на відступ УГА за Збруч до Наддінпрянщини.

Незважаючи на недосконалий політико-правовий характер об'єднання, Директорія надавала значу фінансову допомогу Східній Галичині. Взимку для налагодження товарообміну між

Галичиною й Наддніпрянщиною було призначено Р. Трохименка «головноуповноваженим для постачання», якого вимагав Державний Секретаріат⁵⁸. Крім того 16 січня на «перешивку вузькоколіїних рейкових шляхів Галичини» виділено 5 млн гривень, а постановою Ради Міністрів 22 лютого ще 10 млн⁵⁹. Цього ж місяця для галичан через УНРаду було передано 7 млн. карбованців на продовольчі справи. А 13 лютого уряд УНР прийняв постанову про асигнування 22 мільйонів гривень для видачі допомоги українським культурним організаціям Галичини⁶⁰. У кінці лютого для держсекретаріату шляхів Галичини надано 17 млн гривень на експлуатацію залізниць, заготівлю палива й металу⁶¹. 13 березня 1919 р. Рада Народних Міністрів прийняла постанову про асигнування в розпорядження Ради державних секретарів ЗУНР 80 млн гривень на видачу певним категоріям державних службовців одноразової допомоги у зв'язку з дорожнечою⁶².

15 березня ухвалено низку законів, які також передбачали фінансову допомогу ЗОУНР. Зокрема, про надання 500 млн. гривень на відновлення помешкань і будівель, зруйнованих попередньою війною, про асигнування в розпорядження Ради Секретарів одноразово 130 млн гривень і, починаючи з 1 квітня 1919 р., по 30 млн гривень щомісяця на видачу пайків родинам мобілізованих стрільців.

За повідомленням газети «Нове життя» станом на 1 березня 1919 р. до Галичини прибуло 123 вагони борошна, 14 — збіжжя, 123 — цукру і 10 — з іншими продуктами. Лише за тиждень від 1 по 8 березня доставлено 262 вагони збіжжя, муки та цукру, з них 76 вагонів частково розділені між повітовими управами, а 168 ще залишилися на залізницях⁶³. Наступного тижня з Наддніпрянщини надійшло ще 193 вагони харчів.

З 16 по 23 березня 1919 р. урядом УНР передано «збіжжя, муки і цукру 114 вагонів; в магазинах зложено — 84 ваг., спеціальних військових транспортів пройшло по 23 марта — 181 вагонів. Позаяк до 16 березня населенню передано — 490 ваг., то загальна кількість ввезених до Галичини харчів різного рода досягне — 1168 вагонів або — 11.685.000 клг.»⁶⁴, — повідом-

ляло «Нове життя» від 3 квітня 1919 р. Газета «Република» зазначила, що до Галичини з Наддніпрянщини на початок квітня надійшло 1243 вагони продукції. Серед них 730 цукру, 213 борошна, 223 збіжжя й 127 інших продуктів⁶⁵.

Крім того, було асигновано низку цільових розпоряджень: для відродження товариства «Сільський господар» (2 млн гривень), для українського шкільництва й Національного музею у Львові (1 млн гривень) та відкрито кредит у розмірі 40 млн гривень для продовольчих операцій у Галичині, Буковині й Холмщині. Проте весною митний кордон між республіками так і не був ліквідований.

З наказу Головного Отамана морському міністру М. Білінському виділено 11 млн гривень для формування в Коломиї з галичан окремого морського полку⁶⁶. Для потреб Галицької армії управлінням начальника постачання впродовж першої половини 1919 р. видано 274 млн 68 тис. гривень⁶⁷. 25 березня була прийнята постанова про асигнування 200 тис. гривень Державному Секретаріату ЗОУНР на інформаційну просвітню роботу в армії Західного фронту. За згодою урядів УНР і ЗОУНР до Станіслава й Тернополя було евакуйовано Експедицію Заготовок Державних паперів і Відділ Державного Банку зі скарбовими цінностями, що сприяло інтеграції фінансових систем обох республік. Хоча місцеве населення так і не мало змоги залишати свої вклади в Державному Банку. З метою швидкого злиття фінансових структур і зближення УНР і ЗОУНР 4 квітня було прийнято закон про запровадження в обіг гривень. Відповідно до нього встановлювалося, що гривня дорівнювала вартості однієї австрійської крони, а карбованець двох. Проте це не змогло зупинити інфляції й місцева влада Тернополя, Збаража, Сокаля самостійно почала друкувати гроші на звичайному обгортковому матеріалі.

Гострою для ЗУНР залишалася земельна проблема. Більшість орних земель, пасовищ, водойм і лісів належали церкві та поміщикам, а інші вважалися дрібно земельними. Вирішення даного питання в умовах війни з Польщею і розрухи господарства, нестачі продуктів стало особливо актуальним і вимагало

від керманічів ЗУНР швидких, безпомилкових дій. З цією метою на січневій сесії УНРади була створена земельна комісія, до складу якої ввійшли С. Вітик, А. Шмігельський, П. Шеке-рик-Доників, Т. Старух, Л. Петрушевич, С. Онишкевич та інші. Дана організація прийняла ряд резолюцій стосовно проведення весняно-польових робіт, регламентування умов оренди землі.

30 січня на засіданні Державного Секретаріату земельних справ з метою юридичного супроводу земельної реформи було створено правничу комісію з 15 осіб на чолі з М. Мартинцем, на засіданні якої обговорено прийнятий 8 січня земельний закон Директорії. Галицьким лідерам не сподобалася реформа, здійснена в Наддніпрянській Україні. Вона не відповідала розвитку й традиціям західноукраїнських земель. Тому було вирішено готувати власний закон для Західної області УНР. 4 лютого на засіданні УНРади С. Голубович виклав наступні положення аграрної комісії: «1) Вивласнення більшої посілості через викуп; 2) визнається приватну власність; 3) буде встановлено мінімум непозбувальне; 4) право наслідства і обтяження буде обмежене; 5) більші лісні комплекси стануть державною власністю; 6) набувати землю мають право безземельні й малоземельні; 7) заплата за землю наступить дорогою індемнізацією»⁶⁸. На тому ж засіданні обговорили законопроекти про відбудову зруйнованих осель, купівлю й продаж тютюну. У своєму виступі депутат-селянин М. Королюк наголосив на недопустимості насильних реквізицій збіжжя на селі, мобілізації до війська вчителів народних шкіл, а Є. Петрушевич запропонував кама-сацію ґрунтів.

10 лютого правничу комісію розширили до 25 осіб, а наступного дня обговорили проект земельного закону ще раз. Депутат С. Данилевич пропонував схожий на радянський варіант проект, де землю передавали в колективне користування, якою розпоряджалися земельні ради вибрані місцевим населенням. Більшість же учасників відстоювала приватну власність, однак думки розділилися щодо максимальної її кількості. Одні пропонували 50, другі — 80–100 моргів.

Гостро постало питання про передачу землі найбіднішим селянам. О. Чайківський і А. Онищук запропонували її конфіскацію у великих власників, а не викуп. Цю ідею підтримали соціал-демократи. У той час член радикальної партії П. Шекерик-Доників висловив своє бачення, де пропонував аби селяни викупили свою землю, оскільки «знаємо, що доки не заплатимо, доти нашою не буде»⁶⁹.

3–7 березня відбулося чергове засідання земельної комісії, де М. Шаповал наполягав на прийнятті закону схожого з наддніпрянським, однак його погляди не підтримали галицькі політики. У результаті тривалого обговорення були прийняті «Основи земельного закону». Закінчувався документ наступними словами: «Наділення вивласненого землею має наступити аж по закінченню війни і по повероті жовнірів з фронту і полону». Для остаточного перетворення «Основ» у справжній закон була обрана субкомісія на чолі з Л. Бачинським. Проект неодноразово обговорювався на засіданнях політичних партій. 22 березня на спеціальному зібранні з цього приводу Л. Бачинський захищав проект земельного закону в Галичині, бо, за його словами, він відображав волю галицького селянства.

Дискусії, відсутність кардинальних рішень у економічній сфері шкодили західноукраїнській державності. Колишній секретар військових справ Д. Вітовський на засіданні УНРади 27 березня заявив, що «Національна Рада дотепер нічого не дала ані робітникам. Ані селянам, тому викликала незадоволення. Вона повинна розв'язатися, проголосивши восьмигодинний робочий день праці для робітників, ... порішивши, що земля великих власників переходить у власність селян...»⁷⁰

Нарешті 3 квітня проект земельного закону розглянуло засідання УНРади, а 14 квітня його ухвалили⁷¹. А. Горбачевський зазначив, що він «є ви слідом взаємного порозуміння, компромісу всіх партій, які може з забезпеченням партійних інтересів згодилися для загального добра на деякі уступки»⁷².

За законом панська й церковна земля мала бути конфіскована в земельний фонд ЗОУНР, яким до часу поділу між селянством

мали управляти обласна, повітові та громадські земельні комісії. Земля поміщиків, менша за встановлену норму, не підлягала конфіскації до скликання Союму. Таким чином, даний закон відрізнявся від законів Центральної Ради й Директорії, де конфіскації підлягали всі великі землеволодіння. Ліси ж переходили під управління повітів, а вода — громад.

У першу чергу передбачалося наділення землею жовнірів-рільників ЗОУНР, що «в її обороні проливали свою кров, або наслідком війни іншим чином стали неспосібними до праці, вдовиці і сироти по них, як також інші жертви сеї або все-світньої війни та прочих безземельних і малоземельних рільників». ⁷³ Даний розподіл відкладався на невизначений термін і не міг розпочатися «перед закінченням війни і поворотом жовнірів до бранців домів».

Селяни, що були незадоволені повільним просування вирішення земельної реформи почали самочинно ділити землю. Ця політика іноді підтримувалася стрільцями УГА. ⁷⁴ Місцевій владі УНРада надала право ув'язнювати на 6 місяців або штрафувати на суму 10 тисяч крон за самовільне захоплення земель, однак і це не дало позитивного результату. Така нетерплячість пов'язана з важким становищем селянства, що потерпало від військових дій, безкінечних ревізій та голоду. Зокрема, про це свідчить лист с. Бортники Тлумацького повіту до газети «Республіканець»: «Біля нас крайна біда. Нема що їсти, нема що і де засіяти і не маємо грошей на закупно харчів». ⁷⁵ Аналогічні скарги надходили зі Зборівського, Тернопільського та інших повітів.

Отже, земельний закон був надзвичайно прогресивним. Селяни могли отримати землю, вільно користуватися водоймами та пасовищами. З іншого боку, треба сказати про його половинчастість, оскільки не підлягали конфіскації всі поміщицькі землеволодіння й відкладалася на невизначений термін дата його впровадження. Так, галицькі політики дбали про своїх воїнів, що проливали кров за рідну землю, їхні сім'ї, але це не подобалося цивільному населенню. Адже отримавши землю,

вони могли приєднатися до активних борців за українську державність і допомагати продуктами харчування.

Поряд з цим лідери ЗУНР не поспішали проводити й реформування промисловості. Вони так і не наважилися націоналізувати підприємства, шахти та нафтові родовища, хоча й взяли їх під контроль Державного Секретаріату з публічних робіт. Під облік потрапили й усі приватні запаси будівельних матеріалів необхідних для відновлення краю, а також ліси. Тепер за вирубку у приватних власників держава платила певне відшкодування, а сім'ям військових і бідним відпускала дерево безкоштовно. 12 квітня юридично був оформлений перехід на 8 годинний робочий день⁷⁶. Цього ж дня УНРада прийняла постанову про святкування Першого травня як дня міжнародної солідарності трудящих⁷⁷.

Загалом, дані реформи були проведені надто пізно і уряд ЗОУНР втратив дорогоцінний час, а соціальна напруга зростала, про що свідчить діяльність опозиційного УНРаді Селянсько-робітничого союзу (СРС). Союз виступав за організацію робітників і селян у Ради, переобрання уряду й введення до УНРади представників СРС. УНРада змушена була прийняти низку вимог опозиції: проголошення земельного закону, встановлення 8-годинного робочого дня, вибори до сейму. Лише після квітневого Дрогобицького повстання робітників УНРада повела рішучу боротьбу з опозиції.

Весною 1919 р. галицький уряд провів ряд важливих реформ для підвищення власного рейтингу серед населення. 9 березня було звільнено всіх інтернованих римо-католицьких священників. Наступного дня Виділ УНРади оголосив амністію політичним в'язням засудженим до 1 листопада 1918 р. за державну зраду, образу імператора, бунтарство, шпіонаж, участь у таємних товариствах.⁷⁸ 8 квітня був прийнятий закон про громадянство: «Особи, як в часі оповіщення сього закону мають право своїни в одній з громад Західної Области Української Народної Республіки є горожанами (громадянами — Р.Т.) Української Народної Республіки». Громадяни Наддніпрянської України ставали також громадянами ЗОУНР. Служити ж у державних

установах дозволялося лише після прийняття відповідної присяги. «Чужинці», які не бажали жити в новій державі, мали право покинути територію ЗУНР⁷⁹.

Урядом ЗОУНР також були прийняті «Закон про скликання Союму Західно-Української Народної Республіки» (15 квітня 1919 р.) та «Про вибори (виборчу ординацію) до Союму ЗОУНР»⁸⁰. Вони стосувалися лише галицьких земель і не враховували загальні інтереси України. Законом передбачалося загальне, без статевої різниці, безпосереднє, таємне, пропорційне виборче право для громадян держави, яким виповнилося 20 років. Послом (депутатом — *P.T.*) міг бути громадянин держави, який досяг 28-річного віку. Позбавлялися виборчого права психічнохворі, кримінальні злочинці та особи, які раніше були засуджені за виступи проти виборчої свободи. Цікавим є останній пункт закону. У виборах не мали права брати участь громадяни, які більше двох разів були засуджені за пияцтво протягом останніх двох років. Очевидно, алкоголізм став гострою проблемою ще в роки Української революції 1917–1921рр.

Передбачалося, що в результаті червневих виборів буде сформований Союм у складі 226 послів — 160 українців, 33 поляків, 27 євреїв і 6 німців. Для національних меншин повинні створити виборчі округи.

Швидкий відступ УГА під натиском поляків завадив реалізувати дану реформу. До того ж, 9 червня 1919 р. сталася важлива подія, яка вплинула на подальший розвиток державної влади ЗУНР і на відносини з УНР. Перебуваючи в Заліщиках, Є. Петрушевич отримав важливий документ, у якому зазначалося: «З огляду на вагу хвилі й на небезпеку, яка грозить Вітчизні, для скріплення й одностайності державної влади Президія Виділу Укр. Національної Ради Західної Области Української Народної Республіки і Державний Секретаріат постановляють отсим надати право виконувати всю військову і цивільну владу, яку доси на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат д-рови Євгенови Петрушевичу як уповноваженому диктаторові»⁸¹.

Є. Петрушевич створив уряд Головноуповноваженого Диктатора, який фактично виконував функції міністрів. С. Голубович став головноуповноваженим внутрішніх справ, І. Мирон — шляхів, С. Витвицький — закордонних справ, отаман К. Долежалъ — директором військової канцелярії. 10 червня 1919 р. Диктатор Є. Петрушевич провів зміни в Начальній Команді армії. Генерал М. Омелянович-Павленко був звільнений, а головнокомандувачем призначено генерала О. Грекова.

Наддніпрянці звинувачували щойно утворену Диктатуру в нелегітимності прийняття цього рішення. Адже за нього мали проголосувати вісім державних секретарів ЗОУНР. Соціал-демократа С. Вітика цікавило, хто може її відкликати⁸². У відповідь Є. Петрушевич констатував, що, приймаючи Диктатуру, обумовив її функціонування. У разі покращення становища Західної області УНР вона буде ліквідована. Виділ і Державний Секретаріат продовжують існувати, але їх діяльність «завішена» та «після дотичного закону веде і заступає Президію Виділу У.Н.Ради лише сам президент У.Н.Ради»⁸³.

15 червня 1919 р. від проводу ЗОУНР до уряду УНР надійшло повідомлення про призначення Є. Петрушевича диктатором⁸⁴. Через день на засіданні Ради Міністрів було вирішено вимагати від Директорії виклику Є. Петрушевича для пояснень у цій справі⁸⁵. Оскільки наддніпрянське керівництво вважало, що з припиненням існування УНРади й Державного Секретаріату влада формально перейшла до уряду УНР, то Кабінет Міністрів 25 червня прийняв постанову про призначення представників урядових органів у Галичині й переведення грошового асигнування через Головне командування Армії УНР. 27 червня 1919 р. С. Петлюра направив телеграму Є. Петрушевичу із запрошенням на засідання Директорії до Кам'яця-Подільського⁸⁶.

Диктатор відповів, що через становище на фронті й приїзд місії Антанти не може прибути до Кам'яця. Він телеграфував: «Якщо лиш мій виїзд стане можливим радо приїду, щоби положити кінець без основним і для обох сторін шкідним непоро-

зумінням»⁸⁷. Напевно, він не хотів іти на компроміс із С. Петлюрою або ж не виключав свого арешту.

У відповідь на проголошення Є. Петрушевича Диктатором, 4 липня 1919 р. в складі уряду УНР був утворений керівний орган у справах Галичини. «Відповідно до актів 3 і 22 січня 1919 року про злуку Української Народної Республіки з Галичиною, в складі Міністерства Української Народньої Республіки утворити Міністерство Західної Области (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною». Воно мало складатися з міністра та його помічника й чотирьох департаментів: фінансового, товарообміну, комунікацій та військового постачання. На чолі міністерства став галицький діяч С. Вітик⁸⁸.

У той же час Є. Петрушевича було позбавлено членства в Директорії. Колишній старшина УСС І. Сіяк хотів заарештувати Диктатора за допомогою залізничного куреня. Проти нього вислали одну з військових частин ЗОУНР, і він був змушений повернутися до Кам'янця. Прибувши до міста, І. Сіяк перейменував «Залізничну Сотню» на «Залізничну дивізію» й переманив до неї галицьку старшинську школу. 23 липня НКГА звернулася до штабу Дієвої армії з вимогою видати І. Сіяка для військового суду як дезертира⁸⁹. Проте його було визнано народним героєм і відмовлено в передачі як громадянина УНР. І. Сіяк, довідавшись про це рішення Ради Міністрів, намагався арештувати ще й все командування НКГА в Кам'янці. Та цього також не вдалося зробити. Коли ж галичани вирішили його схопити, він змушений був втікати⁹⁰.

Проголошення Диктатури українським політикумом було сприйняте неоднозначно. Галичани захищали Є. Петрушевича, і цей політичний акт вважали законним. Зокрема, М. Лозинський, аналізуючи постанову від 9 червня, відзначив, що «наука державного права признає стан найвисшої державної конечности, в яким той, хто має владу, має моральне право вийти поза межі закона, коли сього вимагає оборона держави»⁹¹. Тому цілком зрозуміло, чому Є. Петрушевич став Диктатором.

Таким чином, наддніпрянські діячі та галицькі соціал-демократи негативно оцінили щойно утворену диктатуру Є. Петру-

шевича. У той же час 7 травня вступив у дію «Закон про зміни в персональному складі Директорії», коли С. Петлюра фактично перебрав на себе диктаторські повноваження.⁹²

Кінець весни-початок літа 1919 р. відзначився погіршенням політичної й військової ситуації для українських республік. Широкомасштабний наступ — поляків і більшовиків — змусили Галицьку й Наддніпрянську армії відступити аж до Збруча. А українській владі, оточеній з усіх боків ворогами, не маючи зовнішньої підтримки, потрібно було рятувати українську державність. У результаті переговорів з С. Петлюрою 14 липня 1919 р. Є. Петрушевич остаточно вирішив перевести за Збруч війська та уряд.

Отже, утворена в результаті листопадової революції ЗУНР за своєю сутністю була демократичною республікою. У державі існував поділ на законодавчу, виконавчу та судову влади. Численні закони, прийняті політиками ЗУНР, свідчили про їхню глибоку обізнаність з правом провідних європейських держав і були спрямовані на панування принципів демократизму, рівності, забезпеченні прав і свобод громадян.

Звісно, що в умовах війни з Польщею не вдалося втілити всі законопроекти в життя. Галицькі політики не були позбавлені певних недоліків, що іноді заважало цілеспрямованому державному будівництву. Незважаючи на це, становлення державності ЗУНР у складних воєнно-політичних обставинах заслуговує тільки на позитивні оцінки.

Економічна політика уряду ЗУНР головним чином була спрямована на забезпечення продовольством і фінансами Галицької армії, яка вела тяжкі бойові дії проти поляків. Велику роботу Державний Секретаріат зробив і для покращення становища робітників та селян. У той же час керівництву ЗУНР притаманне певне коло недоліків. Земельний закон, який необхідно було обговорити й швидко прийняти, розроблявся досить повільно й залишився незавершеним. Крім того, посилювало соціальне напруження і монополія держави на предмети харчування, що не давала можливості покращення майнового становище населення.

Акт злуки, який мав би змінити організаційну структуру західноукраїнської держави, залишився лише декларацією. Хоча ЗУНР і стала областю УНР, однак наддніпрянський уряд не мав ніякого впливу на землі Східної Галичини, не були створені загальнонаціональні органи влади. Швидше це нагадувало конфедеративне об'єднання. Однак не можна зменшувати тієї ролі, яку відіграв Акт соборності в історії України. Адже він засвідчив про споконвічне прагнення українців жити в одній незалежній державі.

¹ *Стахів М.* Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. — Т. 2–5. — Скрантон, 1958–1960; *Шевчук С.* Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для Галицької землі, 1918–1939. — Торонто, 1965; *Ярославин С.* Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях у 1918–1923 роках. — Філадельфія, 1956.

² *Тищик Б. Й.* Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Історія держави і права. — Львів, 2005; *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія ЗУНР. — Львів, 1995; *Макарчук С. А.* Українська республіка галичан: нариси про ЗУНР. — Львів, 1997; *Гай-Нижник П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). — К., 2010.

³ Діло. — 1918. — 22 жовтня.

⁴ Боротьба. — 1919. — 29 жовтня

⁵ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф.1. — Оп.52. — Спр.2859. — Арк.14–15.

⁶ Діло. — 1918. — 2 листопада

⁷ Там само

⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. / Кер. роботи і відп. ред. О. Ю. Карпенко. — Т. 1. — Івано-Франківськ, 2001. — С.336.

⁹ Діло. — 1918. — 6 листопада

¹⁰ Україна (Жовква). — 1918. — 16 листопада

¹¹ *Солдатенко В., Савчук Б.* Галицька армія у Наддніпрянській Україні. — К., 2004. — С.31.

¹² Діло. — 1918. — 30 жовтня

¹³ Українське слово. — 1918. — 30 жовтня; Діло. — 1918. — 31 жовтня

¹⁴ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923... — Т. 2. — Івано-Франківськ, 2001. — С.22

¹⁵ ДАЛО. — Ф.1259. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.2.

¹⁶ *Футулуйчук Д.* Жандармерія ЗУНР: до історіографії проблеми // 36. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2003. — Вип. 8. — С. 114–118.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові). — Ф. 309. — Оп.1. — Спр.1871. — Арк.17.

¹⁸ Там само. — ф.581. — Оп.1. — Спр.206. — Арк.32.

¹⁹ Вістник державних законів і розпорядків Західної Області Української Народної Республіки. — 1919. — Вип.3. — 2 марта. — С. 20–21.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.2192. — Оп.2. — Спр.3. — Арк. 35.

²¹ Діло. — 1918. — 15 листопада.

²² *Литвин М., Науменко К.* Вказ. праця. — С. 75.

²³ Діло. — 1918. — 18 листопада

²⁴ ЦДІА України у Львові. — Ф.581. — Оп.1. — Спр.96. — Арк.12.

²⁵ Там само. — Спр. 146. — Арк. 48–48 зв.

²⁶ Там само.

²⁷ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923... — Т. 2. — С. 43–44.

²⁸ Вістник державних законів і розпорядків Західної Області Української Народної Республіки. — 1919. — Вип. 4. — 17 марта. — С. 27–28.

²⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923... — Т. 2. — С.132.

- ³⁰ Діло. — 1918. — 16 листопада.
- ³¹ ЦДІА України у Львові. — Ф.309. — Оп.1. — Спр.1871. — Арк.81.
- ³² Нове життя. — 1919. — 7 січня.
- ³³ ЦДАВО України. — Ф.2192. — Оп.2. — Спр.3. — Арк.1зв.
- ³⁴ Вістник державних законів і розпорядків Західної Області Української Народної Республіки. — 1919. — Вип.1. — 31 січня. — С.2-3.
- ³⁵ Там само. — С.3.
- ³⁶ Там само. — Вип.3. — 2 марта. — С.7.
- ³⁷ Винниченко В. Відродження нації : В 3 ч.. — К.; Відень, 1920. — Ч. 3. — С.154-156.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф.2192. — Оп.2. — Спр.3. — Арк.1.
- ³⁹ ЦДІА України у Львові. — Ф.760. — Оп.1. — СПр.17. — Арк. 2-3.
- ⁴⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр: Документи і матеріали: у 2 т., 3 ч. — К., 2006. — Т. 2. — С.441.
- ⁴¹ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні пов'язані з Першим листопада 1918 р. — Л., 2003. — С.251.
- ⁴² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки... — Т. 2. — С. 467.
- ⁴³ Христюк П. Замітки й матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр.: У 4 т. — Т. 4. — Відень, 1922. — С. 66.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф.1065. — Оп.1. — Спр.38. — Арк.3.
- ⁴⁵ ЦДІА України у Львові. — Ф.581. — Оп.1. — Спр.118. — Арк.1
- ⁴⁶ Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. — Нью-Йорк, 1970. — С.72.
- ⁴⁷ Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Зах. Укр. Нар. Республіки. — Станиславів, 1918. — С. 11.
- ⁴⁸ Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки. — С. 38.

⁴⁹ *Ярославин С.* Вказ праця. — С. 118.

⁵⁰ *Павлишин О.* Фінансова система та грошовий обіг у Західно-Українській Народній Республіці. — С. 347.

⁵¹ Вістник Державного секретаріату військових справ. — 1919. — Вип.10. — С.5.

⁵² Там само

⁵³ *Тищик Б.Й.* Вказ праця. — С.253

⁵⁴ Вістник державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки. — 1919. — Вип.8. — 30 цвітня. — С. 57.

⁵⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923... — Т. 2. — С. 341–342.

⁵⁶ Вістник державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки. — 1919. — Вип.3. — 2 марта. — С.18.

⁵⁷ Там само. — С.19.

⁵⁸ ДАЛО. — Ф.257. — Оп.1. — Спр.36. — Арк.9зв.-10.

⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф.1065. — Оп.1. — Спр.282. — Арк.1-4.

⁶⁰ Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. — 1919. — 2 березня. — Вип. 12. — С.96.

⁶¹ ЦДАВО України. — Ф.1065. — Оп.1. — Спр.271. — Арк.1.

⁶² Там само. — Спр.267. — Арк.1.

⁶³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923... — Т. 3., Кн. 1. — С. 79, 81.

⁶⁴ Там само. — С.89.

⁶⁵ Републіка. — 1919. — 10 квітня.

⁶⁶ ДАЛО. — Ф.257. — Оп.1. — Спр.158. — Арк.10.

⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф.1065. — Оп.1. — Спр.66. — Арк.3.

⁶⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923... — Т.2. — С.195.

⁶⁹ Західно-Українська Народна Республіка: Ілюстрована історія. До 90-річчя утворення. — Львів, Івано-Франківськ, 2008. — С. 198.

⁷⁰ Републіка. — 1919. — 29 березня

- ⁷¹ Нове життя. — 1919. — 3 люте.
- ⁷² Західно-Українська Народна Республіка: Ілюстрована історія. До 90-річчя утворення. — Львів, Івано-Франківськ, 2008. — С.200.
- ⁷³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923... — Т.2. — С.351.
- ⁷⁴ *Васюта І.К.* Галицько-волинське село між світовими війнами: монографія. — Львів, 2010. — С.154.
- ⁷⁵ Республіканець. — 1919. — 17 квітня.
- ⁷⁶ Вістник державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки. — 1919. — Вип.8. — 30 цвітня. — С.59.
- ⁷⁷ Там само. — 1919. — Вип.8. — 30 цвітня. — С.63.
- ⁷⁸ Републіка. — 1919. — 16 марта.
- ⁷⁹ Вістник державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки. — 1919. — Вип.9. — 5 мая. — С.69.
- ⁸⁰ ЦДІА України у Львові. — Ф.581. — Оп.1. — Спр.96. — Арк. 15–19.
- ⁸¹ ЦДАВО України. — Ф.2192. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.13.
- ⁸² Там само. — Ф.3933. — Оп.1. — Спр.17. — Арк.5.
- ⁸³ Український козак. — 1919. — 27 червня.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф.1065. — Оп.1. — Спр.11. — Арк.25.
- ⁸⁵ Там само. — Спр.14. — Арк.148.
- ⁸⁶ Там само. — Спр.6. — Арк.27.
- ⁸⁷ Там само. — Ф.2192. — Оп.1. — Спр.2. — Арк.132.
- ⁸⁸ Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. — 1919. — Вип. 28. — 1 серпня. — С. 202.
- ⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф.2192. — Оп.1. — Спр. 3. — Арк. 236.
- ⁹⁰ *Шухевич С.* Спомини з української-галицької армії (1918–1920). — Ч. 3. — Львів, 1929. — С. 5–6.
- ⁹¹ *Лозинський М.* Вказ. праця. — С.107.
- ⁹² Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. — 1919. — Вип. 22. — 11 липня. — С. 153.

Володимир Устименко

Міжетнічні конфлікти та протиріччя в Україні (1917–1920 рр.)

У статті досліджуються етнічні протиріччя і конфлікти в Україні періоду Української революції 1917–1921 рр. Природа, зміст та динаміка цих явищ були зумовлені спадщиною російської імперської політики, специфікою розвитку етнодемографічної та етносоціальної структури українського суспільства, особливостями економіки, політики, культури, активізацією етнічних спільнот у демонструванні та обстоюванні своїх інтересів у процесі Української революції.

According to this article, the contradictions and conflicts are investigated in Ukraine within the period of Ukrainian revolution 1917–1921. Nature, content and dynamics of these occurrences were established by the Russian imperial policy's inheritance, by specific of development ethnodemographical and ethnosocial structure of Ukrainian society, by the features of economy, policy, culture, by the activation of ethnic associations in demonstration and defending of their interests during the Ukrainian revolution process.

Проблема співіснування різних народів, зокрема тих, яким випало жити поруч один з одним, була й залишається чи не найпекучішою у світовій історії кількох останніх століть. Польські дослідники Збігнев Рудніцький і Гжегош Бабінський констатують, що етнічні проблеми з їхніми різноманітними наслідками впродовж століть не лише «... збурювали мир у всьому світі.., виступали безпосередньою та опосередкованою причиною локальних і загальних воєн», але й надалі залишаються визначним чинником значної частини міжетнічних конфліктів у сучасному світі. Сукупно, на нашу думку, все сказане вище дає досить інформації для того, щоб усвідомити значущість і масштабність порушеної проблеми, а також аби вкотре вже

переконатися у незмінній, нажаль, актуальності відомої сентенції «залізного канцлера», Отто фон Бісмарка, що народи-сусіди рідко бувають добрими приятелями.

Національні (міжетнічні) конфлікти належать до найбільш заплутаних і складно розв'язуваних. Як показує історія, у більшості поліетнічних країн міжнаціональні, міжетнічні зіткнення за своїми масштабами, тривалістю, та інтенсивністю значно перевершують інші типи соціальних конфліктів, а деякі з них вважаються недозволеними і дотепер.

Поняття «міжетнічний конфлікт» охоплює велике коло різних ситуацій, тому конфлікт у чистому вигляді, який з'явився лише внаслідок ворожості, зустрічається вкрай рідко. Найчастіше подібний конфлікт зароджується на економічній, соціально-економічній або іншій якійсь основі. На певному етапі він може набути національного відтінку і надалі визначати весь хід протікання конфлікту. Різниця причин зародження національних конфліктів не впливає на їх одну загальну природу. Базовими причинами всіх конфліктів виступають порушення прав якої-небудь нації або етнічної групи, порушення рівноправності в міжнаціональних відносинах.

Традиції уважного ставлення до прав національних меншин в Україні мають глибоке коріння, починаючи від доби УНР. III Універсал Української Центральної Ради проголошував поряд з іншими правами і свободами, можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами. В IV Універсалі проголошувалось: «... в самостійній Українській Народній Республіці всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня»¹.

Найчисленнішою національною меншиною в Україні були росіяни. Проте в етнополітичних стосунках того періоду (та й не тільки того) вони виокремлювалися не стільки своєю чисельністю, скільки особливостями суспільно-політичного статусу, що мали свою історичну обумовленість.

Становище російської національної меншини в Україні вирізнялося вже самим фактом кількасотрічного перебування

України в складі Російської імперії. Багатомітова імперська традиція спонукала росіян вважати себе представниками пануючої, державної нації в «єдиній і неподільній», розглядати «Малоросію» як складову частину імперії, визнаючи щонайбільше її певні етнографічні особливості. Звідси — претензії на гегемонне становище в різних сферах суспільного життя, зокрема, в сфері мови і культури, які свій національний зміст і форму зберігали лише в сільській місцевості та в середовищі незначної частини інтелігенції. Тоді як наука, освіта, міська культура тощо і надалі залишалися російськомовними.

Формуванню в середовищі російської меншини менталітету національно-культурної вищості сприяла і політика царського уряду, спрямована на придушення української культури як середовища для розвитку сепаратизму, на силове насадження «єдино можливої» в «єдиній Росії» російської культури.

Тож закономірно, що українська державність сприймалася російським загалом в Україні як незаконні і небезпечні утиски. Таке імперське бачення себе як панівної нації практично унеможливило самоідентифікацію росіян в Україні як національної меншини і, відповідно, ідея національно-персональної автономії не викликала у них особливого інтересу як інституція, придатна лише для малих або підлеглих народів.

Після Лютневої революції і початку фактичного розпаду Російської імперії виникла принципово нова етнополітична ситуація. Революційні процеси творення нових держав, у яких найбільшими етнічними групами стали представники титульних націй, перетворили росіян, в тому числі і в Україні, в національну меншину. Щодо України, то суть її полягала не тільки у зміні статусних характеристик найбільших етнічних груп України — українців та росіян — а і характером політичної боротьби, що розгорнулася на початку 1917 р. Така зміна соціального статусу була болше сприйнята росіянами. І, хоч на той час в юридичному, політичному і навіть в деякій мірі культурному дискурсах поняття «меншина» вживалось виключно в кількісному, а не в якісному значенні, така ситуація викликала

спротив як в середовищі росіян України, так і з боку російських і проросійських політичних сил.

Зміна статусу росіян України, викликана реалізацією Центральною Радою політичної програми вирішення національного питання в країні, об'єктивно стала причиною політизації російської етнічності 1917 року.

Цей факт, а також те, що значна частина населення — як українців, так і представників інших етнічних груп — була в значній мірі зрусифікованою, став причиною досить активної експлуатації «російської карти» в тогочасному політичному житті України.

Що ж стосується росіян як представників національної меншини — то особливість полягала в тому, що вести мову про якусь «великоруську» народність, яка б проживала на Україні окремими колоніями неможливо. Росіяни не проживали в Україні компактно, скажімо як німці, євреї, греки. Скоріше тут слід мати на увазі населення міст, яке переважно складалося із зрусифікованих українців і більшого проценту росіян.

Значна кількість мігрантів із російських губерній звикла до думки розглядати українські землі як власну територію. Тому переселення російських робітників і селян в Україну часто розглядалося не тільки як колонізація, а й як повернення до рідної землі. Це опосередковано підтверджувалося й стилем складання документів російськими урядовцями про стан справ в Україні: у значній їх частині українці («малороси») не виділяються як самостійна етнічна група. Автори багатьох документів розрізняють настрої і прагнення лише росіян, поляків та євреїв.

Приплив великої кількості російських робітників в Україну суттєво змінив ситуацію у великих промислових центрах, де російська мова поступово перетворювалася на основну мову для спілкування. У сільській місцевості вплив переселенців як знаряддя русифікації був менш помітним. Державна підтримка забезпечувала порівняно високі темпи колонізації росіянами українських земель.

З іншого ж боку, за росіян вважала себе значна частина українців, які були членами різних російських політичних партій та громадських організацій. Певна частина їх представників як членів загальноросійських політичних партій та організацій була представлена в Центральній Раді. «Це були елементи, які зжилися з російською культурою, — писав Д. Дорошенко, — виховувалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загальноросійські ідейні стремління»². Тому, цілком зрозуміло, що вони обережно, іноді упереджено і вороже ставилися до проблем національно-державного будівництва, проблем національних меншин.

М. Грушевський вважав за необхідне «...гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісно у стосунках з росіянами. ... Тут, як в політиці треба взагалі уміти чекати, не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти й розв'язатись самі собою» — наголошував він. Особливо це стосувалось мовної політики, яку треба було проводити. «З великим тактом, терпінням, не вносячи непотрібного роздраження, не обгостріючи відносин гвалтовною українізацією, поступаючи розважливо й можливо м'яко в переведенню тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державності, становищем української мови, як мови державної»³.

Окремо слід зупинитися на діяльності російських націоналістичних організаціях. Найпотужнішу інтервенцію на українські землі на початку ХХ ст. здійснили праві консервативні російські сили, які ставили собі за мету охорону самодержавства та експансію російського націоналізму. Вони користувались підтримкою уряду, міністр внутрішніх справ Росії (1902–1904 рр.) В. Плеве, поборник політики русифікації російських окраїн, був одним з ініціаторів розгортання російського чорносотеного руху. Організаційним центром чорносотенства ще в період революції 1905–1907 рр. став «Союз русского народа», створений у листопаді 1905 р. Його ідеологія будувалась на тезах про єдність і неподільність Російської імперії, єднання царя і на-

роду, на запереченні національних автономій та відвертому антисемітизмі. Великі організації союзу виникли в Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові. В Україні «Союз русского народа» об'єднав у своїх лавах 190 тисяч членів, що складало майже половину його складу. Поряд з союзом в Україні утворились і діяли різноманітні російські монархічні і водночас націоналістичні організації, серед завдань яких обов'язковою була присутня боротьба з українським рухом, їхнім друкованим органом стала газета «Киевлянин», яку редагував Д. Піхно. До таких організацій належали «Партия правого порядка», «Русское братство», «Русская монархическая партия», «Киевское русское собрание». Всі вони мали ідеологію, аналогічну «Союзу русского народа», а тому через якийсь час опинились у його лавах.

Революція 1917 р. значно змінила політичну карту не тільки Російської імперії, а і України. Започатковані ще зразу ж після революції 1905–1907 рр., напередодні 1917 року починають активну діяльність в Україні «Союз русского народа», «Союз Михаила Архангела», «Всероссийский национальный союз».

З утвердженням нової влади в політичному житті України, з посиленням її проросійського внутрішньополітичного курсу, у Києві починають активізувати свою діяльність російські націоналістичні організації: «Демократический союз русской культуры», товариство «Русь», «Руссий народный союз имени Михаила Архангела».

Одним з ідейних та організаційних центрів російського націоналізму з початку століття став Київ. Тут активно працював клуб російських націоналістів. Статут клубу був ідейно близький до програми Всеросійського національного союзу. Насамперед йшлося про поширення в суспільстві ідей «русского национального самосознания», об'єднання людей, які стоять на платформі «національно русской государственности». В статуті було задекларовано кілька основних принципів: «русскому народу» як творцю держави надавалось державне право по відношенню до інших народів. Росія могла бути лише унітарною країною без жодних автономій, а Південно-Західний край

(тобто Україна) визнавався споконвічно російським. В статуті також проголошувалась єдність російського народу, відповідно не визнавалось ніякого українського народу, а лише «южнорусская ветвь единого русского народа». Український рух водночас визнавався не тільки безпідставним, але і небезпечним⁴.

Половину членів клубу складала інтелігенція (лікарі, адвокати, службовці, інженери). Значну частину членів складали домовласники. Аналогічні київському клуби виникли в Подільській та Харківській губерніях. Загалом в Україні на той час нараховувалося біля сотні самодіяльних великоросійських шовіністичних організацій.

Спільним для них було, по-перше — бажання зберегти Російську імперію в існуючих на той час кордонах; по-друге — об'єднати всіх росіян, які проживають на окраїнах імперії. Методи досягнення цих цілей були від найрадикальніших («Союз русского народа») до більш виважених (товариство «Русь»).

За територіальною ознакою всі російські націоналістичні організації поділялись на регіональні та загальноросійські. До першої групи належали організації суто українські, керівні органи яких знаходилися на території України. Особливо широко був представлений в Україні «Союз русского народа». Його осередки були організовані у Києві, Харкові, Чернігові, Севастополі, Ніжині, Олександрівську, Павлограді, Одесі, Катеринославі, Житомирі.

Досить неоднорідною була соціальна база цих організацій. До їх складу входили представники великої та дрібної буржуазії, дворянства, духівництва, військових, інтелігенції. Чимало було серед монархічних організацій робітників і селян. Найчастіше робітники вступали до організації «Союз российский рабочих». Це була дуже відома організація, яка мала свої відділи в багатьох містах України. Тільки у Києві вона нараховувала близько трьох тисяч робітників. У Слов'янську — біля двох тисяч.

Слід підкреслити, що первопричиною вступу до російських націоналістичних організацій була не політична чи національна позиція їх членів, а суто соціально-економічна. Кожна з перера-

хованих верств населення, вступаючи до подібних організацій, намагалась, таким чином захистити свої права. Дворянство хотіло повернути втрачені привілеї, буржуазія прагнула розширити свої політичні права, розраховуючи також і на інші економічні поступки з боку держави і, нарешті, робітники, в умовах існуючого безробіття, вимагали постійну роботу і стабільну заробітну плату.

Таким чином, можна констатувати, що у 1917 р. петроградська влада намагалась зберегти і відновити свої позиції за рахунок використання національного фактору, перетворення Росії з багатонаціональної імперії в державу росіян (руських). З цією метою до активної діяльності були покликані праві та націоналістичні сили, яким відводилась особлива роль в регіонах із змішаним складом населення, в тому числі і в Україні.

Ситуація в Україні була спрямована на активну асиміляцію українського населення політикою поновлення заборон на легальне користування українським друкованим словом та мовою в системі освіти, активним нав'язуванням ідей про триєдиність великоруської нації та відвертою, відкритою боротьбою з українським рухом через звинувачення його в сепаратизмі.

Така прихильність до ідей російського націоналізму з боку російської етнічної групи, зрусіфікованої частини населення, а також частини українців була не випадковою. Український національний рух в цей час знаходився у полоні соціалістичних ідей. Разом з вимогами автономії для України, надання рівних прав і можливостей представникам національних меншин, українські національні партії у своїх програмах ставили питання і про розподіл землі, скасування приватної власності, націоналізацію промисловості тощо. Ці заходи намагалися здійснити в найкоротший строк, не виключаючи і застосування сили. Такий радикалізм, підтриманий російськими політичними партіями, відштовхував певні верстви населення особливо росіян від українського національного руху.

Особливо загострилась конфліктна ситуація в період Директорії. Статус російської мови кардинально змінився. Уряд відмінив закон про обов'язкове знання російської мови при вступі

до середніх навчальних закладів, натомість обов'язковим стало знання української. Це ж стосувалося і приватних навчальних закладів, в них також російська мова замінялася на українську⁵.

Дотримуючись курсу на форсовану дерусифікацію освіти, урядові структури, насамперед міністерство народної освіти, вдавалися і до «силових методів», таких, як обумовлення державної підтримки шкіл, відкритих на місцеві і громадські кошти, переходом в них на україномовне викладання всіх предметів. Невиконання цієї умови школою загрожувало їй позбавленням утримання або субсидії від держави⁶. Ще один приклад — розпорядження міністерства губернським комісарам по народній освіті вжити рішучих заходів, щоб до складу педагогічних рад шкіл не потрапляли «ворожі до української національної ідеї елементи»⁷.

Зрозуміло, що така спрямованість освітньої політики уряду Директорії сприймалася росіянами як утиск російської мови і культури, а заходи Міністерства народної освіти на місцях повсюдно зустрічали пасивний бойкот або навіть відвертий опір. Втім, не можна не визнати, що намагання витіснити з вжитку російську мову підштовхнуло українську владу до вкрай радикальних заходів, таких, як звільнення високопрофесійних урядовців міністерств, які не володіли українською мовою. Хрестоматійним став приклад щодо розпорядження С. Петлюри, виданого після вступу Директорії до Києва, замінити в короткий строк (під загрозою кари) всі неукраїнські написи на столичних вивісках на українські. Тому такі заходи не додавали Директорії симпатії з боку національних меншин і особливо російської. За свідченням В. Винниченка: «В Києві неукраїнське населення просто горіло ненавистю до української влади. І не через те тільки, що вона була українська... її ненавиділи за те,...що неукраїнців силою, брутально примушували поважати українство»⁸.

Ще одним фактором, що аж ніяк не сприяв найкращим взаємостосункам між українцями і деякими національними групами, була діяльність націоналістичних організацій, таких, як «Братство українських самостійників». Створене ще до революції, «Братство» негласно контролювало ряд організацій, мало ле-

гальне видавництво «Вернигора», яке під час революції видавало значну кількість націоналістичної літератури. Особливе обурення в середовищі іноетнічного населення України викликав «Катехизм українця» (тираж близько 200 тис. примірників), який пропонував «справжнім» українцям наступні моральні постулати та настанови до дії: «Усі люди твої брати, але москалі, ляхи та жиди — це вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас. Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів!»⁹. Подібні заяви давали привід представникам національних меншин звинувачувати в націоналізмі і ксенофобії українців взагалі. Тож не дивно, що і росіяни, і євреї боялися українського націоналізму. Оголошуючи всіх росіян, євреїв і поляків ворогами українського народу, націонал-самостійники давали привід тим же росіянам і євреям вважати всіх українців націоналістами в гіршому розумінні цього поняття.

Єврейський суспільний рух був невід’ємно пов’язаний з політичним і являв собою дуже потужний і багатогранний механізм, який мав різні прояви. В його основі лежав сіонізм, представлений цілою низкою організацій, що виникли в Росії після Лютневої революції. Значна частина єврейського населення на початку ХХ століття була позбавлена громадянських прав. Тому така ситуація сприяла згуртуванню їх у громадські організації та політичні партії за національною ознакою.

Найбільша єврейська народність, найчисельніша в Україні серед нацменшинних груп, була найсильніше обмежена в правах. Зазначимо — основним чинником, що визначав правове та економічне становище євреїв на території України була державна політика Російської та Австро-Угорської імперій. Зокрема, для Російської імперії типовою була стратегія державного антисемітизму, спрямована на асиміляцію або витіснення єврейського населення з країни. Національна політика російського самодержавства, з часів правління Миколи I і до кінця правління Миколи II, практично залишалася незмінною: русифікація місцевого населення «національних окраїн», повсюдне введення російської мови, верховенство православ’я над всіма іншими конфесіями.

Головним обмеженням єврейського народу була заборона свободи їх пересування. Це обмеження, яке звичайно стосувалося лише злочинців, застосовувалося чинним законодавством для більш ніж 5-мільйонної нації (в кордонах Росії). Євреям дозволялося жити, крім губерній Царства Польського, в губерніях Бессарабській, Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Катеринославській, Київській (крім Києва), Ковельській, Мінській, Могильовській, Подільській, Полтавській, Таврійській (крім Севастополя та Ялти), Херсонській, Чернігівській, які становили саме «смугу осілості»¹⁰. Найсильніше «смуга осілості» позначилася в Україні, адже з 15 губерній, які її складали — 9 були українськими. На наш погляд, «смуга осілості» у тому вигляді, в якому вона існувала на початок ХХ ст., мала вигляд особливого гетто для євреїв, які були скупчені в містах та містечках.

Згодом до міркувань релігійних стосовно «смуги осілості» і взагалі єврейського питання приєднався мотив економічний — «експлуатація» євреями корінного населення, а з початку ХХ ст. — мотив політичний: активна участь євреїв у революційному русі.

Єврейське населення, окрім обмеження у території поселення, ще й у інших сферах життя користувалось, як уже зазначалось, «особливими правилами», яких було дуже багато, вони вміщені майже в кожному томі «Свода Законів Российской Империи». Ці правила постійно змінювались залежно від того чи іншого політичного курсу, особистого ставлення імператора.

Безперервна хвиля погромів в кінці 1917 початку 1918 рр., проти яких уряд не вживав ніяких активних заходів, сприяли зародженню в єврейських масах нестримно зростаючого почуття сумніву, тривоги, розчарування і недовіри, що межували з ворожістю до цієї влади. М. Зільберфарб згадував, що під час і після проголошення самостійності, спостерігалось значне загострення взаємовідносин між українськими і неукраїнськими партіями. Однак це загострення не переросло у відкритий українсько-єврейський антагонізм. Після оприлюднення IV Уні-

версалу багато єврейських громад і політичних груп виступили з лояльними щодо незалежної України заявами.

Саме безсилля української влади і недостатність урядових заходів у боротьбі з погромами сприяли усвідомленню необхідності озброєної самооборони. На першій конференції Союзу євреїв-воїнів у Києві 10–13 жовтня 1917 року доповідач по питанню боротьби з погромами вимагав організації єврейської самооборони у найширших масштабах. Це питання було поставлене перед Малою радою.

На засіданні останньої у своїй доповіді С. Петлюра висловив принципову згоду, але вона викликала низку сумнівів у представників єврейських соціалістичних партій. Зважаючи на таку опозицію Рада і Генеральний секретаріат у військових справах утримались від будь-яких конкретних дій. У Центральній Раді при єврейському міністерстві ті ж партії засудили ідею озброєної самооборони і проголосували за резолюцію, котра проголошувала, що формування особливих єврейських частин шкідливе як з політичної точки зору, так і в інтересах фронту.

Згідно Брестського мирного договору німецькі війська вирушили на Київ. Разом з ними повертались і українські війська під командуванням С. Петлюри. Єврейські соціалістичні фракції в Київській міській думі сформували делегацію до С. Петлюри з метою обговорити питання про недопущення можливих насильств при вступі війська до Києва. Делегати мали відомості також про те, що наявність в українській армії певної кількості євреїв-командирів може бути використана для провокування у військових частинах антисемітських настроїв.

Член делегації М. Рафес згадував, що після перемовин С. Петлюра сказав, що не зможе нічого гарантувати. Настрої солдат йому були відомі, але він вбачав в них жагу до помсти, а не антисемітизм. Проте Петлюра на прохання делегатів погодився вступити до Києва не через Поділ, заселений переважно єврейським населенням, а через Куренівку. Однак запобігти насильствам не вдалось. Чимало євреїв було побито, пограбовано, розстріляно¹¹.

Міський голова Є. Рябцов звернувся до Голови вільного козацтва Києва отамана Данченка: «Прошу Вас, во имя будущего УНР, остановите казни без суда, самочинные аресты неповинных граждан... Остановите преследование казаками евреев, преследуемых только потому, что в среде большевиков были евреи. Евреи были и есть и в числе борющихся против большевиков, как есть украинцы среди большевиков. Прошу Вас, прекратите кровавое мщение»¹².

Керівники Київської єврейської общини Н. Сиркін, доктор Гарбер і М. Левітан у зв'язку з цими подіями звернулись до євреїв міста, запевняючи їх, що український уряд не має відношення до антисемітських акцій і засуджує їх. Н. Сиркін запропонував створити єврейські військові формування, які б узяли на себе охорону життя і майна беззахисних жителів містечок, які нерідко ставали жертвами солдат-дезертирів з фронту. Ця пропозиція відразу ж була підтримана С. Петлюрою. Однак фракції єврейських соціалістичних партій у Центральній Раді виступили проти такого плану і він не був здійснений. Вірогідно, що у соціалістів, які мали вирішальний вплив у Міністерстві єврейських справ, були підстави очікувати негативних наслідків від зіткнень єврейських та українських груп. Подібні сутички могли покласти початок подіям значно трагічнішим ніж напади на окремі містечка.

У березні 1918 р. єврейське населення містечок Гребінки та Ромодан громили бойовики переодягнуті у форму української армії. Крім того, за наказом місцевої влади Корсуня, євреї міста мусили платити контрибуцію. Про ці та інші антиєврейські акції говорив на засіданні Малої ради 16 квітня М. Шац-Анін. Він розповів про байдужість губернських комісарів та інших посадових осіб до яких звертались люди, потерпілі від погромів. В одному з міст комісар, до якого звернулись потерпілі, зустрів їх лайкою і антисемітськими обвинуваченнями. Представник ОЄСРП в Центральній Раді закликав вжити заходи для припинення потурання погромникам на місцях і запитував, чи може уряд зробити хоч що-небудь для покращання ситуації.

Проти погромів рішуче виступила газета лівих українських есерів «Боротьба». В одній з її статей зазначалось, що подекуди «тверду владу» розуміють лише як можливість «бити і різати». І цю владу перш за все відчули на собі «єврейські спини» «Не дивно, — продовжувала газета, — що органи тих єврейських партій і кіл, які завжди йшли за нами рука об руку, починають озиратись на нас з недовірою. Так далі продовжуватись не може. Ті, від кого це залежить, повинні негайно, не відкладаючи припинити «полювання», що почалось у провінції на єврейське населення»¹³.

В цей час голова уряду УНР В. Голубович прийняв депутацію представників усіх фракцій Київської єврейської общини, яка передала йому доповідну записку про антиєврейські акції, що відбулись за останній час у місті. Голубович запевнив депутацію, що ці насильства були наслідком відсутності налагодженої роботи державного апарату, а відтепер подібних випадків не повинно бути і запевнив присутніх, що владою буде вжито всіх заходів для арешту винних у насильствах.

Політична нестабільність, розгул бандитизму і анархії, часта зміна політичних режимів, слабкість центральної влади — все це створювало сприятливий ґрунт для здійснення злочинними елементами різних мастей і відтінків антисемітської агітації та організації погромів. «Бажаючи здійснити комунізм силою багнета і за допомогою громадянської війни, — зазначалось в зверненні уряду УНР до єврейського населення у серпні 1919 р., — більшовики викликали в народних масах найбільш темні інстинкти й найгірші почуття. Ця система дала відповідні плоди: по Україні прокотився ураган єврейських погромів»¹⁴.

Це було найболючішою і найтрагічнішою проблемою того часу. Проблема антисемітизму, що почасти виливалася в масові погроми проти єврейської людності, стала актуальним питанням в діяльності Директорії. Погроми коштували єврейському населенню величезних жертв і страждань, а також завдали значної шкоди українській державності, оскільки використовувались усіма опонентами з метою її дискредитації.

Загострення соціально-економічних, політичних, національних протиріч в період української революції відбилося на єврейській національній меншині як ні на якій іншій. Окремі випадки погромів мали місце і в 1917–1918 рр., але саме з початку 1919 р., в зв'язку із загальним погіршенням соціально-політичної ситуації в Україні, поразками і деморалізацією військ УНР, що призвело до загострення антиєврейських настроїв серед частини українського селянства, погромні події набрали найбільшої масовості.

До міністерства єврейських справ звертались делегації з Бердичева, Житомира, Овруча та багатьох інших міст України у зв'язку з погромами проти євреїв. Було надіслане телеграфне розпорядження від імені військового, внутрішніх справ та єврейського міністерств до міст, де були погроми, про дії щодо захисту єврейського населення. Уряд асигнував мільйон карбованців для потерпілих Бердичева та два мільйони для Житомира. З ініціативи міністерства єврейських справ були підготовлені проекти постанов щодо виділення потерпілим ще 5 мільйонів карбованців, створення центрального комітету допомоги потерпілим та слідчої комісії в складі представників військового, судового та єврейського міністерств.

Причини погромів від самого їх початку і до нинішнього часу залишаються предметом дослідження вчених як в Україні, так і за її межами. Підсумовуючи досвід вивчення цієї проблеми українськими і зарубіжними вченими, зокрема, єврейськими науковими і політичними діячами, серед яких — А. Марголін, С. Гольдельман, І. Чериковер, О. Брик, Л. Шапіро, професор Адамс та інші, та спираючись на документальні свідчення, сучасні історики Т. Гунчак, В. Сергійчук наводять такі головні причини єврейських погромів в Україні під час революції і громадянської війни. Антисемітизм завжди являв собою характерну рису внутрішньої політики царської Росії і створював сприятливий ґрунт для погромних дій. Зміна політичної ситуації під час революції загострила протиріччя між селом і містом. «В ході боротьби за незалежність, — вказує Т. Гунчак, — особливо починаючи з осені 1918 р., українці, яких підтримувало в

основному село, пересвідчилися в тому, що більшість населення міст вороже ставиться до їхньої справи. Тому коли село, скориставшись загальною руїною та хаосом, спробувало взяти реванш, воно легко знайшло традиційного «винуватця» усіх бід — єврея. Існував стереотип, згідно з яким єврей був насамперед експлуататором і ділком. За часів революції до цього образу додалися вельми небезпечні риси: євреї почали асоціюватися з комунізмом»¹⁵. На підтвердження останньої думки Т. Гунчак наводить висновок дослідника історії революційних подій в Україні професора Адамса: «Самі міські євреї-комуністи роздмухували звіриний антисемітизм, який жеврів на селі і тоді раптом настав такий момент, коли ненависть до міста і ненависть до єврея ставали ненавистю до комунізму. В уявленні селянина єврей, городянин та комуніст зливалися в єдиний образ кривоногого комісара, який забирав у хлібороба його землю, реквізував вирощене ним збіжжя, конфіскував худобу та зброю і виконував вирок, винесені ЧК».¹⁶ За таких умов криваві розправи над євреями стали синонімом боротьби з більшовиками.

Аналогічної думки притримується В. Сергійчук, відзначаючи також, що «однією з причин погромництва з боку українців було й несприйняття значною частиною єврейства ідеї українського державотворення», недовіра до української справи поряд з активною участю в органах більшовицької влади¹⁷.

Антисемітизм пояснювався передусім прихильністю єврейства до більшовизму. Точка зору, що більшовицький рух є єврейським була поширена серед селянства та повстанців. Коли у 1919 р. радянська влада почала насаджувати в Україні в селах комуни, то українці піднялись на збройну боротьбу і об'єднали два лозунги: «Проти комуністів, проти жидів»¹⁸.

На думку дослідників, вину за погроми, які здійснювала стихійна селянська маса на чолі з діючими на власний розсуд отаманами в період Директорії, в жодному разі не можна покласти на уряд УНР. Вже після перших погромів в Бердичеві і Житомирі у січні 1919 р. уряд різко засудив їх і виділив кошти на допомогу потерпілим. З весни 1919 р., коли стало очевид-

ним, що хвиля погромів неухильно зростає, уряд активізував заходи для захисту єврейського населення. Одним з перших таких заходів стала прокламація від 12 квітня 1919 р., в якій проголошувався намір уряду боротися з погромами. Урядові документи відповідного характеру з'являлися і пізніше. Більш суттєвим кроком став закон від 27 травня 1919 р. про утворення Особливої слідчої комісії, метою якої було розслідування випадків погромів і антисемітської агітації, виявлення винних і притягнення їх до карної відповідальності. Комісії були надані найширші повноваження¹⁹.

Директорія та її уряди прагнули захистити єврейське населення, вели рішучу боротьбу з цим жахливим явищем. Це питання багато разів обговорювалося на їх засіданнях. Зокрема, 4 травня 1919 р. Рада Народних Міністрів, заслухавши доповідь міністра єврейських справ про становище в Рівному і про протиеврейську агітацію, зобов'язала міністрів військових і внутрішніх справ вжити найрішучіших заходів для забезпечення спокою в місті та припинення погромної агітації. В постанові зазначалося: «1) Звернути через відповідну військову владу увагу командуючого Північною групою військ на необхідність забезпечення цілковитого спокою населення і припинення антиєврейської агітації серед козаків для чого призначити спеціальний догляд в місцях їх скупчення. 2) Доручити отаманові Богацькому справу забезпечення спокою в м. Рівному для чого залишити тут жандармерію. 3) Просити військового міністра і міністра внутрішніх справ перед виїздом уряду з міста зробити самі рішучі розпорядження підлеглим їм установам про необхідність вжити всіх найрішучих заходів для забезпечення спокою в м. Рівному і припинення всякої погромної агітації»²⁰.

8 травня уряд обговорив і схвалив законопроект про утворення Особливої слідчої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів. Тоді ж була заслухана доповідь про події в Дубному в лютому–березні 1919 р. і прийнято рішення передати її на розгляд названої вище комісії. «Законопроект принципово ухвалити, — зазначалось в постанові, — і передати в

фінансову комісію для висновку і юридичну, в складі міністра юстиції і єврейських справ, для остаточного зредагування. Комісіям запропонувати на чергове засідання подати до Ради Міністрів як самий законопроект так і фінансовий висновок²¹. 10 травня законопроект про утворення Особливої комісії з питань розслідування протиеврейських погромів був остаточно ухвалений урядом з внесеними до нього поправками²².

Заслухавши 14 червня 1919 р. доповідь про події, що мали місце в містах Кам'янець і Проскуріві, та про злочинну антиєврейську агітацію, Рада Народних Міністрів зобов'язала «відповідні державні органи вжити рішучих заходів з метою цілковитої ліквідації погромів, погромної агітації, забезпечення спокою і нормального життя для всього населення, винні у здійсненні погромної агітації і погромів повинні були притягуватись до суворої кари за законами військового часу»²³.

16 червня 1919 р. уряд знову розглянув питання про погроми в деяких містах Поділля і ухвалив слідуюче рішення: «1) Прохати міністра внутрішніх справ прискорити доручену йому організацію жандармерії, обов'язково включивши в її склад кінну частину. 2) Звернути увагу комендатури на більш інтенсивну боротьбу з мародерством, грабіжництвом і т.і. 3) Повідомити державного інспектора Дієвої армії про необхідність з боку державного інспекторіату вжити рішучих заходів щодо припинення погромних настроїв в Дієвій армії. 4) Доручити міністрові юстиції переглянути закони, які карають за погромну агітацію та утворення погромів і проект необхідних змін в цих законах, внести якнайскорше на розгляд Кабінету Народних Міністрів. 5) Доручити міністрові преси й інформації по згоді з міністрами: внутрішніх справ розробити план боротьби з погромною агітацією як словесно, так і в пресі і негайно перевести цей план в життя....7) Вищезначені постанови Кабінету, які ухвалені з метою припинення погромної агітації і погромів, негайно опублікувати в часописах»²⁴.

Продовження погромів викликало появу ряду інших урядових документів, таких як постанова Ради Міністрів УНР від 18 серп-

ня 1919 р., телеграма С. Петлюри, розіслана по військових частинах на початку липня 1919 р., його ж відозва до українського війська та наказ головного командування військ УНР, видані у серпні.

Головний отаман С. Петлюра також видав низку наказів, у яких вимагав цілковитого знищення всякої спроби погромів та передачі погромників до розстрілу, покладаючи всю відповідальність на представників військової і цивільної влади. Реалізуючи їх, надзвичайний військовий суд виніс декілька смертних вироків, багато погромників було розстріляно. Зокрема, за погром, вчинений 15 лютого 1919 р. в Проскуріві отаманом Семесенком, останній був засуджений польовим судом до смертної кари. Такого ж покарання зазнали старшина Міщук і декілька козаків за участь у погромі у Райгороді. На початку липня 1919 р. С. Петлюра звернувся з телеграмою до голови уряду, командуючого армією, міністрів військових і єврейських справ, в якій закликав їх до боротьби з антиєврейською агітацією і погромами²⁵.

Спрямована на запобігання погромам тактика уряду полягала в унеможливленні в подальшому українсько-єврейських протиріч. З одного боку, проголошувалося, що євреї співчують українській державності і навіть борються за неї, що серед євреїв панують антибільшовицькі настрої — отже, національно свідомі українці не мають підстав ворогувати з ними. Відповідно, в Україні немає погромів, які здійснювалися б українцями на ґрунті національно-політичної ворожнечі; винуватці погромів — російські чорносотенці і більшовики, вороги української держави, які перекладають вину на уряд УНР. В той же час визнавалося, що окремі несвідомі групи українців причетні до погромів. Тож численні накази і постанови постійно закликали протистояти антисемітській агітації і насильницьким діям, спрямованим проти єврейського населення.

На глибоке переконання В. Винниченка, головним винуватцем погромів була отаманщина, саме її природа, тобто характер режиму влади з безконтрольністю і самодержавністю влади

цивільної, особливо військової, при тому що в Україні вся влада і політика в провінціях була в руках військових комендантів або отаманів, нікому фактично не підконтрольних і безвідповідальних.

Але уряд був не в змозі суттєво протистояти погромам. Становище Директорії, як визначає Т. Гунчак, було безнадійним. Крім подолання внутрішніх заворушень, вона мусила воювати проти трьох армій, що атакували її з різних боків, і кожна з цих армій була чисельнішою та краще озброєною, ніж військо С. Петлюри. Через постійні зміни воєнної обстановки уряд часто, пересувався, інколи навіть збирався на засідання у залізничних вагонах. Його влада сягала не далі кількох кілометрів від штаб-квартири війська, на решті ж території керівництво лише номінально перебувало в руках уряду»²⁶. В умовах анархії і громадянської війни погроми не припинялися. Загальна кількість їх жертв за період 1917–1920 рр. за деякими даними дорівнювали 200 тис. осіб²⁷.

Питання про загальну кількість жертв єврейських погромів залишається дискусійним і понині. Ще більш гострим від самого початку погромних подій було питання про їх основного винуватця: були це більшовики чи український національно-визвольний рух. При цьому беззаперечним є факт, що одну з найкривавіших сторінок у літопис єврейських погромів вписала Добровольча армія під командуванням А. Денікіна під час окупації нею України у 1919 р.

Формально антисемітизм не був офіційною політикою денікінського уряду. Більше того — українські євреї покладали надії на Добрармію як на силу, що зможе встановити «тверду владу» і знищити більшовицький режим. Проте дуже швидко їм довелося переконатися, що від нової влади можна очікувати лише найгіршого.

Погроми почалися відразу після вступу Добровольчої армії на територію з переважаючим єврейським населенням. Після цього відбувалося не лише поширення ареалу погромів — по мірі того, як Добровольча армія просувалася вглиб України, але вони ста-

вали дедалі більш жорстокими. Зокрема, дослідники погромів, що чинилися білогвардійцями, виділяють такі три періоди:

1. Період, так званих, «тихих» погромів (червень–липень 1919 р.) — Харківська, Катеринославська губернії. Характеризувався безперервними нападами з метою пограбування і насильством.

2. Період масових погромів (липень–серпень 1919 р.) — частина Полтавської, Чернігівської, Київської губерній. Поряд з грабунками відбувалися почасти підпали і окремі вбивства.

3. Період різанини і кривавих погромів (вересень–жовтень 1919 р.) — Київська, Чернігівська губернії²⁸.

Щодо причин, чому «шляхетне воїнство» заплямувало себе кривавою різаниною, то розглядати їх необхідно в комплексі. Насамперед, це традиційний російський великодержавний антисемітизм, який в умовах війни, що розмивала законодавчі і моральні норми цивілізованого людського співжиття, нічим не стримувався і набирав найбільш жорстоких форм.

Антисемітські настрої великою мірою живилися переконанням, що євреї підтримують більшовиків — отже, вони самі тим самим накликали на себе помсту. А ставлення білогвардійців до єврейського населення як до ворожого обумовлювало і такий закономірний крок, як відверте посягання на майно цих «ворогів». Тим більше, що за відсутності достатнього забезпечення солдати і офіцери Добровольчої армії переходили на «самозабезпечення», задовольняючи за рахунок євреїв жадобу наживи.

Отже, злочини білогвардійців в Україні були започатковані повсюдними грабунками. Збереглися численні документальні свідчення — скарги представників єврейського населення, поліцейські донесення, що показують як масштаб, так і форми злочинних дій. Загони вояків чинили напади на вулицях та вдиралися в будинки та магазини з метою пограбування. Особливо поширеним було вимагання, а також взяття заручників. Нерідко мали місце напади на залізницях.

Звертання єврейського населення до денікінської адміністрації та військового керівництва зі скаргами практично не

мало ніяких наслідків. Слідство, якщо і не обмежувалося лише констатацією факту, велося формально, а до встановлення і покарання винних справа взагалі не доходила. Нічого не дала і апеляція єврейських общин до А. Денікіна. Вислухавши скарги депутації, головнокомандуючий поскаржився, що від непевних людей, які є в складі армії, важко чекати доброго. Щоправда, тоді ж, у серпні 1919 р., був виданий наказ головнокомандуючого, де говорилося про «окремі випадки безплатних реквізицій у населення» та було наказано складати акти про такі випадки²⁹. Цей пункт наказу справді виконувався, але далі складання актів справа не просувалася.

Подекуди єврейські громади та окремі особи вдавалися до такого способу самозахисту, як плата офіцерам «за охорону» та виплати контрибуцій на користь армії. Інколи це допомагало врятуватися від посягань на життя та майно, але часом не могло врятувати від погрому. Тож значна частина єврейського населення бачила для себе єдиний вихід — залишати свої домівки і втікати, в тому числі за кордон.

Повсюдні пограбування і підпали, що в перші місяці окупації України супроводжувалися ще нечисленними вбивствами, восени 1919 р. переросли у масове кровопролиття. У вересні білогвардійці вчинили один з найкривавіших погромів того часу — у Фастові. Він тривав 6 днів і забрав життя більш ніж 600 євреїв. Погромники розграбували велику кількість будинків і торговельних приміщень. Багато з них було спалено³⁰.

За фастівським погромом слідували інші, в яких також гинули десятки і сотні євреїв, а тисячі лишалися без даху над головою. Погромна хвиля охопила не лише невеликі містечка, такі як Сміла, Гостомель, Борзна і багато інших, але й не минула і великі — Київ, Катеринослав, Черкаси. Особливо жорстокими стали погроми під час відступу Добровольчої армії. Змушені залишати Україну, білогвардійці тамували гіркоту поразки знуцанням над мирним єврейським населенням. Звинувачення євреїв у більшовизмі, активному співробітництві з більшовиками, яке завдало «удар у спину» Добрармії, висувалося як основний

аргумент при масових розправах з членами єврейських общин — від немовлят до глибоких стариків. Безчинства солдат відбувалися при повному невтручанні офіцерів, що фактично було мовчазною згодою на погромні дії. Лише повернення в Україну радянської влади суттєво змінило становище єврейства.

Чисельною групою представників національних меншин були поляки. Але, скажімо, на відміну від євреїв, які довгий час осіло проживали на Україні, вона мала суттєву особливість. Кількість поляків в Україні значно зросла в період Першої світової війни за рахунок біженців з Королівства Польського і Галичини, де проходили головні бойові дії Західного фронту царської армії. За неповними даними в середині 1917 р. в Київській, Катеринославській, Харківській, Чернігівській, Полтавській, Волинській, Херсонській та Подільській губерніях проживало понад 250 тис. поляків-біженців. Найчисельніша польська колонія була у Києві. Влітку 1917 р. вона становила майже 150 тис. чоловік. Кількість цих колоній зросла також за рахунок робітників, які прибули з Королівства Польського в Україну разом з 31 евакуйованим промисловим підприємством. У Харківській губернії налічувалося 12 таких підприємств, у Катеринославській — 8, Херсонській, Чернігівській — по одному, у містах Полтаві, Бердянську, Одесі — також по одному. Найбільшими з них були заводи «Герлях і Пульст» у Харкові, «Берман і Шведе» в Олександрівську, «Рудського і К^о» в Катеринославі, «Прушковського» в Ново-Слов'янську, «Борковського» в Чугуєві, Варшавська суднобудівна верф у Києві. Там працювали великі групи польських робітників. Значна кількість польських робітників була зайнята на чотирьох скловарних заводах Одеси, в залізничних майстернях. На суднобудівних заводах та інших підприємствах Миколаєва працювали понад 1 тис. поляків³¹.

Поляки й українці зустріли ХХ ст. розділеними поміж чужими державами, пригнічені ними, але нескорені духом, сповнені віри на відновлення власної державності. З дитинства полякам у сім'ї, костюлі, школі прищеплювалося почуття

«польськості». Поляки, на відміну від зрусифікованих українців повніше виявляли не так класову, як національну солідарність, що дозволило їм пізніше не лише відновити національну державу, але й захистити її. Ця солідарність базувалася на твердому фундаменті ідентичності, національної ідеї та патріотизму, на любові до вітчизни, на збережених рисах традиційної народної культури, мови, національного характеру.

В умовах бездержавності, національного пригноблення, що його зазнавали українці і поляки в Російській імперії, сформувався розуміння необхідності спільних дій за національне визволення. Попри певні розбіжності в поглядах та орієнтаціях, поляки, як і українці, мали однакову ключову мету — скористатися умовами і наслідками Першої світової війни та народстанням загальної політичної кризи в обох імперіях для національного визволення і відновлення Польщі та України як самостійних держав. Лише це змогло стати гарантом національного відродження й утвердження ідентичності обох народів, захисту їх прав і свобод. Однак шляхи та методи досягнення цієї мети, модель майбутніх держав, їх кородони і характер уявлялися по-різному. Водночас інтереси поляків і українців збігалися в головному, у ставленні до імперій, в розумінні тієї істини, що лише їх розпад відкріє можливості для національного визволення та державотворення.

В середовищі полонії український визвольний рух мав численних і щирих прихильників. Л. Василевський, один із відомих польських діячів і засновників Польської партії соціалістичної (ППС), один з розділів своєї праці «Україна і українська справа» (1911 р.) розпочинає словами, які чи не найкраще ілюструють його позицію: «З того, що російські українці репрезентують сьогодні ще дуже слабкий рух — слабкіший не лише від польського руху, але навіть вірменського, грузинського чи латвійського, з того, що ще досить довго вони будуть займатися закладанням фундаментів своєї майбутньої національної політики — не впливає, принаймні, що українським рухом можна нехтувати»³². Л. Василевський так бачить концепцію відродження української

державності: «Ідеал, до якого мусить прагнути кожний нормальний народ — ідеал національної незалежності, може бути реалізований тільки через унезалежнення російської України. І, рано чи пізно, цей ідеал мусить стати суто практичним гаслом українського національного руху... Життєва практика вкаже на яловість тупого опортунізму, вже шириться й не перестане ширитися переконання про необхідність політичної боротьби, а неминуче банкрутство ілюзій щодо безхмарного майбутнього народів Росії зробить решту. З хвилиною коли прагнення України до незалежності стане програмою широкої української демократії, надійде й момент, який полегшить врегулювання польсько-українського питання»³³. Отже, Л. Василевський займав цілком чітку позицію щодо українського національного руху, підтримував ідею українського державотворення, яке бачив в «унезалежності російської України». Більш того, навіть можливість врегулювання тяглого історичного протиборства між поляками й українцями вбачав в умові існування незалежної України. І, зрозуміло, й Польщі. Останнє дозволяє сформулювати важливу тезу, прийнятну не тільки в контексті українсько-польських стосунків: безконфліктне співіснування народів можливе лише за паритетних базових передумов. Перш за все — власної державності.

Осінні події у Києві 1917 р., пов'язані з проведенням З'їзду народів Росії, більшовицьким переворотом в Петрограді, проголошенням III Універсалом утворення УНР, стали своєрідним іспитом для польської, як і для інших впливових у політичному житті країни етнонаціональних груп, у ставленні до української державності. На відкритті З'їзду народів Росії Р. Кноль від імені ПДЦ заявив, що поляки, як прихильники самостійної польської держави, участі у з'їзді не візьмуть. Він підкреслив, що польський народ ніколи не піде зі зброєю в руках проти свободи народів федеративної Росії, а в Україні, де поляки є в меншості, вони підтримуватимуть прагнення до автономії українського народу³⁴.

Представник ППС (лівиці) К. Лукашевич у заяві від своєї партії повідомив, що вона приєднується до революційного руху

української демократії, оскільки остання майбутній федеративний зв'язок з Росією ґрунтує на державності України³⁵. Отже представники лівих, уособлювали польський революційний рух, підтримували ідею проголошення державності України, а тому схвально сприйняли III Універсал у тих частинах, що стосувалися проголошення УНР та надання польському народу в Україні національно-персональної автономії для забезпечення прав і свобод у справах національного життя. Разом з тим, негативною була реакція польських партій на задекларовану III Універсалом ліквідацію права власності на землю, передачу її в розпорядження земельних комітетів без викупу. При голосуванні Універсалу на Малій раді В. Рудницький утримався, мотивуючи це своєю незгодою з вирішенням аграрного питання, і склав повноваження члена Центральної Ради. Подібну позицію зайняли М. Міцкевич, І. Волошиновський — член губернської земської управи, ряд інших представників польської громади, що працювали в низових структурах влади. Протест проти відокремлення землі від рук власників підписали всі польські організації, наголошуючи на тому, що це матиме фатальні наслідки для України, зачіпає інтереси тисяч людей, пов'язаних з хліборобством. У заяві-протесті підкреслювалось, що така аграрна реформа нанесе шкоду порозумінню з найближчим сусідом. В ній, зокрема підкреслювалось: «З огляду на те, що земельна реформа на Україні, касуючи приватну власність на землю тим самим руйнує економічні підвалини життя великого числа поляків, здавна осілих на Україні, існування котрих через особливий склад польського громадянства на Україні економічно було тісно зв'язане з польською буржуазією ППС домагається: а) щоб при вирішенні земельної справи було взято на увагу ці особливі обставини польської людності на Україні та щоби було забезпечено існування і можливість знайти працю всім, хто матиме шкоду від земельної реформи; б) щоби в рівній мірі наділено було землею як місцеву польську трудову людність на Україні, так само і тих поляків-виселенців, що забажають лишитись громадянами України»³⁶. Натомість ППС-лівиця на засіданні 12 ли-

стопада 1917 р., підтримавши Універсал в цілому, зажадала від Центральної Ради матеріальної допомоги польським культурно-освітнім товариствам, утримання польських біженців, надання землі всім полякам, які виявлять бажання залишитись громадянами України³⁷. Негативна реакція поляків на аграрну частину Універсалу переносилась на оцінку акту в цілому і позначалась на їх ставленні до УНР, що зумовлювалось, насамперед, їх економічними інтересами. Тут варто нагадати, що в руках польських великих і середніх землевласників Київщини, Волині та Поділля знаходилась половина усіх земель³⁸.

Але разом з тим, слід погодитися з думкою Д. Дорошенка, що «поляки в 1917 р. були властиво одинокою національною групою в Україні, яка вповні усвідомила своє меншинове становище і старалася шляхом співпраці з українськими політичними чинниками — Центральною Радою й Генеральним Секретаріатом — захистити свої національні й соціальні інтереси, як окрема національна меншість»³⁹.

Більш конфліктною стала ситуація в період Директорії. Існування посад міністрів у справах російської і польської національних меншин бачилося голові Директорії передчасним. Адже росіяни в Україні усвідомлювали себе представниками російських державних інтересів, а не звичайними лояльними громадянами України; відносно розбудови польської автономії, то, як вважав В. Винниченко, попередньо слід було б дочекатись врегулювання прав української меншини у Польщі.

На наш погляд, зволікання Директорії відновити національно-персональну автономію для польського населення УНР можна пояснити такими основними причинами. По-перше, в цей час йшла боротьба між армією УНР та польською армією за Західну Волинь. Крім того, на теренах Галичини тривали воєнні дії між Українською Галицькою армією та збройними силами Польської держави. По-друге, частина польської спільноти Правобережної України активно включилась в процес відбудови польської державності, а дехто прямо сподівався на приєднання Поділля та Волині до Польської держави. Так, у січні

1919 р. в селах Фельштин, Куріївка Проскурівського повіту Подільської губернії озброєне місцеве польське населення виступило проти УНР. Щоправда, висланий військовий загін швидко і безкровно нейтралізував цей виступ. Було заарештовано 16 чоловік⁴⁰. Польські кола ставили перед собою завдання — поставити під сумнів право українського народу на Правобережну Україну. При цьому українці трактувалися тільки як «дикуни» та «гайдамаки». Серед місцевого селянства безкоштовно поширювалась членами товариства література, яка «обґрунтовувала» права Польщі на Волинь та Поділля. Характерно, що подібна позиція поділялась не тільки консервативними польськими діячами, а й демократичними колами⁴¹. Деякі з них у свій час підтримували УНР, але після відновлення польської незалежності змінили свою позицію щодо самостійної України. В цих умовах створення польського міністерства, інших органів самоврядування могло б бути легальним прикриттям для проведення агітаційної антиукраїнської роботи. По-третє, Директорія та інші українські державні інституції повинні були рахуватись із настроями українських політичних партій та громадськості, де переважали у цей час антипольські погляди.

Розглянемо матеріали лише кількох тодішніх часописів, що значною мірою віддзеркалювали тодішні суспільні настрої. У виданні Подільської губернської народної управи часописі «Село» було вміщено велику статтю «Гайдамаччина». У ній ідеалізувались гайдамаки, а вся провина за кровопролиття повстань 1734, 1750, 1768 років покладалась виключно на польських магнатів, шляхту, католицьке духовенство⁴². У листку інформаційного бюро армії УНР «Новини», що виходив у Жмеринці, 14 лютого 1919 р. було надруковано допис «Поляки на Україні», що давав різко негативну оцінку польській спільноті України. Зокрема, стверджувалось, що місцеві польські поміщики вживають усіх заходів для того, щоб повернути всю страчену землю. Одні з них сподівалися на підтримку країн Антанти, десант якої в цей час висадився на Півдні України і мав свою базу в Одесі, інші — шукали допомоги в Польщі. На

думку редакції часопису, більшість польських поміщиків залишалися в Україні і своєю «нечесною і підпільною роботою намагаються внести рознь в нашу народну армію та народну владу, щоб розбити нас на фронтах, а відтак загарбати знову наші землі»⁴³. Загалом друковані часописи армії УНР відзначилися найбільш яскраво вираженим антипольським спрямуванням. Позиція військових в умовах анархії та «отаманщини», яка розквітала в Україні за доби Директорії, мала надзвичайно велику вагу, і її не могли не враховувати члени Директорії та уряд.

Протягом першої половини 1919 р. діяльність Директорії проходила в надзвичайно несприятливих умовах. Вона змушена була переїжджати з місця на місце, прийняті нею закони функціонували лише на обмеженій території або взагалі не виконувались.

Певна стабільність мала місце лише в часи так званої Кам'янецької доби Директорії УНР (червень–листопад 1919 р.), коли Кам'янець-Подільський на деякий час став головним державно-адміністративним центром УНР. Тоді було видано низку законів, що стосувались розвитку єврейської національно-персональної автономії, однак щодо автономії для польського населення України ніякої згадки не було. Часописи УНР і далі продовжували друкувати антипольські матеріали. Так, в урядовому «Віснику УНР» від 17 липня 1919 р. було вміщено замітку «Польський імперіалізм і Україна». У ній говорилось про те, що Польща ніколи не ставилася прихильно до України, стверджувалося, що польська спільнота мріє про «Велику Польщу» від «моря до моря», а дехто з поляків виступав за необхідність приєднання Кам'янець-Подільського до Польщі⁴⁴.

Проте незабаром зміст українських часописів дещо змінився. Можна допустити, що це було пов'язано з тим, що, починаючи від серпня 1919 р., Головний отаман військ УНР і голова Директорії С. Петлюра разом зі своїми найближчими однодумцями під впливом зовнішньополітичних невдач робить спроби порозумітись з керівництвом Польщі. Він звернувся з особистим листом до Ю. Пілсудського, в якому обґрунтував ідею необхідності спільної боротьби УНР та Польщі проти більшовизму.

27 серпня 1919 р. Головний отаман УНР у виступі перед українським військом підкреслив: «Об'єднання всіх демократичних сил України всіх національностей, які стали на ґрунт самостійності нашої республіки і участь їх в державному будівництві буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого не залежного життя»⁴⁵. Звідси можна зробити висновок, що голова Директорії пропонував польській спільноті Правобережної України, гарантуючи при цьому задоволення її національних потреб.

Члени уряду почали частіше прислуховуватись до думок місцевих польських організацій. Так, 26 серпня 1919 р. у Могильові-Подільському міністр праці УНР О. Безпалко під час зустрічі із представниками профспілок, серед яких були і поляки, висловився за необхідність розширення принципів демократії та національної автономії⁴⁶. Тим самим він натякнув на можливість відновлення і польської автономії.

Ставлення тодішнього українського уряду соціал-демократа І. Мазепи до польської спільноти яскраво характеризує зміст статті «Україна і Польща», опублікованій офіційним часописом УСДРП. У ній давалася дещо відмінна від попередніх характеристика польської спільноти України. Зокрема, повідомлялось, що «серед польського панства є прихильність до А. Денікіна, бо соціальна програма цього генерала приємніша для польських магнатів. Але маси польської демократії без сумніву ставляться вороже до єдиної Росії». На думку проводу УСДРП, цілком можливий був союз польських політиків з поміщиками-росіянами для повалення української державності. «В цей момент, — зауважила газета, — було б повним божевіллям намагатись повернути Галичину. Це призвело б до війни на три фронти: з більшовиками, з А. Денікіним та Польщею. На наш погляд, необхідно порозумітись з Польщею. З огляду політичного моменту недопустимим є «задирання» Польщі...», — такий висновок робить редакція урядової української партії⁴⁷.

Військові та зовнішньополітичні невдачі військ УНР призвели до того, що в листопаді 1919 р. більша частина України була оку-

пована військами армії А. Денікіна. Деякі райони Західного Поділля та Волині за погодженням з урядом УНР опинилися під контролем польської армії. В Кам'янці-Подільському головноуповноваженим уряду УНР у відносинах з польською владою залишився І. Огієнко — ректор місцевого університету, відомий український вчений, пізніше чільний діяч УАПЦ. Однак реальної влади він не мав: її здійснювала польська військова адміністрація.

У цих умовах активізувалась місцева польська громада. 3 січня 1920 р. представницька делегація поляків Кам'янець-Подільського повіту на чолі з доктором В. Зеленським від імені широких верств польського населення (поміщиків, ремісників, хліборобів) передала керівнику Польської держави Ю. Пілсудському звернення, в якому містилася щира подяка за те, що польська армія «визволила наш старий Кам'янець від большевиків та анархії». Говорилось про те, що польська громада потерпіла багато кривд та утисків від різних урядів, тому всі поляки, багаті і бідні, поміщики, ремісники, сільські господарі прагнуть відновлення «великої могутньої Польщі». У заяві також містилася пропозиція, щоб Кам'янець-Подільський і надалі залишався польською фортецею Речі Посполитої. Крім того представники польської громади пропонували, щоб їх включили до місцевої цивільної влади⁴⁸. Через кілька днів, йдучи назустріч цим побажанням, польською владою бургомістром Кам'янця-Подільського було призначено активного члена польської громади А. Шульмінського⁴⁹.

Отже, незважаючи на те, що Директорія та український уряд не заважали, а подекуди і сприяли процесу відродження польських освітніх та культурницьких закладів, вони не змогли здобути авторитет серед місцевих поляків. У першу чергу через нездатність припинити грабунки, організувати більш-менш дієву систему влади, що так було потрібно і українському і польському загалу. Польських поміщиків, зокрема, ніяк не влаштували аграрні перетворення українських урядів та нездатність Директорії навести елементарний порядок.

Початок 1920 р. характеризувався новим загостренням відносин між польськими військовими частинами та українськими

урядовцями, частину яких було звільнено з роботи. До того ж від деяких польських посадових осіб часто лунали заклики про необхідність приєднання Поділля до Польщі. У зв'язку з цим голова Директорії УНР С. Петлюра 22 січня 1920 р. надіслав Ю. Пілсудському меморандум, у якому пропонував «поправити ті помилки, які досі зроблені польськими військовими властями на Поділлі і які, коли їх не усунути надалі, а наслідків від них тепер же негайно не ліквідувати — матимуть фатальне значення для України і відбиватимуться негативно на спокої і ладу суспільного Польського Панства»⁵⁰. Деякі заходи польським керівництвом було вжито. Питання про приєднання Поділля до Польщі на вищому та місцевому рівні ніхто вже не висував.

25 квітня 1920 р. розпочався спільний наступ польської та української армій проти більшовиків. Спочатку цей похід був успішним. Вдалося визволити від радянської влади майже всю Правобережну Україну. Українські поляки сприйняли прихід польської армії як довготривале явище. Щоправда, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. розвіяв їхні ілюзії щодо приєднання Волині та Київщини до Польщі і закликав польське населення України зрозуміти, що польські війська не залишаться на роки на зайнятих ними тимчасово теренах. Тож, якщо польське населення, говорилося у наказі, хоче врятуватися від нового нашествия більшовиків, яке може настати після того, як польські війська залишать цю землю, «воно повинно щиро і у власних інтересах віддати свої сили на творення української державності і українського війська, створення якого зможе врятувати цю країну від повернення комуністичних орд»⁵¹.

Про ставлення польського населення до ідеї українського державотворення секція польської дефензиви (контррозвідки) в Україні доповідала, що, польська інтелігенція не вірила в реальність самостійного існування України, оскільки не була впевнена в можливості створення ефективної української адміністрації та армії. Проте вона була переконана, що існують підстави для державницького існування УНР за умови широкої опори на Польщу

Наступні події показали, що С. Петлюра та Ю. Пілсудський так і не змогли переконати в доцільності цього союзу своїх співвітчизників і спільна українсько-польська акція не стала консолідуючим чинником ні в Україні, а ні в Польщі. Вороже поставились до польських військових загонів більшість українських селян Правобережжя. Очікуваного масового антибільшовицького повстання так і не сталось⁵². Згодом Червона армія перейшла в контрнаступ і до липня 1920 р. зайняла майже всю Правобережну Україну.

У жовтні 1920 р. Ю. Пілсудський змушений був відмовитись від своєї підтримки незалежної УНР, підписавши з більшовиками перемир'я. С. Петлюра деякий час ще сподівався на продовження боротьби. Українським збройним силам вдалося ненадовго повернути частину Поділля. Окремі державні інституції УНР переїхали знову до Кам'янця-Подільського.

31 жовтня 1920 р. у місті зібралися загальні збори місцевого польського населення. В. Зеленський, який свого часу домагався приєднання Поділля до Польщі, у нових умовах таким чином сформулював головні завдання польської громади: об'єднати польську громаду Кам'янця-Подільського та повіту, брати активну участь в роботі місцевих державно-адміністративних органів УНР, сприяти уряду УНР у наведенні правопорядку. Крім того, він закликав поляків взяти найактивнішу участь в організації польського товариства на всій території УНР, сприяти українській владі в боротьбі проти більшовиків, створивши польський військовий загін у Фридрівцях поблизу Волочиська⁵³. Проте цей заклик вже не мав великого значення. У середині листопада 1920 р. до Кам'янця-Подільського увійшли військові частини Червоної армії, а наприкінці цього ж місяця уряд УНР виїхав до Польщі.

Стосовно німецької національної меншини, то для неї завершення гетьманської доби відбилося погіршення становища. Протекціоністська політика державної влади та захист окупаційних військ перетворилися в нових умовах на негативний чинник для німецьких колоністів. Вороже ставлення суспільних сил, які підтримували Директорію, до гетьманського режиму і його

опори-німецько-австрійських військ-відбилося і на колоністах. Українська влада не мала можливості захистити їх від насильства з боку отаманів великих і малих повстанських загонів, які в умовах анархії уособлювали єдину реальну владу — право сильного.

Події воєнних часів, часті зміни влади далися взнаки на економічному благополуччі німецьких колоній, що вже не були, як раніше, багатими. Та здебільшого німецькі колоністи залишалися досить заможними. Що і визначало їх взаємовідносини з радянською владою. Політика «воєнного комунізму», відверта недовіра з боку місцевих органів радянської влади і пов'язані з цим продрозкладки, конфіскації та інші подібні заходи сформували у колоністів стійке вороже ставлення до радянської влади. Повсюдні зловживання її представників, одні з яких проводили безсистемні контрибуції від надміру старанності, інші задовольняли особисті інтереси шляхом поборів, загроз і вимагань, самочинні реквізиції і відверті грабунки червоноармійців ще більше загострювали ситуацію. Не можна сказати, що в більшовицькому партійному керівництві, особливо серед німецьких колоністів, не було розуміння її вибухонебезпечності. Німецькі комуністи зверталися до іноземної Колегії з проханням вжити термінових заходів для припинення існуючих зловживань⁵⁴.

Як вже зазначалося, німецька національна група в Україні відзначалася як значною чисельністю, так і виразними національними особливостями. Загалом німецьке населення концентрувалося на півдні України⁵⁵. Традиційно багаті німецькі колонії з високорозвинутим господарством, притаманним їм життєвим укладом, високим рівнем культури (значно вищим, ніж в середовищі оточуючого українського і російського населення) існували, так би мовити, значною мірою у «власному просторі», майже не піддаючись асиміляції. Між ними і навколишніми українсько-російськими селами існував певний національний антагонізм, що виростав на ґрунті економічних відносин між німцями-землевласниками та незаможними прощарками зазначених сіл, які постачали найману робочу силу в німецькі фермерські господарства та орендували землю.

Об'єднавчі тенденції в середовищі колоністів мали наслідком створення незабаром після повалення царизму спілки німців-колоністів Чорномор'я, яка входила до складу Всеросійської організації німців. Провідну роль в цьому об'єднанні відігравали німецькі колонії Одещини. Центральний Комітет спілки колоністів Чорномор'я наголошував на аполітичності організації і виключно національному характері її завдань⁵⁶. ЦК підлягали і загони самооборони, до створення яких в німецьких колоніях спонукали сповнені погромів, грабунків та спустошень умови громадянської війни. У створенні загонів, їх озброєнні та військовому навчанні діяльну участь ще у 1918 р. брали австро-німецькі війська, що окупували Україну.

Співробітництво німецьких колоній з окупаційними військами призвело до подальшого загострення міжетнічних відносин, і національна ворожнеча, що накопичилася за період окупації, спалахнула з новою силою. Німецькі колонії стали об'єктом нападів і грабунків з боку загонів українських селян. Вороже ставлення Директорії і тих суспільних сил, які вона уособлювала, до гетьманського режиму та його опори — німецьких військ, відбилася і на опікуваних цими військами колоніях, яким довелося пережити в січні 1919 р. тяжку реквізицію⁵⁷.

Події воєнних років, часті зміни влади суттєво далися взнаки на економічному благополуччі колоній, та в основній кількості німецькі колоністи залишалися заможними. Політика «воєнного комунізму», відверта недовіра з боку місцевих органів влади і пов'язані з цим продрозкладки, конфіскації, арешти сформували у німців почуття ворожості до радянської влади, а повсюдні зловживання її представників, самочинні реквізиції і відверті грабунки, до яких нерідко вдавалися загони червоноармійців, ще більше загострювали ситуацію.

Не можна сказати, що в керівництві КП(б)У, особливо серед німецьких комуністів, не було розуміння вибухонебезпечності ситуації. Німецька група КП(б)У зверталася в іноземну колегію з проханням вжити термінових заходів для припинення існуючих зловживань⁵⁸. Подекуди становище розуміли і на місцях.

Так, німецька група КП(б)У в Миколаєві, почавши свою діяльність з агітаційної роботи, пересвідчилася, що першочерговим є все ж вирішення нагальних практичних завдань і переорієнтувалася головним чином на розв'язання таких питань, як незаконні контрибуції, реквізиції, арешти колоністів тощо⁵⁹.

Проте окремі намагання поліпшити становище не могли реально змінити його на краще. Німецькі комуністи активно провадили агітаційну діяльність, намагалися створювати в колоніях Ради, комбіді. Особливо відзначалася діяльністю в цьому напрямі одеська група. Нею був ліквідований Центральний Комітет спілки німецьких колоністів і закрита їх газета. Члени групи постійно виїжджали в колонії з агітаційними заходами та з метою створення Рад.

Але комбіді в німецьких колоніях практично не було з кого створювати через малочисельність німців-бідняків; Ради, там, де їх і вдавалося організувати, ледь трималися; комуни німецькі колоністи не сприймали. Між ними і радянськими військами постійно відбувалися конфлікти і збройні сутички, поки, нарешті, влітку 1919 р. німецькі колонії на півдні України не охопило повстання.

Повстання тривало впродовж липня-серпня 1919 р. Воно відбувалося під гаслом захисту національних інтересів. Завдяки завчасно проведеній організації та зв'язку між колоніями повстання швидко, в лічені дні охопило німецькі поселення Одещини. У ньому взяло участь близько 20 тис. добре озброєних повстанців. Всім повстанням керувала так звана «Рада десяти», у колоніях були утворені ради оборони, які проголошували мобілізацію і здійснювали керівництво на місцях.

Поштовхом до повстання став не лише конфлікт німців-колоністів з радянською владою, а й їх намір підтримати наступ армії А. Денікіна. Дослідники тих подій, С. Коган і Н. Межберг, писали з цього приводу: «Керівники повстання гадали, що їм пощастить з'єднатися з тими частинами Добрармії, які наступали на Одесу. Ось чому вони й вибрали для повстання кінець липня, коли денікінська армія була вже під Херсоном»⁶⁰. Зали-

шилися свідчення того, що офіцери Добровольчої армії безпосередньо брали участь у керівництві повстанням. Про необхідність «всебічно підтримувати Добровольчу армію» заявляв і керівник ЦК союзу колоністів (діяльність якого була відновлена під час денікінської окупації) Флелляр⁶¹.

Повстання німців-колоністів проти радянської влади відбувалися не лише на Одещині. В своїх спогадах «Револуційна боротьба в Миколаєві» Я. Ряппо описує повстанський рух на Миколаївщині, що особливо пожвавився під час наступу А. Денікіна. За його свідченням, на чолі численних повстанців, в рядах яких спільно діяли як німецькі, так і місцеві українські та російські селяни, стояли німці-колоністи. Саме вони чинили найбільш упертий опір радянським військам, а під час денікінської окупації активно співробітничали з білогвардійцями⁶².

Окрім запеклих ворогів, радянська влада мала і діяльних прибічників серед українських німців — насамперед в лавах міського пролетаріату. Серед національних груп в КП(б)У німецька була однією з найбільш активних і організованих. Вже невдовзі після утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду України при ньому організувався німецький відділ, при ЦК КП(б)У — німецька група. Німецькі групи комуністів діяли, практично, у всіх великих містах України. Основними напрямками їх діяльності було видання і розповсюдження комуністичної літератури, агітаційна і пропагандистська робота серед військовополонених, формування інтернаціональних загонів.

Діяльність німецьких комуністів не обмежувалася рамками суто партійної роботи. Наприклад, Харківська група 16 січня 1919 р. ліквідувала німецьке генеральне консульство (пізніше — австро-угорське) і створила натомість Револуційний комітет німецьких та австро-угорських робітників і селян, що перебрав на себе функції консульств. Німецька комуністична група в Києві створила свою робітничо-селянську раду⁶³.

У 1920 р. становище німецьких колоній не зазнало суттєвих змін. Не вщухали грабінницькі напади на них повстанських загонів українських селян, серед яких особливою масовістю і

жорстокістю вирізнялися махновці. Удар по економічній силі німецьких колоній нанесли також розкуркулення, яке в 1920–1921 рр. проходило на півдні України. Внаслідок аграрних перетворень, орієнтованих на зрівняльний поділ землі, у так званих куркульських господарствах у німецьких селах було відібрано в середньому близько 40–45% землі, до того ж кращої⁶⁴. Перерозподіл земель на користь українських селян вніс додаткове напруження в міжнаціональні взаємини.

Зростаюче напруження у стосунках німецьких колоній з радянською владою призвело до нового повстання у червні 1920 р., яке охопило колонії Одеської губернії, насамперед Тираспільського повіту. Розвиток події загалом повторював минулорічний, але масштаб повстання був значно меншим. Повстанці взаємодіяли з армією П. Врангеля, в складі якої були їх спеціальні батальйони і загони самооборони⁶⁵.

Придушення повстанських виступів спонукали німецьких колоністів до встановлення лояльних стосунків з радянською владою. Наприклад, як свідчить політзведення 12-ї армії, страх покарання за минулорічний виступ змушував жителів колонії села Страсбург Одеського повіту вітати радянську владу і не виявляти «холодного ставлення до Червоної армії»⁶⁶.

Очевидно, що досвід подій 1919 р. і початку 1920 р. був врахований обома сторонами, і в другій половині літа 1920 р. можна було говорити про «умиротворення» німецьких колоній на Одещині. Як свідчить звіт про діяльність Одеського губкому за цей період, німецька секція «досягла того що ставлення колоністів до радянської влади стало доброзичливим»⁶⁷. Зрозуміло, наскільки вимушеною була така «доброзичливість», тож закономірно, що серед німецького населення дедалі більше поширювались емігрантські настрої.

У 1920 р. національні комуністичні групи в складі КП(б)У з новими силами взялися до агітаційно-пропагандистської роботи. Діяльність німецьких відділів проходила за такими основними напрямками: агітаційна, організаційна та культпросвітня робота. Наприклад, німецький відділ при Одеському губкомі

КП(б)У, як доповідалося у його зведенні за друге півріччя 1920 р., відряджав у колонії інструкторів, які використовували кожен можливість для влаштування мітингів та лекцій на політичні, господарські та культурно-просвітні теми. Зокрема, за вказаний період було проведено 120 мітингів, 60 жіночих зібрань, 30 зібрань молоді, 25 лекцій. Агітація велася також через газети та інші видання. В Одеському і Тираспільському повітах було створено 19 комуністичних осередків⁶⁸.

Культпросвітня робота, яка не викликала такого несприйняття серед колоністів, як політична, просувалася значно жвавіше. У всіх великих колоніях були організовані культпросвітні гуртки, клуби, бібліотеки, народні будинки, а подекуди — навіть самодіяльні театри.

Роки громадянської війни стали для німецьких колоністів в Україні важким випробуванням. Це був час, коли їх майновий стан, класова та навіть національна приналежність часто були причиною негативного до них ставлення. Але якщо в умовах війни не завжди вдавалося утримати власні статки, то ставлення українських німців до своєї культури дозволяло їм зберегти національну самобутність за будь-яких умов.

У підсумку можна сказати, що серед багатьох актуальних проблем суспільного розвитку в Україні періоду 1917–1920 рр. є проблеми, виникнення яких пов'язані з поліетнічним складом населення. Історія Української революції 1917–1921 рр. дає чимало прикладів виникнення етнічних конфліктів, які серйозно впливали на суспільне життя. Формування законодавчої бази державної етнонаціональної політики в тогочасному поліетнічному суспільстві мало стати найпершою і обов'язковою умовою етнонаціонального розвитку.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 2. — К., 1997. — С. 104.

² *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1921. — Т. I. — Доба Центральної ради. — Ужгород, 1932 — Нью-Йорк, 1954. — С. 271.

³ Див.: *Грушевський М.* На порозі нової України: гадки і мрії. — К., 1994. — С. 41.

⁴ Устав клубу русских націоналістів в Києве. — К., 1908. — С. 1–2.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 40–41.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 130. — Арк. 56.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 130. — Арк. 52.

⁸ *Винниченко В.К.* Зазн.праця. — Ч. 3. — С. 201–202.

⁹ Цит. за: *Брик О.* Українсько-єврейські взаємовідносини. — Вінніпег, 1961. — С. 187–188.

¹⁰ *Гессен Ю.* Закон и жизнь. Как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России. — СПб., 1911. — С. 153.

¹¹ *Рефес М.* Зазн. праця. — С. 83.

¹² *Найман О.Я.* Зазн. праця. — С. 89.

¹³ Боротьба (Київ). — 1918. — 3 квітня.

¹⁴ *Іванис В.* Симон Петлюра-Президент України. — Торонто, 1952. — С. 167.

¹⁵ *Гунчак Т.* Зазн. праця. — С. 14.

¹⁶ Там само. — С. 15.

¹⁷ *Сергійчук В.* Уся правда про єврейські погроми. — К., 1996. — С. 6, 9.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — С. 339. — Арк. 13.

¹⁹ Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки (Далі: Вістник...) — 1919. — Вип. 24. — Ч. 322. — С. 173–174.

²⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали у 2 томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 338.

²¹ Там само. — С. 342.

²² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 346.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 3–3а.

²⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Док. і матеріали. — Т. 1. — С. 367–368.

²⁵ Див.: *Гошуляк А.* До питання про національну політику УНР доби Директорії // Наукові записки. Збірник. — К. — ІПіЕНД, 1999. — Вип. 8. — С. 114.

²⁶ *Гунчак Т.* Зазн. праця. — С. 15–16.

²⁷ Евреи Украины (Краткий очерк истории). — Ч. 2. — С. 23.

²⁸ Див.: *Козерод О.В., Бриман С.Я.* Деникинський режим и еврейское население Украины: 1919–1920 гг. — Харьков, 1996. — С. 10.

²⁹ Див.: *Козерод О.В., Бриман С.Я.* Зазн. праця. — С. 15–17.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 40. — Арк. 3–6.

³¹ *Білякевич І.І.* Польські інтернаціоналісти в боротьбі за владу Рад на Україні // Український історичний журнал. — 1985. — № 11. — С. 53–54.

³² Цит. за: *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. — К., 2007. — С. 92.

³³ Цит. за: Там само. — С. 93.

³⁴ Див.: *Реснт О.П., Андрусихин Б.І.* З'їзд поневоленних народів. — К., 1994. — С. 19.

³⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 312.

³⁶ Нова Рада. — 1917. — 28 листопада.

³⁷ Див.: Нова Рада. — 1917. — 15 листопада.

³⁸ Див.: *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння. — Львів, 1997. — С. 7; *Щербак М.Г., Щербак Н.О.* Зазн. праця. — С. 46.

³⁹ *Дорошенко Д.* Зазн. праця. — Т. 1. — С. 273.

⁴⁰ Робітничка газета. — 1919. — 2 лютого.

⁴¹ *Гай С.* Польський стан посідання // Вісник УНР. — 1919. — 7 лютого.

⁴² Село. — 1918. — 29 листопада.

⁴³ Поляки на Вкраїні // Новини (Жмеринка). — 1919. — 14 лютого.

⁴⁴ Вісник УНР. — 1919. — 17 липня.

⁴⁵ *Петлюра С.* Статті. — К., 1993. — С. 14.

⁴⁶ Робітничка газета. — 1919. — 26 серпня.

⁴⁷ Україна і Польща // Робітничка газета. — 1919. — 9 жовтня.

- ⁴⁸ Трудова громада. — 1920. — 14 січня.
- ⁴⁹ Подольський край. — 1920. — 11 лютого.
- ⁵⁰ *Петлюра С.* Зазн. праця. — С. 194–205.
- ⁵¹ Національні меншини України у ХХ столітті: історико-правовий аспект. — С. 108.
- ⁵² *Павлюк О.В.* Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. // Український історичний журнал. — 2000. — № 6. — С. 8–9.
- ⁵³ Подольський край. — 1920. — 3 ноября.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф1. — Оп. 20. — Спр. 99. — Арк. 4.
- ⁵⁵ *Гусева С.О., Цобенко М.М.* З досвіду розв'язання національного питання на півдні України // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 46.
- ⁵⁶ *Коган С., Межберг Н.* Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 р.) // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С. 141.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 99. — Арк. 7.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 4.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 99. — Арк. 7.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 149.
- ⁶¹ Там само. — Арк. 150, 163.
- ⁶² Див.: *Ряппо Я.* Революционная борьба в Николаеве // Летопись революции. — 1924. — № 4. — С. 26–29, 38.
- ⁶³ *Кулініч І.М.* Українсько-німецькі історичні зв'язки. — К., 1969. — С. 67, 68, 82.
- ⁶⁴ *Кулініч І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995. — С. 213.
- ⁶⁵ *Сергійчук В.* Німці в Україні // Український світ. — 1993. — № 3/12. — С. 60.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. — 1. — Оп. — 20. — Спр. 321. — Арк. 6.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. — 1. — Оп. — 20. — Спр. 321. — Спр. 196. — Арк. 49.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. — 1. — Оп. — 20. — Спр. 253. — Арк. 176–176 зв.

Олексій Лупандін

Питання економічних відносин між Українською Державою та РСФРР в контексті українсько-російських мирних переговорів 1918 р.

Стаття присвячена проблемі формування економічних відносин між Українською державою і РСФРР. Автор показує як в ході роботи економічної комісії, яка діяла в рамках українсько-російських мирних переговорів 1918 р., українська сторона намагалася закласти якісно нові підходи та принципи взаємовідносин, де Україна сприймалася б як рівноправний партнер. Актуальність звернення до економічних питань обумовлена не тільки тривалим привалювання соціально-політичної проблематики в історичних дослідженнях доби українських національно-визвольних змагань, але й прагненням показати спадковість сучасних економічних проблем в українсько-російських відносинах.

Стаття посвящена проблеме формирования экономических отношений между Украинской державой и РСФСР. Автор показывает как в ходе работы экономической комиссии, учрежденной в рамках украинско-российских мирных переговоров 1918 г., украинская сторона пыталась заложить качественно новые подходы и принципы взаимодействия, в которых бы Украина воспринималась как равноправный партнер. Актуальность обращения к экономическим вопросам обусловлена не только длительным превалированием социально-политической проблематике в исторических исследованиях периода украинского национально-освободительного движения, но и желанием показать наследственность современных экономических проблем в украинско-российских отношениях.

The present article is dedicated to the attempts of forming the new economic relationships between Ukrainian state and Soviet Russia. The author showed how the economic commission made within the framework of Russian-Ukrainian peace negotiation in 1918, tried to put a new approaches of relationships where the Ukraine would have been admitted as equal partner. The urgency of economic question caused not only by the long-term prevail of social and political subject matter in historical investigation of Ukrainian liberation movement, but also by the will to show the hereditary of present economic problems in the Russian-Ukrainian relationships.

Здобуття Україною незалежності на початку ХХ ст. у формі Української Народної Республіки, а згодом — Української Держави, висунуло на порядок денний необхідність вирішення великого кола питань державного будівництва. Утвердження міжнародно-правового статусу молодій українській державі, налагодження відносин міждержавного рівня між країнами, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії на окремі складові, вирішення між ними низки питань (політичних, економічних, територіальних, розділу майна тощо) сприяло позитивним чином процесам внутрішнього державотворення.

В цьому контексті слід зазначити, що в період українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. через низку об'єктивних причин геополітичного характеру жоден з національних урядів не зміг впровадити в життя повномасштабних економічних реформ. Українські землі, через які проходила лінія східного фронту Першої світової війни, стали головною ареною громадянської війни. Відсутність стабільної політичної влади та контролю над територією робила фактично неможливим практичне впровадження будь-якої національної політики. Розпад імперій та переформатування карти Східної Європи не залишали місця для реалізації проекту української державності. Отже спроби впровадження економічних реформ були або частковими, в силу нетривалого перебування при владі певної української політичної сили, або ж взагалі залишалися на

папері, що переносить дослідження економічної політики, в тому числі й проблему українсько-російських економічних відносин, в сферу історії ідей.

Яскравим прикладом є не тривалий в часі, але насичений подіями період правління гетьмана П. Скоропадського, протягом якого Україна як державне утворення набула змісту. Так, були створені: дієздатна вертикаль влади, репрезентативні державні органи, встановлені дипломатичні зв'язки, в рамках яких гетьман намагався розв'язати складний геополітичний вузол проблем довкола України, зокрема з радянською Росією.

У спадок від Центральної Ради П. Скоропадський отримав Брест-Литовський мирний договір й можливість спробувати закласти якісно новий підхід в українсько-російських відносинах, який би базувався на принципах міжнародного права і визнання України як чинного суб'єкта міжнародного права.

Актуальність звернення до економічних питань обумовлена не тільки тривалим привалювання соціально-політичної проблематики в історичних дослідженнях доби українських національно-визвольних змагань, але й прагненням показати спадковість сучасних економічних проблем в українсько-російських відносинах.

Отже, 23 травня 1918 р. у Києві розпочалися мирні переговори по підписанню мирного договору з РСФРР. З української сторони делегацію очолив С. Шелухин, з російської сторони — Х. Раковський. В рамках роботи української делегації було утворено вісім спеціалізованих комісій, зокрема й економічну, метою якої було вироблення принципів і напрямків налагодження українсько-російських відносин в економічній сфері. Її очолив міністр торгу і промисловості Української Держави С. Гутник. До складу комісії увійшли: Ф. Королів, А. Гуменний, С. Остапенко, Г. Кириченко, В. Тимошенко, С. Шафаренко.

В ході переговорів 12 червня було укладено прелімінарний мирний договір, за умовами якого бойові операції на всьому фронті мали бути припинені на весь період ведення мирних переговорів. Договір визначав також умови повернення гро-

мадян обох держав у свою країну, відновлення залізничного сполучення і повернення рухомого залізничного складу і пасажирсько-залізничного сполучення, встановлення тимчасового товарообмін тощо. Також було вироблено схему мирного договору, де другий і третій розділ торкався економічних, фінансових та господарських питань¹.

Українською стороною, вже на перших засіданнях економічної комісії, було визнано пріоритетність врегулювання питання політичних кордонів України і Росії як передумови для підписання економічного договору. Вироблення принципів щодо розподілу економічно-господарського спадку колишньої Російської імперії наштовхнулося на проблему необхідності чіткого розмежування фінансових і економічних питань. В ході обговорення цього питання С. Остапенко запропонував віднести до компетенції економічної комісії такі питання: про державні підприємства і фабрики; про приватні підприємства і фабрики, їх основні фонди і установи; про цінності у Сибіру і Середній Азії «зо всіма економічними багатствами, котрі там маютьесья»; про бавовну, нафту, золото та інші метали і сировину; про концесії. Тоді як на розгляд фінансової комісії залишити питання: про державні борги; про валюту; про золотий фонд; про розділ військових підприємств і установ; про конвенцію поштово-телеграфну, залізничну та пароплавну; про захист економічних інтересів України; про ліквідацію матеріального боку; про компенсацію рухомого і нерухомого державного майна; про компенсацію загальнодержавних закладів і установ².

Відсутність від початку чітко визначених критеріїв щодо розмежування питань і напрямків окремих комісій, призвело до внутрішніх дискусій в українській делегації. Так, зокрема П. Лінніченко вказував на відсутність чітких критеріїв повноважень тієї чи іншої комісії внаслідок чого одним і тим самим питанням займалися аж три комісії, напевно маючи на увазі ще й комунікаційну комісію. Аби уникнути хаосу він запропонував взяти за основу проект мирного договору, який складався з

14 пунктів, і чітко визначити яка комісія якими пунктами займається. П.Лінніченка підтримали інші члени засідання, які запропонували обрати комісію з трьох осіб яка б встановила критерії, якими треба керуватися для вироблення принципу «економічного виділення України»³.

Окремо постало питання статистичних даних необхідних для обґрунтування своїх вимог перед російською стороною. З доповіді голови статистичного департаменту Г. Кириченка стало зрозумілим, що наявних в української сторони даних було недостатньо, отже він зажадав уточнити які саме статистичні матеріали потрібні⁴.

Робота комісії ускладнювалась ще й політичними розбіжностями та особистими симпатіями її членів. Виступаючи щодо питання розділу держпідприємств, С. Остапенко вважав, що «всі державні підприємства і установи бувшої Російської імперії на території Української Народної Республіки (на час засідання УНР вже не існувало, а була Українська Держава — О. Л.) зо всім рухомим і нерухомим майном і капіталами з дня підпису договору є власністю України»⁵. Ця обмовка вказує на те, що через брак часу і кадрів Українська Держава, по суті успадкувала бюрократичний апарат Центральної Ради залишивши велику кількість «старих» кадрів.

Зокрема, як відмічав свого часу Д. Дорошенко, незважаючи на всю ненависть до «гетьманців» представників колишнього уряду, на своїх посадах була залишена частина товаришів міністрів⁶. Сучасний український дослідник П. Гай-Нижник, який досліджував фінансову політику уряду Української Держави відмічав надзвичайно тяжкі умови в яких формувався новий апарат. Нове покоління виховане в дусі опозиції до влади, і яке ніколи не мало досвіду перебування при владі вносили більше безладу ніж користі, дискредитуючи владу своєю некомпетентністю, тоді як старша генерація при наявності необхідного досвіду застосовували старі підходи які не давали бажаного результату. П. Гай-Нижник також відмічає факт протидії з боку середньої і нижньої ланок урядового апарату,

які попервах залишилися майже незмінними⁷. Все це створювало досить складну і неоднозначну ситуацію в українському уряді негативно позначаючись на діяльності як української мирної делегації в цілому, так і на роботі її окремих комісій. Не випадково представник української мирної делегації А. Свіцин, просив присутніх звернути увагу на те, що «не дивлячись на конфіденційність засідань цієї комісії в часописах майже щодня з'являються відомості про ті чи інші її постанови... даючи лихі наслідки для інтересів мирних переговорів». А. Свіцин звернувся з проханням до членів комісії, на майбутнє, не надавати такої інформації журналістам⁸.

З одного боку, з огляду на важливість питань, що розглядались, такі зауваження були слухними, однак, з іншого — суперечило постанові Ради Міністрів Української Держави, в якій уряд зажадав від міністра закордонних справ повних і своєчасних відомостей про хід переговорів, а також визнав за необхідне найширше їх висвітлення в пресі⁹.

В складних умовах українсько-російських мирних переговорів, які російська сторона сприймала як вимушену поступку німцям, відсутність лояльного ставлення до Української Держави у середовищі її бюрократичного апарату оберталася ускладненням вироблення консолідованої позиції щодо принципів на яких мав відбуватися розподіл економічної спадщини Російської імперії. Не останню роль тут зіграв і відвертий саботаж як окремими представниками гетьманського уряду, які сповідували ідею «єдиної і неподільної» й не сприймали «український проект» Скоропадського, так і українськими соціал-демократами які підтримували Центральну Раду, про що свідчить виток конфіденційної інформації з засідань торгово-економічної комісії у пресу.

Брест-Литовський мирний договір покладав на українську сторону зобов'язання підписати торгові договори з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Внаслідок загальноекономічного спаду спричиненого Першою світовою війною представники окупаційних військ, як і Росія, прагнули вирішити коштом України

свої продовольчі питання. Робота економічної комісії перебувала під пильною увагою німецько-австрійських представників. Як відмічає Д. Дорошенко, побоюючись укладення не вигідних для Німеччини та Австро-Угорщини українсько-російських економічних договорів, німці відрадили на переговори своїх представників. Але недоцільність такої присутності стала зрозумілою вже на першому засіданні, адже представники не знали ані російської, ані української мов, якими власне й велися переговори. Після кількох пленарних засідань німецький представник перестав з'являтися на українсько-російських мирних переговорах. Замість цього, німецький і австрійський уряди стали чинити тиск на українську сторону з метою не допустити ураження їхніх економічних інтересів¹⁰.

Отже вироблення подальшої стратегії вирішення економічних питань з Росією вимагало від української сторони підрахування збитків завданих економіці краю внаслідок військової агресії більшовиків та інвентаризації наявних ресурсів і потенційних можливостей української економіки. Саме цим питанням було присвячене засідання Бюро Комісії при Міністерстві Торгу і Промисловості по підготовці торгових договорів з Великоросією і іншими державами від 20 червня 1918 р.

Обговоривши питання «що саме рахувати збитками од війни з більшовиками в хліборобській промисловості» і «як визначати ці збитки» підкомісія по з'ясуванню суми збитків завданих більшовиками хліборобській промисловості України вирішила вважати такими, тільки ті збитки, що безпосередньо виникли внаслідок боротьби з більшовиками. Для визначення масштабів заподіяної шкоди, було вирішено відправити запит на місця губерніяльним і повітовим старостам¹¹.

Нереальність поставленої задачі як і відсутність дієвого механізму, який би дозволив вкласти у відведені для цього строки викликали нарікання серед членів бюро комісії. С. Кордонський слушно зазначив, «що при тій організації праці по виявленню збитків, яку спостерігаємо зараз, виявиться, що

в той час, коли можна буде приступити по цьому питанню до переговорів з більшовиками, у української сторони не буде ніякого фактичного матеріалу». Він зауважив, що дані матеріали збирало Міністерство Внутрішніх Справ, але на прохання Бюро Комісії Торгу і Промисловості передало їх економічній комісії, попередньо ліквідувавши на місцях відповідальні за це структури¹². Знищивши таким чином вже налагоджений бюрократичний механізм збору і підготовки статистичних даних. В умовах цейтноту українсько-російських мирних переговорів такі дії МВС інакше як зумисним саботажем назвати складно, адже в ситуації, яка вимагала повної консолідації діяльності всього уряду, гору брали особисті амбіції окремих міністрів.

Не порадувала членів бюро комісії й доповідь Б. Гуревича «про запас цукру і його виробництво у майбутньому році; про стан хлібних посівів і запас хліба і про стан поставки продуктів згідно торгівельної угоди з Центральними державами».

Ситуація виглядала наступним чином: станом на 1 червня 1918 р. кількість наявного в Україні цукру становила 27 млн 870 тис. пудів, з яких на потреби українського населення до кінця поточного року потрібно 7 млн. пудів (*населення України оцінювалося у 37 млн. осіб — О. Л.*), Центральним державам — 4 млн пудів. Оскільки встановити скільки буде засіяно в наступному році неможливо, то наявний ресурс вимагав економного розподілу. Адже за розрахунками українського уряду в 1919 р. тільки на потреби власного населення буде необхідно 12 млн. пудів, до цього варто додати 1,5 млн. пудів, які підуть на переробку і виробництво, та 2 млн 400 тис. пудів на потреби війська. На жаль, нечіткі формулювання документу не дають змоги зрозуміти про яке військо власне йде мова: про окупаційне чи про українську армію яку прагнув створити П. Скоропадський¹³.

Очікувалося, що восени 1918 р. сукупний врожай зернових, до яких зарахували пшеницю, жито, гречку, просо, горох, кукурудзу та кормові культури (овес і ячмінь), становитиме 1 млрд 109 млн пудів. І це тоді, коли тільки на власні потреби

необхідно 1 млрд 2 млн пудів. До цього можна додати залишок врожаю 1917 р., який становив 284 млн пудів хліба. Решта ж врожаю 1917 р. тобто 60 млн пудів пішли на потреби армії (з логіки виходить, що мова йде про окупаційні війська — О. Л.). Тоді як близько 30–50 млн пудів, за даними Продовольчого комітету, вивезли більшовики¹⁴.

Ситуація з виконанням Україною своїх договірних зобов'язань перед Центральними державами виглядала наступним чином:

Таблиця 1

Стан виконання Україною зобов'язань по продовольчих договорах з Центральними державами

Найменування товару	Вивезли станом на 14 червня 1918 р.	Повинні вивезти згідно договору до 1 червня 1918 р.
Хлібні продукти	5 тис. вагонів	21 тис. вагонів
Цукор	216 вагонів	2 тис. вагонів
Яйця	26 млн шт.	180 млн шт.
Картопля	299 вагонів	1,5 тис. вагонів
Овочі	144 вагонів (всяких)	50 вагонів (цибулі)
Живий товар	—	10 тис шт.
Сала	—	53 вагонів
Інших продуктів	—	1440 вагонів

Отже, як видно з наведеної таблиці у представників німецького і австрійського урядів були реальні підстави непокоїтися щодо виконання Україною економічних угод. На фоні реальної загрози виникнення продовольчої кризи Бюро комісії також розглянуло заявку Росії для товарообміну. Російська сторона прагнула отримати від України: 1) зерна, борошна 10 млн пудів,

а також картоплі, м'яса та фуражу; 2) харчові масла, вугілля і кокс (50 млн пудів); 3) запасні частини паровозів і вагонів, краски, бензол і вироби з нього; 4) цукор і чорний метал. Натомість було запропоновано рихтувальний ліс, скло, посуд, туалетне мило, коноплі, калоші, резинові вироби і сірники; чай, колоніальні (закордонні) та інтендантські (військові) товари, нафтові продукти¹⁵.

Розуміючи, що вразі вивезення хлібу та цукру до Росії немає жодних гарантій, що у наступному році його вистачить для власних потреб, члени комісії також усвідомлювали гостру потребу України у російській нафті та мастильних матеріалах. Головуючий на засіданні бюро комісії А. Свіцин вважав, що надія отримати нафту з Росії дуже мала, отже треба думати про альтернативного постачальника й шукати заміну мастильним матеріалам¹⁶. Однак нереальність такого сценарію була очевидною.

На наступному засіданні бюро комісії від 27 червня присвяченому виробленню принципів на основі яких мало відбутися економічне розмежування Української держави та РСФРР, знов особливо гостро поставило питання розмежування діяльності фінансової і економічної комісії. Члени Економічної комісії наполягали на застосуванні єдиного принципу щодо економічних і фінансових питань. Власне саме з цього засідання стає очевидним безальтернативність комплексному підходу до вирішення фінансово-економічних питань.

Неможливість встановлення точного обрахування участі кожної з новоутворених держав у бюджеті колишньої Російської імперії, та відсутність земельного кадастру змусила комісію відмовитись від принципу розподілу «по території й по розмірам прибутків, котрі приносила кожна з умовляючи сторін бувшої Російської імперії»¹⁷.

Натомість пропонувалося здійснити розподіл, врахувавши відсоткове співвідношення населення України до населення колишньої Росії і взявши за основу перепис 1897 р. Для цього комісія дала доручення Кравченку підготувати данні про

природний приріст населення Росії і України за період від часу перепису, долучивши до території Української держави Крим. Також члени комісії дійшли згоди щодо визначення терміна «державне майно» під яким розумілось «вже відомі, або експлуатовані майна, не поширюючи цього поняття на всі природні багатства держави»¹⁸.

Комплексний підхід до фінансово-економічного сектору зменшив напруження серед членів комісії дозволивши останнім відійти від питання повноважень зосередившись виключно на вирішенні практичних завдань. Зокрема, було прийнято принципи ціноутворення, на яких повинні базуватися майбутні українсько-російські економічні угоди. По-перше, за основу бралось співвідношення цін на товари, що існувало у Російській імперії довоєнного періоду. По-друге, розрахунки прив'язувалися до ціни за 1 пуд українського вугілля й становили 2 карб. за пуд.

Виходячи з вище вказаного, ціни на інші товари визначалися у такому відношенні до українського вугілля: нафта — 3:1; кокс — 1,5:1; гас — 6–7:1; машинне мастило — 12:1; бензин — 20–25:1. Українська сторона була готова закуповувати наступні товари по таких цінах: циліндрове мастило — 48 карб./пуд; папір — 30–40 карб./пуд; цемент — 10–15 карб./бочонок; рихтувальний ліс 1500–2000 карб./вагон. Планувалося, що поставки українського вугілля до РСФРР сягатимуть 2-х млн пудів щомісяця.

Аби не дозволити кримінальним елементам скористатися періодом невизначеності в українсько-російських економічних стосунках комісія постановила, що «всі заяви окремих осіб про дозвіл вивозу з України до Росії чи ввозу з Росії на Україну різних товарів до визначення Мировим договором загальних норм, якими буде регулюватися таворообмін по між обома вище названими державами, — одхилити, а в особливих випадках передавати на розгляд мішаної [російсько-української] (додано мною — О. Л.) комісії»¹⁹.

Ця ухвала віддзеркалювала жалюгідний стан української економіки, що нещадно нищилася більшовицькими загонами,

які користуючись слабкістю української влади на місцях робили набіги на прикордонні території грабуючи населення і вивозячи все що траплялося під руку²⁰.

Окремим питанням стали права українських колоністів, які залишились на території більшовицької Росії, зокрема у Сибіру і Туркестані, зазначалося, що «при постановленні Мирного договору необхідно вимовити для України участь в тих благах і користях, котрі приносять Росії Сибір (особливо південний) і Туркестан... постільки Росія збереже за собою ці області фактично гравших роль колоній»²¹.

Аналіз підходів і принципів запропонованих українською стороною щодо розподілу спадщини Російської імперії вказує на те, що українські політичні діячі доби національно-визвольних змагань не розглядали Україну як колонію Російської імперії. Якщо у випадку усвідомлення себе як колонії на перший план виходить прагнення незалежності як такої, то в даному випадку мова йшла про створення нового суб'єкту міжнародного права, що претендував на роль одного з правонаступників колишньої імперії, зі всіма витікаючими юридичними та економічними наслідками.

Теза про колоніальний статус України у складі Російської імперії з'явилася дещо пізніше. Як відмічає австрійський дослідник А. Каппелер, свого часу Ленін застосував щодо України термін «внутрішня колонія», який був підхоплений та розвинутий українськими економістами 20-х рр. М. Волобуєвим, М. Слабченком та М. Яворським²². І хоча австрійський історик визнає, що економічна політика Росії щодо України була частково колоніальною, проте говорити про Україну як колонію не має достатньо підстав. Адже поряд з таким яскравим проявом колоніальної політики як «спрямованість на вичерпання натуральних ресурсів на користь центру», мала місце й політика розвитку Південної України, так званої Новоросії, зокрема, «заснування портів і створення важкої промисловості сприяли модернізації регіону, який, став соціоекономічно більше розвиненим, ніж Росія»²³.

Каппелер вважає, що українські національно-визвольні змагання стали можливими завдяки подвійній лояльності «малоросів», яка поєднувала відданість царю та державі з відданістю Україні та її традиціям. Це протиставлення українського регіоналізму російському центру «обрало не шлях національної емансипації, а революційний рух», в результаті цього більшість українських революціонерів була асимільована російським середовищем²⁴. Не етнічні прояви українського регіоналізму відмічали й інші дослідники.

Власне цю думку розділяє й діаспорний історик І. Лисяк-Рудницький який відмічає, що на момент українських національно-визвольних змагань українська еліта ще не дозріла до радикальної постановки національного питання віддзеркаленням чого є «грубий емпіризм» III і IV універсалів Центральної ради, які обґрунтовували питання відокремлення України «розвалом всеросійського Тимчасового уряду та небезпекою анархії в країні» у першому випадку і «напастю російських більшовиків на Україну та потребою заключити мир з Центральними державами» у другому²⁵. Тоді як за гетьманом П. Скоропадського, як слушно зауважує І. Лисяк-Рудницький, стояла «не власна творча сила українського консерватизму, а випадкова міжнародна кон'юнктура»²⁶. Неоднозначною є й сама постать гетьмана з її «роздвоєною ментальністю», для якого, як відмічають ряд істориків, вирішальними були станові, а не культурно-етнічні моменти²⁷.

Спроби постколоніального підходу до української історії, які зараз є досить популярними, як і ідея колоніального минулого України були сформовані пізніше, вже за радянської доби, коли відбулося остаточне становлення української національної ідентичності без якої неможливо усвідомлення себе як колонії. Отже економічна комісія в своїх діях виступала з цілком прагматичних та виважених позицій позиціонуючи Україну як правонаступницю Російської імперії, що особливо яскраво проявилось під час спільних російсько-українського засідань які передували офіційній частині переговорів й мали на меті погоди ряд організаційних питань.

Під час першого такого спільного засідання яке відбулося 11 липня з української сторони виступили два експерти, проф. Л. Яснопольський та проф. М. Бернацький, які надали фахову оцінку кількості населення, прямих податків та оплат, грошового майна і державних боргів колишньої Російської імперії²⁸.

Таблиця 2

Статистичні дані щодо колишньої Російської імперії та Української Держави

	Російська імперія (загалом)	Україна (9 губерній*)	Частка України у Російській імперії (%)
Кількість населення (1914 р.)	178,9 млн осіб	33,3 млн осіб	18,6 %
Прямі податки:			
Державні (за 1914 р.)	617,3 млн карб.	93,5 млн карб.	18,7%**
Земські (за 1915 р.)	250,8 млн карб.	68,9 млн карб.	27,5%
Поточні рахунки	14 3116 млн карб.	2 205 4 млн	15,4%

*На момент українсько-російських мирних переговорів питання кордонів Української держави ще не було остаточно врегульоване. Однак українська сторона претендувала на 9 губерній колишньої Російської імперії, а саме: Київщину, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Полтавщину, Харківщину, Катеринославщину, Херсонщину, Таврію з Кримом.

**Дані Д. Дорошенка щодо відсоткової частки України у державних податках не зовсім точні, автор вказує, що на українські губернії припадало 18,7% прямих оплат, тоді як в результаті підрахунку виходить, що доля України становила 15,1%. Припускаємо, що в оригіналі протоколу була допущена помилка, на яку посилався Д. Дорошенко.

До цього варто додати, що на осінь 1917 року золотий фонд Російської імперії становив 3600,8 млн карбованців, внутрішній державний борг — 33 292 млн карбованців, плюс щорічні виплати на обслуговування цього боргу у розмірі 5% тобто 1 665 млн карбованців, зовнішній борг — 10 022 млн карбованців. В результаті девальвації грошей через чисельні емісії загальна сума держборгу колишньої Російської імперії на 1 січня 1918 р. сягнула астрономічної цифри у 57 295 млрд карбованців.

Виходячи з наведених вище даних проф. Яснопольський доходить висновку, що за таких умов «найбільш справедливим було би ділити усе відповідно творчій економічній силі краю, кількості зібраних народних капіталів, або платіжній силі населення. Усе військове майно і золотий фонд... треба ділити, стосуючись до кількості населення обох держав. Борг по паперових грошах... розділити неможливо, позаяк невідомо, яка кількість цих грошей знаходиться на території України. Поділ залізничних та гіпнотичних позичок розв'язується ... по місцевості, де знаходяться залізниці та забезпечуючи майно».

Натомість проф. Бернацький вважає, що єдиним питанням яке треба з'ясувати: це яке саме майно Українська держава зможе отримати від Росії, тоді як ділити решту треба «користуючись трьома або чотирма принципами: по території, по населенню, податках і по державному майну». Щодо держборгу, то Україна має взяти на себе відповідальність тільки за борги зроблені до більшовицького перевороту, тобто 7 листопада 1917 р. Українська держава також претендуватиме на відповідну частину валютного (золотого) фонду колишньої Російської імперії²⁹.

Обговорення принципів розподілу продовжилося на наступному засіданні, яке відбулося 15 липня, було заслухано доповідь члена Економічної комісії Г. Кириченко щодо державного майна колишньої Російської імперії, яке було поділено на десять категорій: 1). Земельне майно; 2). Державні нафтові

землі (1916 р.); 3). Державні золотоносні площі; 4). Державні бавовняні площі; 5). Державні копальні вугілля; 6). Державні торф'яники; 7). Державні залізниці; 8). Державні заводи; 9). Золотий фонд Державного банку; 10). Інше державне майно³⁰.

Оскільки даний список був не повним, то проф. Бернацький запропонував звернутися до більшовицького уряду аби одержати офіційні відомості про все майно Російської імперії. Щодо поділу боргів, то на його думку, краще було виходити з позицій бюджетного, а не майнового співвідношення: тобто частка боргів які візьме на себе українська держава має бути приведена у відповідність до тієї частки бюджету Російської імперії, яка припадала на українські губернії з відповідною кореляцією на кількість держмайна що відійде Україні. Важливість врахування держмайна полягає в тому, що Російська імперія брала позики не тільки на населення, але й на території і домени.

На засіданні від 21 липня представники фінансової комісії постановили не визнавати більшовицького декрету про анулювання боргів Російської імперії і вимагати від уряду більшовицької Росії виконання своїх боргових зобов'язань по білетам внутрішнього держпозики перед українським громадянами у сумі, яка перевищить 1/5 загального державного боргу колишньої Російської імперії, який українська сторона погодилася взяти на себе. Це положення, на думку представників фінансової комісії, має бути зафіксоване у майбутньому мирному договорі окремою статтею³¹.

Отже, як бачимо фінансово-економічні інтереси української сторони на переговорах були представлені на високому професійному рівні. Пропозиції щодо розподілу майна і боргових зобов'язань колишньої Російської імперії враховували особливості її економічного розвитку, регіональні відмінності та фінансову структуру. В ході обговорення принципів розділу Української держави і радянської Росії ставало все більш очевидним, що виправдане з професійної точки зору розме-

жування фінансових і економічних питань було складно реалізувати на практиці.

Під час переговорів ставало все більш очевидним неможливість окремого вирішення економічних питань. Нерівномірність економічного розвитку регіонів Російської імперії вимагав збалансованого підходу, а отже ув'язку майнових і боргових питань в єдиний комплекс.

Проте, представники російської делегації висловилися проти такого підходу. На спільному засіданні економічної, фінансово-розрахункової та комісії шляхів і засобів зносин при українсько-російській мирній конференції від 27 липня, голова російської мирної делегації Х. Раковський зауважив, що попередня домовленість передбачала наявність двох окремих комісій. На думку Х. Раковського «економічна комісія повинна зайнятись питанням про економічні стосунки... виробити торгівельний договір... зайнятися урегулюванням таворообміну, далі розв'язати питання про валюту, міру та вагу і т.д., тоді як фінансово-розрахункова комісія повинна буде головним чином зайнятись ліквідуванням всіх тих майново-державних стосунків які залишаться після розмежування України від Росії»³².

Українська сторона заявила, що не має наміру об'єднувати дві комісії мова йде лише про вироблення спільних принципів, а саме: розмежування сфери компетенції комісій та визначення кола загальних для обох комісій питань. На думку, С. Гутника до загальної компетенції обох комісій належать питання залізничних тарифів, валюти, державного майна.

Позиція російської сторони полягала в тому, що треба дотримуватися попередньо виробленої програми мирного договору (мається на увазі схема), згідно якого було складено п'ять комісій: політичну, економічну, фінансово-розрахункову, шляхів і юридичну. Останнє до речі дуже цікаво, адже як відомо з українського боку було утворено вісім комісій, окрім вище згаданих діяло ще три: військово-морська, культурна та окрема культурна комісія міністерства сповідань. Чи означає це що зазначені три комісії взагалі не розглядалися російською

стороною як правомочні, сказати складно, адже більшовицька делегація одразу взяла курс на затягування та зрив українсько-російських мирних переговорів.

Отже, Х. Раковський озвучив таку позицію російської сторони у цьому питанні: «питання розділу державних майн та боргів, котрим займається фінансово-розрахункова комісія, являються занадто складними питаннями, не можуть бути остаточно затвердженими одночасно з укладенням мирного договору». Посилаючись на прецедент з Брестським мирним договором, російська сторона пропонувала, винести певні питання фінансового порядку за рамки мирного договору, залишивши їх опрацювання на потім. Тоді як питання економічного плану, на думку російської сторони, потребували негайного і першочергового вирішення. Власне тут був прихований езуїтський задум більшовиків залишити Україну в орбіті свого впливу в разі якщо план з затягуванням переговорів, розрахований на соціальний вибух у Центральних країнах, провалиться. Адже за розрахунками Леніна революційне збурення має в Німеччині мало статися вже навесні, оскільки цього не відбувалося, то російська сторона в ході мирних переговорів почала нав'язливо пропонувати Україні укласти митний союз з Росією. Винесення питання врегулювання фінансової сфери за рамки переговорного процесу залишало російській стороні простір для маневру навіть в разі підписання мирного договору. Дозволяючи маніпулювати та затягувати умови і час остаточного врегулювання процесу розмежування Української держави та РСФРР³³.

Українська сторона вважала, що схема мирного договору не давала певних вказівок щодо розмежування повноважень економічної і фінансової комісій. Виходячи з цього С. Гутник озвучив таку позицію української сторони: Економічна комісія займається «перш за все торгівельним договором, головним його принципом, питанням про строк, про митні податки... питанням про залізничні тарифи, позаяк вони безпосередньо пов'язані з торгівельним договором» та питанням про забез-

печення «майнових інтересів підданців обох держав, про страхові товариства і акційні компанії», що діють на території обох держав. До компетенції економічної комісії відійде й питання унормування метричної системи, рештою займеться фінансово-розрахунковій комісії. В свою чергу представники Росії наполягали аби питання залізничних тарифів та поділу залізничного майна, власне й як справи пошти, телеграфу і комунікацій віддали комісії шляхів³⁴.

В ході дебатів сторони постановили розділити питання фінансово-господарського сектору наступним чином: Економічна комісія мала опікуватися торговим договором та всім комплексом питань з ним пов'язаних; забезпеченням економічних інтересів підданих обох держав; питанням робітничого законодавства; юридичним станом акціонерних компаній та страхових товариств, діяльність яких розповсюджувалася на території інших країн; врегулюванням метричної системи. Фінансово-розрахункова комісія мала займатися розмежуванням відповідальності по зовнішніх та внутрішніх державних позиках та боргу утвореному внаслідок чисельних емісій; розділом державного майна; виплатами по залізничним облигаціям; банками. Спільному розгляду обох комісій підлягало питання грошової системи обох країн. Решта питань, включаючи питання залізничних тарифів були віддані на відкуп комісії шляхів³⁵.

Отже, російська сторона вбачала в фінансовій комісії роль ліквідаційного апарату, діяльність якого її цікавила найменше, натомість ключовими питаннями був товарообмін, сполучення та комунікації.

Вже від само початку переговорів було очевидно, що російська делегація взяла курс на затягування українсько-російських мирних переговорів. При чому була обрана безпрограшна тактика безпідставних звинувачень та невмотивованих вимог: українську сторону обвинувачували у зволіканні зі встановленням тимчасового товарообміну, який передбачався умовами перемир'я від 12 червня; пропонували відверто не вигідні для

України умови шантажуючи, що вразі зволікання з прийняттям рішень російська делегація залишить Київ, що було рівнозначно виходу з переговорного процесу. Тобто створювалися всі умови щоб не тільки зірвати переговори, але й зробити це в такий спосіб аби винною виглядала саме українська сторона.

Використовуючи подібну тактику, повноважні представники радянської Росії поставили українську делегацію в ситуація необхідності постійно виправдовуватися за висунення своїх абсолютно вмотивованих вимог. Відстоювання українських національних інтересів російська сторона трактувала як відсутність конструктивної позиції й бажання йти на компроміс, що не відповідало дійсності.

Так, спільне засідання економічної комісії від 29 липня наочно продемонструвало практичну реалізацію взятого російською стороною курсу. Вже на початку засідання повноважний представник уряду РСФРР Д. Мануїльський виступив з заявою про «малу продуктивність робіт в Комісії по товарообміну» звинувативши в зволіканні українську сторону. На що представники України слушно зауважили, що, по-перше питання товарообміну не входять до компетенції економічної комісії, а по-друге, останні пропозиції російської сторони надійшли в суботу 27 липня, і на них негайно була написана відповідь.

Натомість, представники української економічної комісії наголосили на випадки зволікання з російського боку. До того ж підписання довгострокового договору про товарообмін не було можливе через нестабільну політичну і економічну ситуацію. Отже доречніше б було визначитися зі строком його підписання, який, на думку української сторони, мав бути укладений протягом 6 місяців після підписання загального мирного договору, але не пізніше 31 грудня 1918 р³⁶.

Погодившись на цю пропозицію української сторони, Д. Мануїльський все ж таки наполягав, що довготривалий нерозривний економічний зв'язок між Україною та Росією у разі його розірвання викличе «величезну катастрофу для обох

частин бувшої імперії»³⁷. Виходячи з цього, російська сторона вважала, що головним завданням економічної комісії має бути не розподіл, а збереження економічної цілісності обох держав. Спроби С. Гутника заперечити проти такої постановки питання нашоствхнулись на відвертий тиск з боку російської делегації, яка вимагала від українських представників невідкладного відповіді «чи треба схоронити економічну єдність чи ні», що виходило за межі мандату економічної комісії.

Оскільки мова йшла про короткостроковий договір, який мав вирішити нагальні питання, українська сторона наполягла на необхідності залишитися в рамках повноважень економічної комісії й виступила з пропозицією поділити всі товари, які підлягатимуть товарообміну, на дві групи — континговану (тобто таку яка буде відпускатися на основі заздалегідь визначених Українською державою квот) та вільну. Континговані товари пропонувалося відпускатися на безмитній основі, тоді як товари, які увійдуть до вільної групи мали відпускатися згідно тарифів митного уставу Російської імперії 1903 р.

Це викликало шквал незадоволення з боку російської сторони, яка наполягала на створенні митного союзу, можливість якого на думку представників РСФРР передбачалася статтями Брестського мирного договору, проте не носила імперативного характеру. Представники української делегації не виключали подібний сценарій, проте вважали, що зараз він не на часі, адже ситуація вимагала вирішення поточних нагальних питань³⁸.

Російська делегація висловилася категорично проти створення українсько-російського митного кордону. На думку російської сторони, введення митного тарифу, навіть на рік і лише по окремій групі товарів, могло створити небезпечний прецедент. Не допомогли ані аргументи членів української економічної комісії, що до групи вільних товарів увійде незначна кількість найменувань, ані апелювання до того факту, що внаслідок інфляційних процесів митний устав 1903 р. з його й без того незначними ставками, не вдарить по інтересах населення жодної зі сторін.

Попри всі спроби представників російської делегації політизувати цю тему, головна причина відмови української сторони від укладення митного союзу з Росією все ж таки носила економічний, а не політичний характер. Як слушно зауважив член української економічної комісії С. Остапенко: «в мирових договорах України і Росії з Центральними державами включено на користь послідних умові найбільшого покровительства, в виду чого всяка пільга, яка може бути допущена при ввозі товарів на Україну із Росії автоматично переходить і на центральні держави». Отже створення митного кордону між Росією і Україною носило протекціоністський характер й мало на меті захисти український ринок, що було цілком виправдано з точки зору українських національних інтересів. Не в останню чергу необхідність введення митного кордону між Україною і Росією була обумовлена як різним рівнем економічного розвитку так й різними підходами щодо системи управління економікою. В радянській Росії вже почала формуватися командно-адміністративна система управління господарством, де головну роль відігравала держава, тоді як гетьманська Україна сповідувала ліберальний підхід з мінімальним втручанням держави в економіку. Зокрема, під час українсько-російських мирних переговорів більшовиками було націоналізовано всю зовнішню торгівлю.

В ході дискусії загальний запал досяг такого піку, що російська сторона навіть зажадала 15-хвилинної перерви аби аргументувати свою позицію по митному союзу. Після перерви російська делегація пристала на першу частину умов щодо поділу товарів на дві групи і встановлення квот на першу групи товарів, висловивши свою категоричну незгоду з необхідністю встановлення митного кордону між Росією і Україною.

На фоні цієї суперечки абсолютно несподіваною стала пропозиція голови російської делегації Х. Раковського, який «для виходу з скрутного положення, спричиненого Брест-Литовським договором» запропонував укласти так званий «фактичний митний союз». В даному випадку правовий нігілізм

більшовиків межував з відвертим макіавеллізмом, пропонуючи українській стороні «кинути» своїх союзників, чії війська були присутні в країні, російська делегація залишалася у виграшному становищі при будь-якому розвитку подій. Адже, якщо Україна пристане на цю пропозицію, то дискредитує себе в очах своїх союзників (можна не сумніватися, що представники Центральних держав були б перші хто про це дізнався), а якщо ні, то її можна звинуватити у створенні непотрібних видатків що йде в розріз з інтересами населення³⁹.

Можливість встановлення контрольно-пропускних пунктів на українсько-російському кордоні неабияк лякала більшовиків, адже це могло звести нанівець всі їх плани щодо затягування переговорного процесу зі встановлення міждержавного кордону. Не обійшлося без традиційних звинувачень української сторони в націоналізмі⁴⁰.

Оскільки на спільному засіданні представники обох сторін дійшли згоди щодо поділу товарів на групи, то на окремому засіданні української економічної було визначено 3 групи: 1) товари, на які накладено заборону на вивіз; 2) товари, на які визначені квоти; 3) товари вільні до вивозу. До першої групи віднесли: червоний і білий метал та вироби з них; текстильні товари; мило; рослинні і тваринні жири; гума та гумові вироби; нафта та нафтові продукти. До другої — хліб, зернові й кормові продукти; цукор і цукрові вироби; вугілля; чорні метали і вироби з них; сільськогосподарські машини; худоба й м'ясо; яйця; залізна й марганцева руда; хімічні продукти (бензол, сода, сіркова кислота та ін.); вовна; шкіра; тютюн і тютюнові вироби⁴¹.

Відверте нав'язування Україні митного союзу настільки роздратувало представників української делегації, що декілька членів не втрималося від саркастичних зауважень в бік російської делегації. Так, Остапенко не витримавши менторського тону Д. Мануїльського щодо перелічення всіх труднощів, які чекають Україну у разі встановлення митного кордону, заявив «говорять, що це не вигідно для України... якщо Ви вважаєте

за необхідне для себе, то з Вашого боку й не буде митних кордонів, з нашого хай вони залишаються, якщо Ви кажете, що цим буде утруднена перевозка товарів з Вашої сторони на Україну, і Ви вважаєте, що для Вас буде обтяжливо утримання прикордонної сторожі і митниць та ін., то Ви зі свого боку не заводьте ніяких ставок, а тільки ми заведемо, це ж наші витрати»⁴².

Російська сторона мотивувала недоцільність створення митного кордону незначною кількістю товарів які обкладатимуться митом та великими затратами на створення та утримання митної інфраструктури, яку не можна сформувавши в термін відведений для укладення торгового договору. Насправді ж російську делегацію лякала можливість створення фактичного кордону між Україною і Росією, що унеможливило б набіги більшовиків на прикордонні українські території та експропріації. У разі якщо би Українська держава в односторонньому порядку створила митно-пропускні пункти, то де-факто закріпила б свої територіальні претензії, а це йшло в розріз з намірами більшовиків для яких відсутність демаркації українсько-російського кордону дозволяла залишати України в сфері свого впливу.

Попри тиск російських представників, українська сторона залишилась непохитною у своєму бажанні встановити митний кордон, про що висловився присутній на засіданні представник української мирної делегації А. Свіцин, який зазначив: «Я просив би рахуватися з тим фактом, що митні кордони необхідні, їх доведеться встановлювати... Беручи до уваги все, що Ви сказали, і оскільки договір заключається на обмежений строк, і оскільки ми не знаємо наших відносин після 31 грудня 1918 року я пропоную це питання прийняти так як воно є і більше на ньому не зупинятися...». Встановлення кордонів було пріоритетною задачею української делегації, адже як заявив С. Остапенко: «чи буде в нас принцип вільної торгівлі, чи митний союз ми буде в цьому випадку встановлювати кордон...».

Українська сторона наголошувала, що вразі відсутності українсько-російського митного кордону товари з інших прикордонних з Росією держав, як-то Швеції, Норвегії, Фінляндії, будуть безперешкодно потрапляти на територію України. В результаті Україна буде нести економічні втрати не маючи змоги захистити свій внутрішній ринок, тоді як сплачене на російському кордоні за ці товари мито буде залишатися в російській казні.

Однак російська сторона абсолютно не сприймала будь-які аргументи української сторони з цього приводу. Зрештою російська сторона погодилася винести пункт про створення митних кордонів за рамки переговорного процесу⁴³.

Саме на етапі обговорення груп товарів для обміну, відчувалося, що російська делегація всіляко затягувала переговори. Фактично вони не тільки не подали свій список пропозицій, але й посилались на неможливість швидко його сформувані через відсутність прямого зв'язку з центральними органами у Москві. Обговорення зводилося то теоретизування, та висунення необґрунтованих умов, зокрема, російська делегація, замість загальних принципів і положень товарообміну, хотіла прописати у торговому договорі ціну, строк та конкретну кількість товарів, що було неможливо через стан народного господарства зруйнованого громадянською війною. На фоні таких вимог абсолютно дивною стала пропозиція Д. Мануїльського вписати в договір право сторін відмовитися поставити зазначений обсяг товарів у разі форс-мажорних обставин, що викликало відвертий подив української сторони через всю абсурдність цієї пропозиції. При цьому ці дві позиції: визначення конкретної кількості товарів й можливість відмовитися від їх поставки оголосивши форс-мажор подавалася як принципова вимога РСФРР.

Небезпідставне обурення української сторони викликала й спроба російської делегації ставила питання таким чином «нібито укладення мирного договору знаходилося в залежності від надання тих чи інших товарів». Як слушно зауважив член

української економічної комісії В. Тимошенко: «Ми бачимо, що укладення торгового договору суцільно відкладалося на значний проміжок часу, а в мирній угоді вказувалось тільки на надання принципу найбільшого сприяння... Не можна змішувати два питання... а саме укладення торгового договору з питанням про постійні економічні відносини на базі цього договору»⁴⁴.

Загалом, хід дискусії показав, що стараннями російських представників переговори повільно й методично перетворювалися на фарс. Коли справа дійшла до вирішення конкретних питань, то російська делегація всіляко затягувала переговори висувуючи безглузді умови та уводячи комісію в бік від вирішення нагальних потреб. Отже на вересень 1918 р. переговори увійшли у період стагнації. Більшовики відверто демонстрували зневагу до української делегації розуміючи що час грає їм на руку.

Як зазначає ряд дослідників саме в серпні переговори стали входити в фазу остаточного зриву. Д. Дорошенко відмічав, що «вже в серпні місяці... совітські делегати беруть все більше та більше неуступчивий тон, немов почувши під собою певний ґрунт».

Перш за все це було обумовлено зміною позиції Німеччини. Якщо спочатку німецький уряд дійсно прагнув скорішого укладення російсько-українського мирного договору, то зі зміною політичної ситуації, яка загрожувала наново підняти питання Східної Європи, німці почали гальмувати переговорний процес.

Не останню роль зіграла й «п'ята колона». Вже у вересні до більшовиків звернулися лідер Українського Народного Союзу В. Винниченко, який просив підтримати повстання проти гетьмана пропонуючи в обмін на це легалізацію комуністичної партії на Україні. Переговори відбувалися в помешканні товариша міністра фінансів українського соціал-демократа В. Мазуренка.

Той факт, що в умовах нестачі кваліфікованих кадрів гетьман зважився задіяти представників українських соціалістів і

соціал-демократів зіграли з ним злий жарт. Загалом у своїх спогадах П. Скоропадський дуже оборювався с приводу саботажу і підривної діяльності проти його уряду як з боку прихильників Центральної Ради, які залишилися на державних посадах, так і з боку російського офіцерства, що наводнило Україну і якому гетьман, як колишній офіцер, всіляко допомагав матеріально бачачи їх нужденне становище⁴⁵.

Весь хід і обставини українсько-російських мирних переговорів 1918 року, що, за винятком укладення декількох угод, не призвели до будь-яких вагомих досягнень, відтворювали загальну ситуацію, що склалася у відносинах між Українською Державою та РСФРР. Причиною її служила політична позиція більшовицького уряду радянської Росії, що не бажав визнавати за Україною права рівноправної суверенної держави.

Обговорення і врегулювання всіх питань, зокрема і в економічній сфері, на мирних переговорах залежало від вирішення головної проблеми — визначення і встановлення державних кордонів. Показовим в цьому аспекті були суперечки щодо погодження лінії кордону в межах Донецького басейну. Глава української делегації С. Шелухин відзначав, що в проектуванні державних кордонів в цьому районі, українська сторона керувалась економічними потребами не лише України, а й Росії. Проведення кордону за українським проектом не руйнувало тісного зв'язку металургійних підприємств України і залишало Росії регіони, які забезпечували 15% видобутку в басейні вугілля і 30% антрациту, що, на думку української делегації, становило для неї необхідну кількість. Проведення ж кордону за російським проектом забирало від України майже все паливо, залишаючи лише 25% видобутку вугілля, тоді як для потреб України необхідно було 75%. Для України, яка не мала інших власних ресурсів палива, це загрожувало економічним крахом. Словами С. Шелухина, «все на Вкраїні, що живе угляним топливом, мусило б зруйнуватися, загинути або закабалитися Росії»⁴⁶.

Ведення переговорів повноважними представниками РСФРР з позицій великоросійської зверхності, навмисне затягування переговорного процесу не сприяло конструктивному вирішенню нагальних проблем українсько-російського співіснування в той період. Щодо позиції української сторони, то подеколи відсутність чітко визначених критеріїв і напрямків діяльності окремих комісій, призводило до внутрішніх дискусій і в решті виливалось в те, що українська сторона не могла реально підтримати свої власні справедливі домагання.

В підсумку можна констатувати, що російська політика щодо України в економічній сфері носить виразний спадковий характер. І хоча ми не ставили за мету зробити компаративний аналіз сучасної економічної політики Росії щодо України та підходів використаних російською стороною в ході українсько-російських мирних переговорів, проте, позиція відвертого нав'язування не вигідних для України умов, рівно як і не визнання в українській стороні рівноправного партнера є занадто очевидними аби проігнорувати ці паралелі.

¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 р. Т. 2.: Українська Гетьманська Держава 1918 р. — К., 2002. — С. 114.

² ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 47. — Арк. 41.

³ Там само. — Арк. 41 зв. — 42 зв.

⁴ Там само. — Арк. 44 зв.

⁵ Там само. — Арк. 41 зв.

⁶ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 р. — Т. 2. — С. 48.

⁷ *Гай-Нижник П.* Фінансова політика уряду Української держави гетьмана П. Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) — К., 2004. — С. 23.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 47. — Арк. 40.

⁹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. — Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. — С. 9.

- ¹⁰ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 р. Т. 2... — С. 126.
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 47. — Арк. 55.
- ¹² Там само. — Арк. 55 зв. — 56.
- ¹³ Там само. — Арк. 57–57 зв.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 58.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 58 зв.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 59–59 зв.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 68.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 68. зв.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 74–74 зв.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 1 — Спр. 15. — Арк. 23.
- ²¹ Там само. — Арк. 81 зв.
- ²² *Канпелер А.* Мазепинцы, малароссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // [Електроний ресурс] — Режим доступу www.litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm
- ²³ *Канпелер А.* Українсько-російські стосунки у ХІХ столітті: гіпотези та відкриті питання // Доповіді на ІІ Міжнародному конгресі українців. Ч. 1. — Львів, 1994. — С. 210–211.
- ²⁴ Там само. — С. 212.
- ²⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Українська революція з перспективи сорокаліття // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — У 2 т. — Т. 2. — К., 1994. — С. 48.
- ²⁶ Там само. — С. 44.
- ²⁷ *Пиріг Р.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К., 2008. — С. 45.
- ²⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 р. Т. 2... — С. 121.
- ²⁹ Там само. — С. 122.
- ³⁰ Там само. — С. 122-124.
- ³¹ Там само. — С. 124.
- ³² ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 47. — Арк. 97 зв.
- ³³ Там само. — Арк. 98–98 зв.

- ³⁴ Там само. — Арк. 98 зв. — 99 зв.
- ³⁵ Там само. — Арк. 101 зв. — 102.
- ³⁶ Там само. — Арк. 103–103 зв.
- ³⁷ Там само. — Арк. 104.
- ³⁸ Там само. — Арк. 104–105.
- ³⁹ Там само. — Арк. 105 зв.-107.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 108.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 111–111 зв.
- ⁴² ЦДАВО України. — Ф.2607. — Оп. 1 — Спр. 48. — Арк. 2.
- ⁴³ Там само. — Арк. 2–9.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 26–27.
- ⁴⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 р. — Т. 2. — С. 125–127.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп.3. — Спр. 7. — Арк. 4.

Олена Леміжанська

Діяльність Департаменту місцевого самоврядування МВС Української Держави (травень–грудень 1918 р.)

У статті висвітлюється діяльність одного з структурних підрозділів МВС гетьманату по реалізації державної політики щодо органів місцевого самоврядування: врегулювання взаємовідносин представників державної адміністрації з земськими управами та міськими думами, посилення їхньої ролі у налагодженні соціально-економічного та культурного життя регіонів, виробленні нового виборчого законодавства.

В статье освещается деятельность одного из структурных подразделений МВД гетманата по реализации государственной политики в отношении органов местного самоуправления: урегулирование взаимоотношений представителей государственной администрации с земскими управами и городскими думами, усиления их роли в налаживании социально-экономической и культурной жизни регионов, выработке нового избирательного законодательства.

The article highlights the work of one of the structural units of the Interior Ministry to implement the hetman state policy with regard to local government: settlement of relations between the representatives of state administration and the local district council and the city dumas, to increase their role in the establishment of socio — economic and cultural life of the regions, the development of a new electoral law.

Однією з важливих складових сучасного державного будівництва в Україні є реалізація регіональної політики, спрямованої на формування органів місцевого самоврядування, здатних ефективно вирішувати нагальні питання функціонування територіальних громад. Необхідною умовою розв'язання цієї

складної проблеми виступає вивчення і врахування вітчизняного історичного досвіду, зокрема діяльності земських та міських самоврядних органів.

Доба Української революції 1917–1921 рр. істотно вплинула на роль і місце цих інститутів у суспільно — політичному і господарському житті. Центральна Рада сприяла їх демократизації та українізації. Авторитарний режим гетьмана Павла Скоропадського навпаки намагався надати цим процесам зворотного напрямку, широко практикуючи втручання органів місцевої державної адміністрації у діяльність земських управ та міських дум. Виборче законодавство вводило суттєві майнові, вікові та інші цензові обмеження. Провідну роль у виробленні та реалізації політики гетьманату у цій важливій сфері відігравав Департамент місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх справ Української Держави.

У вітчизняній історіографії питання діяльності цього підрозділу МВС спеціально не досліджувалась. Лише окремі її аспекти знайшли висвітлення в працях В.В. Галатира та Д.В. Підлісного¹.

Для більш повного розкриття цієї теми, автор ставить наступні дослідницькі завдання:

- з'ясувати роль і місце Департаменту місцевого самоврядування в системі МВС Української Держави;
- подати його структуру та функції;
- висвітлити діяльність департаменту щодо органів місцевого самоврядування.

Міністерство внутрішніх справ гетьманської держави 1918 р. мало досить розгалужену структуру. У його складі функціонували: Департамент загальних справ, Технічно — господарський департамент, Окреме управління у справах біженців, Департамент місцевого самоврядування, Департамент Державної варти, Департамент у справах страхування і протипожежних заходів, Департамент сільських справ, Головна управа з військової повинності, Управління у справах друку та окреме поштово-телеграфне відомство². Як бачимо,

справами місцевого самоврядування мав опікуватися спеціальний підрозділ.

Слід відзначити, що Центральна Рада декларувала значущість місцевого самоуправління. Зокрема, у заяві Генерального Секретаріату від 12 жовтня 1917 р. зазначалося: «Одним з головних завдань своїх Генеральний Секретаріат ставить сприяння розвитку діяльності місцевих самоуправ та поширенню їхньої компетенції. Це має стати головною умовою становлення ладу в Україні»³. Однак профільний підрозділ у справах місцевого самоврядування у структурі уряду УНР до більшовицької експансії початку 1918 р. створений не був.

В умовах звільнення України від радянських військ при німецькому командуванні у лютому було створено посаду головного комісара уряду УНР. Її обійняв О. Коморний, який отримав надзвичайні повноваження. Він керував діяльністю органів місцевого самоврядування, зміняв урядовців та призначав нових, займався штатами державних та громадських організацій, давав розпорядження у земських і міських справах⁴.

Лише навесні 1918 р. урядом УНР був створений Департамент місцевого самоврядування. Як свідчать архівні документи, станом на 1 травня у ньому працювали: в.о. директора віце-директор — Світозар Драгоманів, віце-директор — Григорій Варава, інструктор-контролер — Прокіп Кліюпа, інструктор-контролер — Михайло Котляренко, юрист-консулат — Матвій Хватовкер, консультант-спеціаліст — Олександр Зіньківський, всього 14 осіб⁵. Розгорнути істотну діяльність до падіння Центральної Ради департамент не встиг.

Нова влада, усвідомлюючи велику роль установ місцевого самоврядування в господарсько-економічному та культурно-освітньому житті, а також необхідність їх кардинального реформування відповідно до консервативно-ліберальної ідеології державного будівництва, більше уваги приділила налагодженню функціонування Департаменту місцевого самовря-

дування. Його апарат мав виконувати функції авторитетного наглядача за установами місцевого самоврядування, координувати їх діяльність і водночас бути компетентним представником інтересів земств і міст перед вищою владою⁶. Підтвердженням цього було те, що на його утримання та канцелярські витрати урядом на 1918 р. було виділено 807 тис. 75 крб.⁷.

Також при ВМС було засновано Раду з земських та міських справ під головуванням міністра. До неї входили представники міністерств фінансів і земельних справ, департаменту місцевого самоврядування, Київського губернського земського зібрання, Київської міської думи та інших органів місцевого самоврядування⁸.

Обійнявши на початку травня 1918 р. посаду голови Ради Міністрів, Федір Лизогуб залишив за собою й керівництво міністерством внутрішніх справ⁹. Це пояснюється намаганням прем'єра контролювати кадри місцевої адміністрації, а також зберегти безпосередній вплив на таку потужну силову структуру, як Державна варта. Тільки у кінці липня під тиском гетьмана він відмовився від даного сумісництва¹⁰. Пост міністра зайняв відомий вчений — правник і адвокат Ігор Кістяковський¹¹. З 24 жовтня на цій посаді працював Віктор Рейнбот, який мав значний досвід судової і управлінської роботи¹². З 14 листопада по 14 грудня міністерство знову очолював І. Кістяковський¹³.

За штатним розписом, затвердженим міністром внутрішніх справ, департамент місцевого самоврядування очолював директор, до обов'язків якого входило здійснення загального керівництва діяльністю департаменту. Два віце — директори відали відповідно справами земського господарства та міського господарства¹⁴. Департамент очолював Леонід Гладиревський, віце-директором був призначений Володимир Сципйон — де-Кампо, діловодом — Н. Жваликовський¹⁵.

Департамент місцевого самоврядування поділявся на 8 відділів: земський (начальник Сергій Величко), статистичний

(Семен Більський), фінансово-економічний (Петро Кованеко), юридичний (Всеволод Митюшин), міський (Іван Дурново)¹⁶. Згодом був створений ще відділ особового складу¹⁷. А 31 серпня 1918 р. за розпорядженням товариша (заступника) міністра внутрішніх справ С. Варуна-Секрета при департаменті створений ще й видавничий відділ¹⁸.

Взагалі департамент був прирівняний за статусом до центральних органів виконавчої влади. При ньому діяли наради та комісії як дорадчо-консультативні органи, які обговорювали кардинальні питання державного будівництва, зокрема стосовно органів місцевого самоврядування¹⁹.

Департамент знаходився у Києві по вулиці Лютеранській, 32. Про умови праці співробітників свідчить той факт, що у червні 1918 р. земський відділ департаменту розміщувався в 5-ти кімнатній квартирі, де працювало 45 осіб. Планувалося ввести нові штати, а дане приміщення змінити на більш просторе. Про це неодноразово йшлося на відповідних засіданнях²⁰.

До функціональних завдань департаменту належали: надання правових висновків на запити органів місцевого самоврядування; роз'яснення норм чинного законодавства; підготовка справ для розгляду на раді міністерства; попереднє розроблення питань щодо поліпшення земських та міських фінансів; пошук додаткових доходів місцевого самоврядування й допомога в отриманні довгострокових та короткострокових позик; питання допомоги в формуванні їх бюджетів та випуску місцевих облігацій; розробка правил складання ними кошторисів, доходів, видатків та обігу їх сум в касах міністерства фінансів і кредитних закладах²¹.

До компетенції департаменту відносилися місцеві справи у сфері господарсько — економічній, фінансово — податковій, статистичній, юридичній тощо. Він також займався питаннями земсько-адміністративного поділу, переформування населених пунктів, затвердження та зміни планів міст тощо²².

Відділ особового складу вів діловодство щодо персоналу департаменту, земських установ та міських управлінь. Відділ

земського господарства займався справами земських виборів, відкриття та закриття земських зборів, відводу земель для потреб військ, питаннями місцевих дорожніх, залізних та водяних шляхів. Відділ міського господарства відав справами встановлення та керування містом, створення нових міських поселень, затвердження та зміни міських планів, забудови міст, проведення виборів тощо²³. Законодавчий відділ з юристконсульською частиною займався підготовкою законопроектів з питань земського і міського самоврядування, а також давав висновки з спірних питань земського і міського господарства, що надходили на розгляд департаменту. Фінансово-економічний відділ керував усіма справами, що стосувалися економічних заходів і фінансового господарства органів самоврядування, розробляв загальні умови кредитування земств та міст, збирав дані про фінансовий та економічний стан на місцях, розглядав їх фінансові рахунки та звіти²⁴. Відділ статистики опікувався збором загальних статистичних даних у сфері земського і міського господарства. Видавничий відділ завідував бібліотекою департаменту, а також друкував популярні брошури з питань місцевого самоврядування²⁵.

19 червня 1918 р. на зборах працівників департаменту обговорювалося питання про налагодженням тісних зв'язків з органами самоврядування на місцях²⁶. Гласний Харківської міської думи П. Ветченко охарактеризував земства як установи, у складі яких люди не відповідають потрібному рівню. Він наголошував, що департамент має бути наглядовим і керуючим органом у цій галузі²⁷. 21 червня відбулося наступне засідання, на якому розглядалось питання про штати департаменту місцевого самоврядування. Чиновник з особливих доручень при МВС Л. Войцеховський ознайомив усіх з складеним уже при допомозі заступника міністра внутрішніх справ проектом земського відділу, який передали на розгляд членам комісії законодавчих справ МВС під керівництвом І. Кноля²⁸. З'ясувати долю даного законопроекту за документами не вдалося.

Для інформування земств та міст з питань, що потребували спеціальних соціальних знань, при департаменті були спеціалісти земської і міської справи, до обов'язків яких входила ґрунтова розробка тих питань, що стосувалися органів місцевого самоврядування і не могли бути вирішеними за відсутності компетентних фахівців²⁹.

Підрозділ управління місцевим самоврядуванням МВС активно працював над проведенням земської реформи, яку мало забезпечити нове виборче законодавство. Для розробки проекту закону про земські вибори була створена комісія, яку очолив великий харківський землевласник, голова Протофісу князь О.Д. Голіцин. Керуючим справами був призначений А.М. Вороновський, його помічником — А.Н. Одарченко³⁰.

Головою іншої комісії — з підготовки проекту закону про вибори до міських дум став колишній київський голова Іпполіт Дьяков. Директор департаменту місцевого самоврядування Л.Гладиревський направив йому 16 серпня листа, в якому повідомляв про численні скарги населення на непромірно важкі міські податки: «виявилося, що накладення прямих та непрямих податків досягло найвищого рівня і дійсно є надто важким та не під силу населенню. Платня за воду в деяких містах збільшилась в 10 разів, збільшилась платня і за проїзд в трамваях та поїздах та за електроенергію». Інформуючи про це І.Дьякова, Л. Гладиревський наполягав на перегляді міського оподаткування та визначенні його нормальних розмірів³¹.

На початок жовтня 1918 р. під егідою Департаменту самоврядування МВС було розроблено кілька законопроектів з реформування місцевого самоврядування. Міністерство внесло в Раду Міністрів законопроект про скасування волосних земств. Для адміністративної діяльності в області сільського управління було запропоновано відновити інститут мирових посередників³². Крім існуючих 72 посад у Київській, Подільській та Волинській губерніях, утворювалися ще 178 посад у Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Херсонській губерніях, Поліській та Таврійській округах.

Коло діяльності та компетенцію мирових посередників визначало міністерство внутрішніх справ. Воно ж здійснювало їх розподіл по повітах³³.

З ініціативи Департаменту місцевого самоврядування в Українській Державі проводилися з'їзди земських діячів. Так, 15 липня 1918 р. був скликаний з'їзд міських та земських самоуправлінь. Розглядалися питання про функціонування земських і міських самоуправлінь; створення губернських, повітових і міських рад по державному нагляду; ліквідація організацій та відомств імператриці Марії; організація і порядок фінансування місцевих органів самоврядування³⁴.

Департамент інформував керівників губерній про те, що до нього часто звертаються міські та земські самоврядування без належних на те підстав і без відповідного реагування губернського старости. Після отримання тієї чи іншої справи департамент змушений направляти її у відповідні органи або ж повертати документи у разі відсутності необхідної інформації. За таких обставин затримувався розгляд справ. Слідом за цим зацікавлені особи «засипали» департамент телеграмами з проханням прискорити цей процес. Тому згідно ст. 81 Закону Тимчасового уряду від 9 червня 1917 р. та додатку до нього від 7 вересня 1917 р., пропонувалося усі звернення, що стосувалися департаменту спершу подавати губернським старостам, які в свою чергу за два тижні мали зробити свої висновки, і лише тоді передавати на розгляд Департаменту місцевого самоврядування МВС³⁵. 11 червня про це повідомлялися усі земства та міські думи Української Держави³⁶.

Департамент також намагався зібрати інформацію про фінансове становище земств, для чого просив старост посприяти отриманню кошторисів за 1916–1918 рр. і бухгалтерських звітів за 1915–1917 рр.³⁷. Тобто робилися спроби впорядкувати ведення документації, сформувані цілісне уявлення про діяльність земств та їх фінансовий стан. До того ж саме цей орган управління займався організацією кредитування самоврядних органів. Архівні документи свідчать, що такі звернення були

масовими. Це чітко простежується на прикладі земств Подільської губернії: 15 серпня Кам'янецька повітова управа просила позику у 300 000 крб³⁸, Балтська повітова управа клопоталася про позику в 750 000 крб³⁹, Літинська повітова управа зверталась до департаменту щодо урядової позики земству в 700 000 крб⁴⁰, Ямпільська повітова управа просила 500 000 крб⁴¹, Проскурівська земська управа 1 млн крб⁴². 12 серпня Подільська губернська земська управа звернулася до міністра фінансів за позикою в 7 млн карб⁴³. Очевидно, ці фінансові запити задовольнялися не так часто. Зокрема, 19 жовтня Департамент місцевого самоврядування МВС дозволив позику на суму 1 250 тис. крб Харківському губернському земству⁴⁴.

Разом з тим, Департамент активно займався справами наступних виборів до земських та міських дум. На початку жовтня відповідним відділом МВС були розіслані губернським старостам інструкції про роботу виборчих комісій на місцях, та їх обов'язки. Департамент повідомляв також, що витрати по складанню виборчих списків, та роботи відповідних комісій передавалися в Державне казначейство, що підлягали погашенням з міських сум з зарахуванням їх на 1919 р.⁴⁵.

Департамент неодноразово ставив питання й про ведення діловодства в органах місцевого самоврядування українською мовою. Для місцевих урядовців з цією метою проводилися курси українознавства, на яких викладалися українська мова, історія України, діловодство та інші предмети. Водночас констатувалося, що мало посадових осіб знали державну мову, тому діловодство краще вести російською⁴⁶.

Отже, функціонування в системі МВС гетьманату спеціального профільного департаменту свідчило про усвідомлення П. Скоропадським та урядом ролі і значущості органів місцевого самоврядування у державному будівництві. Діяльність Департаменту місцевого самоврядування була спрямована на активізацію зусиль земських управ і міських дум у налагодженні економічного, соціального і культурного життя регіонів,

отримання державного кредитування, вироблення нового виборчого законодавства, регулювання відносин місцевої державної адміністрації і органів самоврядування.

¹ *Галатир В.В.* Становище земств у Правобережній Україні за гетьманування П. Скоропадського // Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Випуск 3. — Кам'янець-Подільський, 2010. — С. 224–251; *Підлісний Д.В.* Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів Гетьманату П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 року). Дис. кан. іст. наук. — Харків, 2008. — С. 169.

² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 330. — Арк. 1; Ф. 1184. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 4 — 6; Ф. 3325. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 42 зв.

³ *Гвоздик В. С.* Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. XXIX. — С. 102.

⁴ *Гай-Нижник П.П.* Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.) // <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/182doc.php>.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 14. Арк.7.

⁶ Там само. — Оп. 3. — Спр. 2. — Арк. 102 зв.

⁷ Там само. — Арк. 6 зв.

⁸ Там само. — Арк. 102 зв.

⁹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

¹⁰ *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — С. 118.

¹¹ *Дорошенко Д.І.* Історія України, 1917 — 1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання/ Упоряд.: К.Ю. Галушко. — К., 2002. — С. 180.

- ¹² Державний вістник. — 1918. — 26 жовтня.
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 2199. — Оп.3. — Спр. 9. — Арк. 130; Державний вістник. — 1918. — 20 листопада.
- ¹⁴ Там само. — Спр.2. — Арк. 3.
- ¹⁵ Там само. — Спр.2. — Арк. 3.
- ¹⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 122. — Арк. 5–9.
- ¹⁷ Там само. — Оп. 3. — Спр.2. — Арк. 3.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 90.
- ¹⁹ *Грибенко О.М.* Державотворчі процеси в Наддніпрянській Україні у 1917–1920 рр: Історичний аспект: Дис... канд. іст. наук. — К., 2006. — С. 138.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 10, 49.
- ²¹ Там само. — Оп. 3. — Спр. 2. — Арк. 17, 34.
- ²² Там само. — Спр. 5. — Арк. 12.
- ²³ Там само. — Арк. 4 зв.
- ²⁴ Там само. — Арк. 5.
- ²⁵ Там само. — Арк. 5 зв.
- ²⁶ Там само. — Арк. 66.
- ²⁷ Там само. — Арк. 69 зв.
- ²⁸ Там само. — Оп. 3. — Спр. 129. — Арк. 16.
- ²⁹ Там само. — Арк. 3 зв.
- ³⁰ Нова Рада. — 1918. — 21 вересня.
- ³¹ ЦДАВО України. Ф. 1216. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 2-2 зв.
- ³² Путь Соціал-Демократа. — 1918. — 14 октября.
- ³³ *Мироненко О.* Національне врядування у губерніях, повітах, містах і волостях Української держави. Мала енциклопедія етнодержавознавства/ НАН України. Ін — т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко та ін. — К., 1996. — С. 328.
- ³⁴ Полтавскія новости. — 1918. — 3 июля.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4541. — Оп. 1. — Спр.7. — Арк. 53.

³⁶ Державний архів Вінницької області. — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 70.

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 13.

³⁸ Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 221. — Арк. 23.

³⁹ Там само. — Арк. 39.

⁴⁰ Там само. — Арк. 74.

⁴¹ Там само. — Арк. 77.

⁴² Там само. — Арк. 80.

⁴³ Там само. — Арк. 60.

⁴⁴ Державний архів Запорізької області. — Ф. 24. — Оп. 7. — Спр. 94. — Арк. 122.

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1325. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 115; Підлісний Д.В. Вказ. праця. — С. 169.

⁴⁶ Лозовий В.С. Поділля в період гетьманату (1918 р.): Навчально-методичний посібник. — Кам'янець-Подільський, 2003. — С. 21.

Олена Бойко

Життя Києва під владою білогвардійців (вересень–жовтень 1919 р.)

У статті розглянуто короткий період життя міста Києва та його мешканців під владою військового режиму Збройних сил Півдня Росії: місцеве самоврядування, стан міського господарства, соціально-побутові умови, освіта, громадське життя міста.

В статье рассматривается короткий период жизни города Киева и его жителей под властью военного режима Вооруженных сил Юга России: местное самоуправление, состояние городского хозяйства, социально-бытовые условия, образование, общественная жизнь города.

A short period, when Kyiv and townspeople in 1919 lived under the power of the “white» regime of Military forces of South Russia, is described at the article. It deals with the institutions of municipal government, economy, mode of life, education, public activities.

Населення України у повній мірі відчуло на собі наслідки багаторічних соціальних катаклізмів — революцій і воєн 1917–1921 рр. Воно потерпало від військових дій, політичної нестабільності, зміни політичних режимів та радикальних соціально-економічних перетворень. Економічні негаразди, господарська розруха, різке падіння життєвого рівня, які їх супроводжували, особливо позначилися на житті великих міст. Повсякденне життя городян ускладнювалося ще й побутовими проблемами, які для них могли бути розв’язані лише централізовано міською владою: водопостачання, опалення і освітлення житлових будинків та громадських будівель, міський транспорт, постачання продовольства, функціонування закладів охорони здоров’я, освіти і культури.

У 1919 році Київ тричі переживав зміну політичних режимів. Киянам довелося жити під владою УНР Директорії, Української Радянської соціалістичної Республіки, білого режиму Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР). Денікінський режим, що проіснував на українських землях близько півроку, є найменш дослідженим в історії Української революції. Білий рух являв собою політичну силу, яка пропонувала альтернативний більшовизму шлях виводу Росії з постімперської кризи. Його ідеологія мала консервативно-ліберальний характер і була близькою до кадетської. Образно кажучи, білі прагнули повернути колишню Російську державу у стан до жовтня 1917 р. Режим декларував відновлення законності і порядку, спрямовану на досягнення соціальної рівноваги у суспільстві соціально-економічну політику, що позитивно сприймалося більшістю населення. Революційні процеси та їх наслідки, зокрема зростання національної свідомості колишніх поневолених народів, були проігноровані білогвардійцями. Вони залишалися прихильниками «єдиною і неділимою Росії».

В даній статті представлено начерки життя міста Києва в умовах військового режиму ЗСПР. Оскільки йдеться про нестабільний у військово-політичному аспекті, короткий період у три з половиною місяці, при дослідженні його відчувається брак документів. Головним джерелом слугувала тогочасна київська преса та свідчення жителів міста.

30 серпня¹ Київ був залишений Червоною армією. На цей час його встигли покинути радянські державні установи. За два з лишком роки революції у Києві склалася певна традиція: коли попередня влада вже залишила місто, а нова ще не вступила у свої повноваження, діяла Миська дума — орган місцевого самоврядування, обраний на перших в Росії демократичних муніципальних виборах у серпні 1917 р. Починаючи з часів Української Держави, дума існувала лише формально, не брала участі у керівництві містом і з'являлася лише у часи «безвладдя».

Рано вранці 31 серпня з боку Святошина до міста увійшли частини армії УНР. Командування порозумілося з київським міським головою Є.Рябцовим і невдовзі жовто-блакитний прапор

з'явився над Миською думою. Трохи пізніше з-за Дніпра з боку Дарниці підійшов передовий загін Добровольчої армії на чолі з генералом М.Бредовим. Кияни з ентузіазмом вітали і тих, і інших, хоча прихильників білогвардійців було значно більше.

Українська армія мала наказ уникати збройних сутичок з денікінцями, оскільки ще існував шанс домовитися з ними про спільну боротьбу проти Червоної армії. Добровольці ж вважали українців такими ж ворогами, як і більшовиків. Після перестрілки на вулицях розпочались переговори. Українцям довелося піти на поступки й залишити місто. Наступного дня у Києві встановилася влада білогвардійців.

1–2 вересня місто перебувало у піднесеному настрої, кияни сприймали Добровольчу армію як свого визволителя. Офіцери і солдати в англійських одностроях кольору хакі мали гарний вигляд, справляли враження справжньої армії — міцної, дисциплінованої військової сили. Народ збирався на вулицях і площах, багато було у святковому вбранні, жінки — у білих сукнях. Люди раділи не тільки від приходу Добровольчої армії, а скоріше святкували звільнення від панування більшовиків. Антибільшовицькі настрої єднали натовп, панувала якась загальна єдність, яка нагадувала перші дні Лютневої революції².

Для киян, які вже пережили кілька періодів української та більшовицької влади, прихід Добровольчої армії був пов'язаний із сподіваннями на краще. Скориставшись із загального піднесення, вже 2 вересня у місті було відкрито 5 вербовочних пунктів. Запис добровольців відбувався успішно, до армії зголошувалися викладачі, студенти, гімназисти, робітники. 8 вересня (у неділю) київські театри (Оперний, «Соловцов» та ін.) дали спектаклі, весь збір від яких був перерахований на користь Добровольчої армії. 10 вересня силами київських артистів в Оперному театрі був організований концерт на користь Червоного Хреста та жертв громадянської війни, у якому взяли участь знамениті співаки Л.Собинов та А.Смирнов.

Своє ставлення до нової влади кияни виявили також 7 вересня, коли до міста з метою інспекції військ та державних

установ прибув командувач Добровольчої армії генерал В.Май-Маєвський. Привітати генерала вийшли на вулиці багато людей. На його честь відбувся парад військ та молебень на Софійській площі. 10 вересня за участі командувача та в присутності великої кількості народу була відслужена панахида за митрополитом Володимиром (Богоявленським), генералами М.Духоніним, Ф.Келлером та численними жертвами останнього перебування більшовиків у Києві³.

У перші дні вересня місто було охоплене сумними настроями. Стали відомі списки розстріляних в останні дні більшовицького режиму. За повідомленнями Київської губчека за тиждень перед залишенням міста «в порядку червоного терору» було страчено 147 осіб⁴, загальне ж число жертв більшовицького терору сягало кількох тисяч. Серед них були відомі кияни — педагог і громадський діяч В.Науменко, професори університету Св. Володимира П.Армашевський та Т.Флоринський та багато інших. Щоби продемонструвати мешканцям злочини більшовизму для загального огляду були відкриті в'язниці та морг Анатомічного театру, у якому перебували тіла розстріляних. Люди шукали своїх рідних і близьких. Відбувались похоронні процесії, у церквах служили панахиди за загиблими, газети виходили у жалобних рамках. Практично не залишилося організації чи установи, де б не загинули співробітники. Міська влада влаштувала похорони жертв громадянської війни на Лук'янівському кладовищі.

Злочини більшовицької влади стали предметом спеціальної уваги денікінської адміністрації. 3 вересня судові слідчі С.Міляшкевич та В.Пучковський порушили карну справу по факту катувань і розстрілів у Київській ЧК. У присутності представників іноземних держав, Міжнародного Червоного хреста, міського самоврядування та громадськості вони оглянули приміщення губчека на вул. Садовій, 5. Генерал М.Бредов видав 9 вересня наказ про утворення комісії для розслідування діяльності Київської ЧК на чолі з генерал-лейтенантом Ф.Рербергом, яка складалася з представників воєнного відомства, Міської управи та прокуратури⁵.

Загальні антибільшовистські почуття підігрівала чорносо-тенна преса, яка хоч і не була офіціозом влади, проте стояла до неї досить близько. Як і всюди, прихід Добровольчої армії до Києва супроводжувалося хвилею російського націоналізму. В першому номері поновленої газети «Киевлянин» її видавець Вас.Шульгин, войовничий російський націоналіст, нагадав читачам слова свого батька, що Південно-Західний край «є руський, руський, руський», і пообіцяв не віддавати його «ні українським зрадникам, ні єврейським катам». Випади преси, провокаційні чутки поширювали думку про більшовизм як жидівський національний рух, спрямовували народний гнів проти євреїв. Особливо надавався в цьому блискучий публіцист Шульгин. Оскільки київську ЧК очолював єврей, він вважав, що має до євреїв, як ворогів руського народу, свій особистий рахунок. До рук ЧК потрапив список членів створеної Шульгиним 1908 р. у Києві організації «Клуб русских националистов». І хоч організація у 1918 р. припинила існування, за цим списком близько 70 осіб — усі, хто на той час залишався в місті, були розстріляні⁶. Антисемітська пропаганда поширювалася з мовчазної згоди офіцерів-добровольців. В перші дні мали місце випадки пограбувань військовими єврейських осель, знущань, розправ і самосудів. Євреїв безпідставно заарештовували за стандартним звинуваченням у більшовизмі, виникла загроза погромів.

Занепокоєний поширенням погромних настроїв, міський голова Є.Рябцов звернувся до коменданта міста полковника Удовиченка із заявою про неприпустимість розправи над підозрюваними у більшовизмі та євреями. Військова влада вжила певних превентивних заходів, і на деякий час порядок у місті був відновлений. Проте упередженість у ставленні до євреїв залишалася. Академік В.Вернадський, який мешкав в той час у Києві, вважав, що витoki цього явища криються у почуттях помсти, надзвичайно поширених серед усіх верств суспільства. «Антисемітизм надзвичайний, — занотував він у щоденнику в вересні. — «Жид» — слово, прийнятне в суспільстві... Ясно усвідомлюють неможливість обмеження прав євреїв за

законом — але бажають й говорять про необхідність обмежити їх фактично — суспільство не буде їх допускати. Очевидно, це ті настрої, які в Америці існують по відношенню до юридично рівноправних чорних»⁷.

Всю військову і цивільну владу у т.зв. Київській області (Київська та Чернігівська губернії) здійснював «головноначальствующий» генерал А. Драгомиров. Військовим губернатором Київщини став генерал М. Бредов. Згодом 13 вересня приступив до виконання обов'язків цивільний губернатор Г. Чернявський, але права його були обмеженими. Своім наказом він припинив з 1 вересня дію законів радянської влади. Як символ повернення дореволюційних порядків був відновлений час за старим стилем і переведені годинники за петроградським часом. Перші кроки білогвардійської влади були спрямовані на встановлення правопорядку, відновлення нормального життя міста — міського самоврядування, суду, преси, навчальних закладів. 5 вересня губернатор затвердив тимчасовий склад виконавчого органу Думи — міської управи на чолі з головою Є. Рябцовим. Дії міського самоврядування регламентувалися «Положенням про міське самоврядування» та законом про вибори гласних від 25 серпня 1917 р.

Міська дума, яка опікувалася питання матеріально-побутового та гуманітарного характеру, повністю залежала від військової влади. Це була загальна проблема місцевого самоврядування на підконтрольних ЗСПР територіях. Через інфляцію, несплату населенням податків воно практично не мало коштів на утримання інфраструктури. Доводилося постійно звертатись до військової влади з проханнями про асигнування. Військова адміністрація не займалася питаннями міського господарства, тому хоч далеко не в повному обсязі, фінансувала місцеву владу. В результаті міське самоврядування втрачало самостійність, оскільки існувало виключно на бюджетні кошти⁸.

Перший серйозний конфлікт між Думою і військовою владою виник з приводу виборів. Відповідно до ухваленого денікінським урядом (Особливою нарадою) закону про вибори

до місцевого самоврядування, 24 вересня Київська міська управа ухвалила розпочати підготовку до виборів та створила виборчу комісію. Виборче право надавалося громадянам Російської держави від 25 років за умови, що вони два роки постійно проживають у даному місті. Військовій участі у виборах не брали. Вважаючи проведення виборів передчасним, губернатор М.Бредов не погодився з рішенням управи і подав протест в адміністративний відділ Окружного суду.

Міська управа просила суд залишити протест губернатора без уваги, адже із датою виборів вона не визначалася. Своє ж рішення мотивувала технічними ускладненнями. Складання виборчих списків, які мали з'явитися за три місяці до виборів, могло затягнутися, тому що більшовики знищили майже всі подвірні книги. Конфлікт вдалося залагодити, проте до питання про вибори міська управа більше не поверталася⁹.

Колишню міліцію було реорганізовано у денікінські органи правопорядку — державну стражу, яку очолив полковник Барцевич¹⁰. Було видано ряд наказів про покарання офіцерів і солдат за самосуди, грабунки та погромну агітацію. У дореволюційному вигляді була відновлена судова система: Окружний суд та усі департаменти Київської судової палати. Знову зібралася Рада присяжних повірених¹¹.

Разом з Добровольчою армією до Києва повернулися іноземні консули, країни яких офіційно не визнали радянської Росії, а тому були вислані більшовиками: англійський, французький, американський та італійський, сподівалися на прибуття польського¹². З 9 вересня було відновлене пряме залізничне сполучення Київ–Полтава–Харків, з 12 вересня — Київ–Фастів–Цвіткове–Бобринська. Розпочався рух пароплавів до Кременчука та Катеринослава.

Нова влада подбала про зміну зовнішнього вигляду міста. За кілька днів зникли усі сліди більшовицької наочної агітації. Прибрали численні пам'ятники Марксу, Енгельсу, Леніну та іншим діячам комунізму. Зникли різні більшовицькі оголошення. На будинок Міської думи повернули зображення

покровителя Києва Михаїла Архангела. Послідовно демонструючи своє негативне ставлення також і до української присутності в місті, влада прибрала й українську символіку та написи. На будинку Педагогічного музею було поновлено гасло «На благое просвещение русского народа». З будинку державного банку знято українську вивіску і замінено російською. На цих будинках знову з'явилися масивні двоголові орли. На вокзалі усі українські написи замінили на російські. Відновили прибрані минулого року з пам'ятника Б.Хмельницькому слова «Волимо под царя Московского православного» та «Богдану Хмельницкому — единая неделимая Россия». На фронтоні університету з'явилася його дореволюційна назва «Императорский университет Св. Владимира»¹³. Щодо пошкодженого у перші дні пам'ятника Т.Шевченку, генерал В.Май-Маєвський видав розпорядження провести розслідування і покарати винних.

Цікаво, що жителі Києва також швидко позбулися більшовицьких звичок у звертанні та спілкуванні між собою. Академік В.Вернадський записав у ці дні в щоденнику: «Зникли «товариші», з'явилися панове, добродії і т. ін., й уся розмова набула зовсім іншого характеру»¹⁴.

Київський адвокат А.Гольденвейзер влучно охарактеризував час перебування білогвардійців у Києві. «Епоха добровольців, — писав він у спогадах, — особливо на початку, була епохою відродження і відновлення усього зруйнованого радянським режимом. ...Це була остання можлива спроба відновлення в прямому сенсі цього слова, тобто відновлення без будівництва заново, шляхом простого скасування усього заподіяного більшовиками. У Києві, де більшовики провели усього півроку, таке відновлення було ще можливим. Знищені більшовиками установи ще існували, їхній матеріальний і особовий склад ще був в наявності. Достатньо було прибрати наліт декретів, і все могло ще воскреснути — суд, міське самоврядування, університет, торгівля, банки і т. ін. Така можливість тоді ще була, але це була остання можливість...»¹⁵.

Під знаком відновлення нормального життя пройшли перші тижні денікінської влади в Києві. 6 вересня за наказом військового губернатора були скасовані усі ордери на житлові та інші приміщення, видані радянською владою, встановлювався 7-денний термін для повернення їх колишнім власникам. Люди поверталися до своїх квартир, шукали реквізовані меблі. Установи (банки, контори, навчальні заклади та ін.) наводили порядок та ставали до роботи. Частину будинків знову було реквізовано під денікінські установи, але власникам повертали меблі, особисті речі.

Найбільше постраждали від перебування більшовиків можливі центральні квартали міста — Печерськ, Липки. Щоби привести місто у нормальний стан, за свідченням київської студентки, потрібні були «роки й мільйони». Вона згадувала: «Всюди та сама картина, навіть у школах: меблі з одних приміщень забрані до інших, де їх навмисне поламали й забруднили, шпалери порвані, скло вибите, підлога затоптана й заплъована»¹⁶. В деяких квартирах мешканці наводили порядок, але були й такі, що байдуже жили серед чужих обломків, очевидно не дуже вірячи, що добровольці прийшли надовго. Заможне єврейське населення, яке також постраждало від більшовиків, співчуття у денікінців й частини киян не викликало.

Були звільнені особи, призначені на відповідальні посади радянською владою, а також відновлені на посадах ті, хто був звільнений. Ректор університету Св. Володимира Є.Спекторський дав розпорядження поновити на службі безпідставно звільнених помічників ректора В.Богданова, Є.Лозинського, Г.Захарченка, П.Більченка та численних службовців клінік, лабораторій, бібліотеки та канцелярії. Він звернувся циркулярно до деканів факультетів з вимогою переглянути усі постанови по призначенню молодших викладачів, обранню приват-доцентів та професорських стипендіатів за період радянської влади. Особи, яких факультети бажали залишити на відповідних посадах, мали бути переобраними і затвердженими Радою університету¹⁷. Влада не визнала атестатів про середню

освіту, виданих за радянських часів. До вищої школи такі особи могли вступати лише як вільні слухачі. Протягом наступних двох років вони мали скласти іспити та отримати законний атестат.

Спостерігалось пожвавлення у торгово-фінансових колах. Відновили діяльність Київський торгово-позиково-промисловий, Торгово-промисловий та Український народний кооперативний банки; акціонерні товариства «Товарообіг», «Товариство цукрових заводів», «Товариство Дніпровського фанерного заводу», контора Бродського та ін. Враховуючи інтереси середніх та нижчих верств населення, тимчасово до 10 вересня були допущені до обігу радянські гроші, т.зв. «п'ятаковські». Приймалися й українські гроші. Поступово їх замінили білогвардійські, надруковані у Ростові-на-Дону. Відновили діяльність державні ощадні каси, було оголошено, що дрібні вклади (до 5 тис.) будуть повернуті вкладникам повністю. Велику роль в економічному житті міста відігравала кооперація, яка зазнала від радянської влади найменших втрат.

За більшовицького панування чи не найгострішою в місті була продовольча проблема. Нестача хліба призводила до його дорожнечі, хліб коштував 20 крб за фунт, сягнувши в серпні 70 крб. Військова влада відмовилася від нормованого постачання і відновила вільну торгівлю. Разом з міською управою було організовано закупівлю продуктів для населення за допомогою кооперативів — Дніпросоюзу, Центросоюзу, робочого кооперативу «Жизнь» та ін. Поліпшенню продовольчої ситуації сприяли відновлені економічні зв'язки міста з селом. Звільнені від продрозверстки селяни охоче везли продукти до міста. Із збільшенням підвозу продовольства помітно впали ціни на ринку.

Військова влада взяла під контроль роботу пекарень і наказала їх власникам негайно приступити до випічки та продажу хліба. Підприємці були попереджені, що в разі невиконання наказу їхні запаси борошна будуть вилучені та безкоштовно роздані населенню. Власники великих хлібопекарень запропонували міському голові Є.Рябцову усе борошно, яке надходило

до міста, направляти на оптові склади й обіцяли в такому разі швидко знизити ціну на хліб до 10 крб. за фунт, в той час як дрібні пекарі пропонували його за спекулятивними цінами. На початку жовтня ціна на хліб у Києві встановилася на рівні 5–7 крб за фунт. Газета «Киевская жизнь» назвала це «найкращим показником того процесу оздоровлення життя, який розпочався після вигнання більшовиків»¹⁸.

Життєзабезпечення великого міста напряму залежало від постачання паливом. Перебої з ним відчувалися від початку революції, тому ця проблема стояла перед київською владою за усіх політичних режимів. Вже 3 вересня була відновлена діяльність паливного відділу, який існував у складі міської управи. Створена ним комісія взяла під контроль усі наявні в місті запаси палива, припинила його видачу за виданими радянською владою ордерами, звернулася до військового коменданта з проханням забезпечити охорону складів.

Вугілля та нафти, які постачалися централізовано, вистачало лише для електростанції та водопроводу. Будівлі опалювалися виключно дровами. Для створення їх запасів на зиму паливний відділ організував заготовки у навколишніх лісництвах — Трипільському, Межигірському, Старо-Петрівському, у міському лісі в Пуща-Водиці. Доставка здійснювалася залізницею (вузкоколіїками) та водним транспортом по Дніпру. Уявити, наскільки гостро стояла проблема з опаленням, можна із зростання ціни на дрова, встановленої паливним відділом: 5 вересня 1 куб. сажень коштувала 2350 крб., з 8 вересня ціна була підвищена до 4000 крб., з 2 жовтня — до 5000 крб.¹⁹ Ще минулої зими кияни масово встановлювали в квартирах саморобні залізні пічки (згодом названі «буржуйками»), які слугували і для опалення, і для приготування їжі. Ставало зрозумілим, що вони стануть у пригоді й цієї зими.

З початку жовтня почалися перебої в роботі електростанції. На кілька годин відключалася електрика, а відповідно й водопостачання. В середині жовтня міська влада констатувала повну відсутність запасів палива у місті. Ї хоч Донбас перебував під

владою білих, надії на поліпшення ситуації не було, оскільки у зв'язку з розширенням контрольованої ЗСПР території усе паливо відправлялося на північ до міст Великої Росії²⁰. Шукаючи альтернативні види палива, міська влада видала Києво-Дніпровському кооперативу аванс на виробництво паливних брикетів із навозу. Йшли переговори про розробку запасів торфу навколо Києва. Та все було марним, становище із паливом у місті дедалі погіршувалося, з настанням холодів воно наблизилося до критичного.

Оскільки Київ жив за законами військового часу, слідом за іншими територіями на нього було розповсюджено Обов'язкову постанову військової влади від 29 серпня 1919 р., яка регламентувала громадське життя міст. Без дозволу було заборонено проведення зборів, мітингів, з'їздів і лекцій; утворення товариств, союзів і т.п. організацій; на постановку театральних спектаклів та кінематографу вимагався дозвіл державної стражі; регламентувався продаж спиртних напоїв та азартні ігри²¹. Проте вже з 8 вересня почали працювати театри, кінематограф, різні розважальні заклади.

Громадське життя міста в перший місяць було дуже активним. Пройшли загальні збори київських адвокатів, лікарів, журналістів. Ще до вступу білої армії 29–30 серпня відбулись збори представників 22 профспілок, на яких було обрано тимчасове бюро Київської ради професійних спілок. 6 вересня воно провело багатолюдні збори робітників у Міській думі, робітничий мітинг на Шулявці. Відповідно до денікінського законодавства профспілковий рух тепер залишався поза політикою і займався суто робітничими питаннями.

7 вересня відбулися загальні збори Київського обласного Воєнно-промислового комітету (ВПК). Вони ухвалили розпочати в усіх галузях господарства діяльність по постачанню армії. 13 вересня пройшли скликані ВПК збори громадських і технічних організацій міста. Мова йшла про відновлення економічного життя міста, допомогу Добровольчій армії²². Відновив діяльність Всеросійський союз земств і міст.

У громадському житті Києва помітну роль відігравали організації російського націоналістичного спрямування, що сповідували ідеологію, на якій власне й базувався білий рух. Київське відділення загальноросійської організації «Союз освобождения России» очолював російський громадський діяч, народний соціаліст Д.Одинець, який у 1918 р. був міністром великоруських справ УНР. Діяли також «Национальный центр» на чолі з протоієреєм К.Агеевим та «Национальное объединение», головою якого був А.Сахаров. Усі ці організації напівлегально існували у Києві за часів Української Держави. З приходом Добровольчої армії вони відновили свою діяльність. Найбільш відомою і дієвою серед них був «Союз освобождения России», який відкрив власний клуб з метою проведення агітації і пропаганди. Проте діяльність його не набула великої популярності серед киян. Запланований до читання цикл безплатних лекцій з тематики відродження Росії довелося відмінити. За відсутності слухачів відбулася лише одна лекція у Міській думі²³.

Були відновлені періодичні видання, закриті більшовиками. Вже згадана газета «Киевлянин», видавець якої В.Шульгин прибув до міста 31 серпня разом із військами, з'явилася 3 вересня. Близька до соціал-демократів (меншовиків) газета «Киевская мысль», припинила вихід у грудні 1918 р. Тепер у складі її видавців відбулися суттєві зміни, й газета стала виходити з 7 вересня під назвою «Киевская жизнь». З'явилися нові видання. Серед щоденних газет згадаємо ліберальну «Киевское эхо» та реакційну, з неприхованою антисемітською спрямованістю «Вечерние огни», перше число якої побачило світ вже 1 вересня.

Була відновлена й українська демократична преса. 16 вересня під редакцією А.Ніковського та С.Єфремова вийшла газета «Рада», 23 вересня — нова щоденна газета «Слово» (редактор і видавець О.П.Мишка). 25 вересня друкування «Ради» було призупинено наказом київського губернатора Г.Чернявського за «самостійницький напрям», який суперечив політиці чинної влади. Натомість 27 вересня з'явилася нова газета «Промінь», навколо якою гуртувалися відомі українські діячі Л.Абрамович,

М.Вороний, С.Єфремов, П.Зайцев, М.Зеров, М.Івченко, В.Міяковський, А.Ніковський, В.Прокопович, Н.Романович-Ткаченко, В.Садовський, Ол.Саліковський, П.Стебницький, П.Тичина та ін.²⁴

Офіційно політична цензура була скасована й розповсюджувалася лише на питання, пов'язані з армією та військовими діями. У видозміненому вигляді вона все ж існувала. Так, зарубіжні новини можна було подавати лише з російських джерел. Тому газети, зокрема українські, іноді виходили з білими плямами від вилучених цензурою матеріалів. Газета «Промінь» констатувала, що «становище преси після більшовицького одходу безперечно покращало... Тоді власне преси не було. Незалежна громадська думка не мала спромоги вийти на світ і мусила ховатись, збираючи матеріали тільки для майбутнього». Водночас газета констатувала, що нинішня влада вдається до обмеження свободи слова в інший спосіб. Це могло бути або визнання, що «напрям» видання не той, або створення технічних перешкод — обмеження постачання паперу для українських видань, закриття друкарень і т. ін.²⁵

Одним з джерел фінансування усіх воюючих сторін в часи громадянської війни були контрибуції — надзвичайні разові податки, якими обкладалося населення. З огляду на те, що жителі Києва майже одностайно підтримали військову владу ЗСПР, остання контрибуції в Києві не оголошувала. Натомість 15 вересня нарада представників громадських, фінансових, торгово-промислових, кооперативних та робітничих організацій ухвалила провести самооподаткування населення на користь Добровольчої армії. Передбачалося зібрати у такий спосіб до 300 млн. крб. Була утворена комісія для визначення розміру та розподілу оподаткування серед громадян міста, відповідно до їх майнового стану²⁶. Головний тягар, безумовно, припадав на заможні верстви. Збір коштів починався з великим ентузіазмом. Уже у перші дні газети повідомляли про внесені суми: Київський комітет лікарів вніс 1 млн крб, київські банки — 1 млн, Києво-Печерська лавра пожертвувала 50 тис. крб, крім того, як

домовласник — ще 16 тис., митрополит Антоній від себе особисто — 10 тис.

Був утворений Комітет допомоги Добровольчій армії, який 21 вересня провів патріотичну акцію «День русского флага» з метою привернути увагу киян до збору коштів на користь армії. В цей день на вулицях міста було зібрано добровільних пожертв на суму до 1 млн крб.²⁷ 1–2 жовтня відбулося «Свято народних героїв» з тією ж метою. Поширеним явищем стали благодійні спектаклі на користь Добровольчої армії. 10 жовтня відбулася благодійна вистава «Фауст» в оперному театрі. 13 жовтня виставка від вистав усіх київських театрів і кінотеатрів була перерахована на користь передового санітарного загону «Київ — генералу Бредову». Перед виставою в Оперному театрі виступали міський голова Є.Рябцов, представники Добровольчої армії та Всеросійського союзу земств і міст.

У зборі коштів були задіяні громадські організації, торгово-промислові підприємства, установи, профспілки, домові комітети. Зокрема, Рада університету Св. Володимира обговорила на своєму засіданні 15 вересня питання про надання допомоги Добровольчій армії та ухвалила старшим викладачам (професурі та доцентам) робити щомісячні обов'язкові внески в розмірі 10% місячного утримання. При цьому було висловлено побажання, щоби молодші викладачі та службовці також взяли участь у самооподаткуванні. Встановити розмір допомоги вони мали власноруч. У Київському міському архіві є довідки про внески університетської професури, серед них зустрічаються імена визначних вчених: проф. Л.Яснопольський вніс 185 крб (серпень), 225 крб (вересень); проф. К.Воблий — 110 крб (серпень), 280 крб (вересень), 140 крб (жовтень); проф. Г.Де Метц — 202 крб (серпень), 267 крб (вересень), 127 крб (жовтень). Робили внески й рядові співробітники: працівниця канцелярії Н.Свенцинська внесла 40 крб (серпень), 25 крб (вересень)²⁸. За словами членів комісії по самооподаткуванню перший етап її роботи на кінець вересня був завершений, внески через підприємства, установи та домові комітети надходили регулярно²⁹.

Національна політика командування ЗСПР щодо України була ідеологічно обґрунтована у зверненні Денікіна «До населення Малоросії», оприлюдненому 25 серпня. Повністю проігнорувати українську проблему білий режим не міг, тому відмовляючи «малоросам» у праві на самовизначення, обіцяв поважати «особливості місцевого побуту». Вважалося, що обмежених культурних прав буде цілком достатньо, щоби українці підтримали денікінську владу. Вживання «малоруської мови» допускалося у місцевих урядових установах, земстві і суді. Національна освіта була дозволена, але позбавлена державного фінансування. Також обіцялося не вводити обмежень щодо українського друкованого слова³⁰. Фактично, це було задоволення вимог «культурної автономії», наданої українцям ще Лютневою революцією. Водночас головною метою Київського відділення Осваг³¹ була визначена боротьба з «українством»³². На будь-які прояви «самостійництва» та «мазепинства» влада реагувала миттєвою забороною. З 6 вересня 1919 р. заборонялося приймати на роботу чиновників, які працювали в урядових структурах УНР та Української Держави³³. З тих же міркувань була ліквідована неполітична організація Український Червоний хрест, створена в часи української державності. Часопис «Вільна українська школа» притягнувся до суду за розсилку попередніх номерів (1918–1919), у яких, на думку влади, було «багато агітаційних матеріалів».

Прихід денікінського війська у Київ, попри «єдинонеділимську» спрямованість встановленого ним режиму, викликав певні ілюзії в української громади. Цікавий документ був надрукований в газеті «Україна», офіційні УНР, що виходила у Кам'янці-Подільському. Це «Бюлетень № 1 Комітету українських громадських організацій м. Києва» від 6 вересня 1919 р., у якому повідомлялося: «Події останнього тижня в Києві дуже розврушили місцеве українське громадянство. Розпорошене за часів більшовицького терору, воно робить спробу нового об'єднання.

Першого ж дня по пам'ятній неділі 18/31 серпня зібрались представники українських політичних партій та громадських організацій на спільну нараду про сучасне становище. На нараді

були репрезентовані демократичні українські організації, які стоять на антибільшовицькій платформі. Нарада ухвалила умови об'єднання і спільну для всього громадянства платформу: Українська державність; Установча Українська рада; боротьба з більшовиками; вселюдне виборче право на демократичних підставах; аграрна реформа; забезпечення усіх громадянських та національних прав.

На підставі цієї платформи закладено комітет об'єднаних українських громадських організацій, який приступив до роботи. Його найперше завдання — об'єднати на своїй платформі найширші кола українського громадянства, порозумітися з українськими колами по той бік фронту. Друге — захист українських культурних цінностей, бо новий курс загрожує їм повною руйнацією та знищенням»³⁴.

Як згадувалося вище, дозвіл на створення громадських товариств давав військовий губернатор, тому не важко уявити подальшу долю ініційованого об'єднання. Жодних згадок про нього в подальшому виявити не вдалося. І все ж українське громадське життя поживалося, хоча й обмежувалося колом культурно-освітніх питань. Серед національних організацій найбільш активною і помітною була діяльність Всеукраїнського товариства шкільної освіти, Всеукраїнської учительської спілки, діяла «Просвіта», яка на власний кошт утримувала міську бібліотеку, 4-ту київську гімназію та два дитячі садки. Були відновлені український клуб і театральна трупа в Лук'янівському народному домі, постало кілька нових театральних і музичних колективів. Позбавлені державної матеріальної підтримки, продовжували попередню наукову діяльність окремі установи УАН, Український геологічний комітет, Українське наукове товариство, Комітет охорони пам'яток. Виходили друком нові книжки «України», «Літературно-наукового вісника», «Книгаря», «Нашого минулого».

Влада упереджено ставилася до громадських акцій українців, тому використовувалася будь-яка нагода, щоби зібратися разом. Серед громадських подій, що єднали українців, в газетах

є згадка про похорон 15 вересня померлого від тифу українського поета-«неокласика», секретаря товариства «Музагет» В.Кобилянського. Зібралось багато українських громадських діячів, письменників, артистів, школярів в національному вбранні. Урочиста траурна процесія пройшла від Олександрівської лікарні на Байкове кладовище, співав хор, виголошувались промови. З нагоди відкриття кооперативного лісопильного заводу Київського кредитного союзу кооперативних установ («Союзбанку») 26 вересня було влаштоване кооперативне світо у приміщенні Молодого театру на вул. Прорізній³⁵.

За денікінським законодавством діяльність профспілок обмежувалася економічними та суто робітничими питаннями: безробіттям, страхуванням, охороною праці тощо. Влада повернула підприємства колишнім власникам та захищала їх інтереси. Але як військово-політична, так і соціально економічна ситуація була несприятливою для розвитку економіки, тому відбувалося масове згортання виробництва. Тимчасове бюро профспілок повідомляло про закриття підприємств і скорочення штатів вже в перші дні існування нової влади. Безробіття поширювалося серед найбільш кваліфікованих кадрів — металістів, харчовиків, торгово-промислових службовців, аптекарів. За перші 15 днів роботи біржа праці зареєструвала 15 199 відвідань та поставила на облік 7 562 безробітних. В той час попит на працю складав лише 1082 робочих місця, з яких 286 — для чорноробів³⁶.

Профспілки мали дуже обмежені фінансові можливості й не могли допомагати безробітним у повному обсязі. Спочатку каса надавала допомогу 1200 безробітним, на що було витрачено 280 тис. крб. Допомога складала 20 крб на день протягом двох місяців, згодом вона була зменшена до 14 крб. протягом шести тижнів. Звертання ради профспілок до міського самоврядування виявилось безрезультатним. Міська управа відмовилася займатися питаннями безробіття, вважаючи це справою держави. На кінець жовтня кількість безробітних у Києві сягала 40 тис.³⁷

Так само не забезпечувалося соціальне страхування. Лікарняні каси, які діяли з 1917 р., перебували на грані банкрутства.

Величезне число підприємств заборгувало їм великі суми. За час націоналізації аптеки й лікарні не виставляли касам рахунків, медичне обслуговування відбувалося за наказами більшовицьких органів охорони здоров'я. Тепер ці рахунки було пред'явлено касам, але отримати гроші з підприємців було нереально. Культурно-освітня праця при Київській раді профспілок майже занепала. Через брак коштів було закрито робітничий технікум і 7 технічних шкіл.

За денікінців у Києві виникла нова течія профспілкового руху, яка відповідно до прізвища її засновника та керівника інженера К.Кірсти, отримала назву «кірстовщина». Це був політичний проект денікінської контррозвідки, метою якого було створити лояльні до білої влади профспілки. На отримані від влади гроші (500 тис. крб) К.Кірста створив «Організаційний комітет по об'єднанню всіх професійних робітничих спілок м. Києва», почав видавати газету «Путь рабочего», яка пропагувала ідею «гармонії класових інтересів» та підтримку Добровольчої армії. Частина робітників його підтримала, але масової організації створити не вдалося. У жовтні 1919 р. з ініціативи комітету було створено військову організацію — «робітничо-офіцерську роту», яка згодом брала участь у боях під Києвом проти Червоної армії³⁸.

Серед інших галузей міського життя особливе занепокоєння як міської влади, так і громадськості викликав стан освіти. Але в перший місяць були більш нагальні справи забезпечення життєдіяльності міста, тому розпочати навчальний рік з початку вересня не вдалося. Не вистачало шкільних приміщень, практично всі будинки потребували ремонту, не було запасів палива на зиму, бракувало підручників. Головною причиною, яка ускладнювала вирішення будь-якого питання, безперечно, був брак фінансування.

Найгіршим, невизначеним було становище української школи, якій за денікінським законодавством було відмовлено у державному фінансуванні. Попечителем Київського учбового округу денікінці призначили відомого українофоба, ректора

університету Св. Володимира проф. Є.Спекторського. Делегації від чотирьох київських українських гімназій, яка 17 вересня звернулася по фінансову допомогу, він відверто заявив: «Оскільки українське військо є політичним ворогом білогвардійського режиму, влада відмовляється утримувати українську освіту»³⁹.

Іншим було ставлення до української освіти демократичної громадськості Києва. 14 вересня правління Всеросійського учительського союзу — профспілки вчителів, яка об'єднувала представників різних національностей, надрукувало в газетах резолюцію про рівноправність мов в освіті: «Народ український, так само як руський, польський і єврейський, має право на свою національну школу на рідній мові... Визнання з боку держави за українцями права творити свою школу, культуру та літературу дасть можливість народу українському внести свою лепту до скарбниці світової культури. До проведення в життя цих принципів... учительство м. Києва закликає владу і суспільство»⁴⁰. 18 вересня резолюція стала предметом обговорення на багатолюдних зборах учителів під головуванням керівника Київської організації спілки З.Архимовича. Думки розділилися, частина вчителів не погоджувалася з резолюцією, але більшість вважала рішення влади щодо української освіти несправедливим. 27 вересня питання було повторно поставлене й проголосоване на учительських зборах. Більшістю 259 голосів проти 137 було ухвалено постанову: вважати вчинки правління правильними і затвердити опубліковану резолюцію⁴¹.

Також підтримала право українців на освіту Міська дума. Член управи, голова міського комітету з народної освіти А.Ярошевич зробив 24 вересня доповідь, у якій запропонував залишити українські школи, мотивуючи це як правом українців на освіту рідною мовою, так і тим, що вони були відкриті Міською думою, і за це рішення голосували усі гласні, в т.ч. й «непартійного руського блоку». Міська управа ухвалила: «1) принципово вважати необхідним існування у Києві учбових закладів з викладанням на українській мові; 2) порушити перед

генералом Денікіним клопотання про надання Київському міському самоврядуванню права утримувати за свій рахунок такі заклади»⁴². Військова влада залишила це рішення без уваги. І хоч міська дума ще неодноразово порушувала перед владою питання про українську освіту, поліпшити її становище вона не змогла.

Катастрофічна нестача фінансів позначилася й на російській школі. Міська управа зменшила число шкіл на 50%; учнів передбачалося розподілити таким чином, щоби на кожен комплект (клас) 1-ї групи припадало від 50 до 55 осіб; 2-ї — 40–45; 3-ї — 30–40; 4-ї — 20. Нових шкіл управа не відкривала і, щоби заткнути фінансову дірку, встановила плату за навчання в нижчих початкових школах, які раніше були безплатними, 100 крб на рік, а у середніх та вищих — значно її збільшила⁴³.

Українську освіту у 1919 р. рятували він занепаду самі українці, які сприйняли це як свій громадський обов'язок й виявили надзвичайну активність. Рух на допомогу школі набув всеукраїнського характеру, не залишилося байдужим й українське громадянство Києва. Пожертви у фонд Товариства шкільної освіти робили окремі громадяни й колективи, ухвалювалися рішення про відрахування певного проценту від заробітних плат і доходів. Найбільшу допомогу надали кооперативи. Кооператив «Городской потребитель» на своїх зборах ухвалив перерахувати на потреби української освіти у Києві 200 тис. крб, а загалом київські кооперативи виділили 3 млн. крб. Товариство ПОЮР⁴⁴ виділило 500 тис., потім ще 1 млн крб, ухвалило перераховувати 1% з усіх укладених угод. Загальні збори службовців Українського кооперативного страхового союзу ухвалили відраховувати 2% доходів на українську школу. Масовим явищем були різні благодійні акції, вистави і концерти, які влаштовували як професійні актора, так і аматори. Газети зафіксували участь у них відомих митців, корифеїв української сцени М.Садовського, М.Заньковецької, В.Верховинця та ін.

Газета «Слово» за ініціативою читача Микитенка надрукувала 31 жовтня наступне звернення: «35 мільйонів українців, даючи по 1 карбованцю на рік, можуть утримати тисячі шкіл.

Невже ви не дали ще того карбованця?» й розпочала збір пожертвувань. Газета щоденно друкувала списки благодійників, усього було названо 468 прізвищ. Найбільші пожертви поступили від І.Терпила (1000 крб) та М.Прокоповича (500 крб). Цікаво, що до збору коштів прилучалися й неукраїнці. Група діячів єврейських політичних партій (М.Зільберфарб, А.Літвак та ін.) надіслала 1000 крб. В листі до редакції вони написали: «...Підтримка української національної школи у сучасну важку хвилину є обов'язком демократії не тільки одного українського народу, але й усіх національностей України»⁴⁵. Завдяки громадській ініціативі українські освітні установи змогли приступити до навчання. Першою розпочала навчальний рік 26 вересня 1-ша українська гімназія ім. Т.Шевченка. Усього ж число українських шкіл у місті скоротилося з 19 до 14, з яких було 5 гімназій. Проте заняття в усіх київських школах через матеріально-побутові умови відбувалися нерегулярно.

Вище командування Добровольчої армії видало наказ про початок з 1 жовтня навчання у вузах. Але у Києві це ускладнювалося відсутністю палива для навчальних закладів. Найбільшою прихильністю білої влади користувався університет Св. Володимира. Рада університету одразу привітала війська генерала М.Бредова та запропонувала «посильну допомогу»: клініки, хімічні й бактеріологічні лабораторії, участь викладачів (історико-філологічного та юридичного факультетів) у адміністративній праці та пропаганді «єдиної неділимої Росії». З цією метою 25 вересня в університеті відкрився агітаційно-просвітницький відділ⁴⁶. Було також вирішено надавати приміщення університету для військових потреб, створити Комітет швидкої допомоги чинам Добрармії, провести ряд виставок з метою збору коштів для армії⁴⁷. Отже, за доби українських урядів ректор всіяко опирався використанню університетських приміщень і майна не за призначенням, але для Добровольчої армії, яка повернула дореволюційний режим, ректор та Рада університету були готові йти на жертви. У справах університету Є.Спекторський їздив до Ростова, де звертався до уряду у справах

фінансування учбового процесу. Але вирішити проблему ремонту, забезпечення паливом та інших побутових потреб не вдалося. Наукова діяльність тривала, працювали лабораторії та клініки, в студентів приймалися екзамени, проте заняття розпочаті не були. Приблизно в такому ж становищі перебували й інші заклади вищої школи — Політехнічний, Комерційний інститути та ін. Загалом Спекторський ні як ректор, ні як попечитель навчального округу за серпень–листопад практично не встиг добитися суттєвих результатів, чи принаймні істотних зрушень хоча б на одній ділянці освітньої справи⁴⁸.

Український національний університет в цей час отримав статус приватного вузу й утримувався повністю на приватні кошти. Він знову ділив приміщення з університетом Св. Володимира, оскільки будинок військового училища, наданий йому у 1918 р., використовувався для потреб армії. Заняття не проводилися. Українська академія мистецтв теж існувала як приватний заклад. Заняття в ній розпочалися 21 жовтня в новому приміщенні по Георгіївському провулку у трьох майстернях: композиції і народного орнаменту (В.Кричевський); фрески, мозаїки і монументального мистецтва (М.Бойчук), графіки (Г.Нарбут). Загальні предмети читали М.Макаренко та Д.Щербаківський. Передбачалося відкриття ще чотирьох майстерень. У списках студентів значилося 253 особи. Розпочалися заняття в українському відділі педагогічного (Фребелівського) інституту, серед викладачів якого були П.Тутковський, Є.Перфецький, В.Верховинець, В.Зіньківський, В.Артоболовський. Діяла Українська драматична школа з вечірньою формою навчання.

Важливу роль у житті киян відігравала церква. І хоч радянська влада відкрито демонструвала своє негативне ставлення до релігії та пропагувала атеїзм, ставлення населення до церковних обрядів не змінилися. За спостереженнями газети «Киевская жизнь» кількість відвідувань київських храмів за більшовиків навіть збільшилася. Не скоротилося й число зареєстрованих у церкві шлюбів та народжень, хоча узаконені були й цивільні обряди⁴⁹.

Керівництво Київською єпархією здійснював спочатку єпископ Назарій, 30 вересня його заступив митрополит Антоній, відомий українофоб та антагоніст української церкви. 16 вересня відновила свою діяльність Єпархіальна рада. Церква виступала надійною опорою і беззастережним апологетом денікінського режиму. Одразу по вступі денікінського війська у церквах відбулися молебні з подякою Добровольчій армії.

Стоячи на сторожі «єдиної неділимої Росії», керівництво Київської єпархії розпочало відкриту боротьбу з українським церковним рухом. Проголошена законом Директорії 1 січня 1919 р. Українська автокефальна церква не була визнана Російською православною церквою. Але за більшовиків вона отримала Софійський собор, Нікольський собор та Андріївську церкву, де провадила відправи українською мовою. Тепер церковна влада вирішила повернути їх попередньому причту. Єпископ Назарій звернувся листовно до губернатора з проханням припинити службу Божу у згаданих церквах.

26 вересня під час вечірні в Андріївській церкві з'явився «околоточний надзиратель» з вимогою до парафіяльної ради дати підписку, що служба божа надалі буде правитися церковнослов'янською мовою. Така підписка йому була дана. Коли 27 вересня парафіяни прийшли до всенощної, їм про це повідомив представник колишнього причту, заступник настоятеля о. Потехін.

Покинувши церкву, парафіяни жваво обговорювали подію. Вони стали на коліна навколо церкви, молилися і співали. Сцена зробила велике враження й на сторонню публіку, людей зібралось до 1 тис. Частина з них була налаштована антиукраїнські, вони лаяли «сепаратистів» і «мазепинців». Але як виявилось, три роки української революції не минули марно. В українців знайшлося достатньо симпатиків. Старець-великорос кричав: «Євреям вільно молитися, як хочуть, штунді вільно, а православним українцям — не вільно!» Більшість публіки була на боці українців і доводила, що нікому й ніде не можна забороняти молитися, як він хоче. Люди говорили між собою, що подібні дії церковної влади й штовхають українців до сепаратизму⁵⁰.

Незважаючи на заборону влади, богослужіння українською мовою не припинялися. Наприкінці вересня церковна влада розпочала слідство, відсторонивши від служби священників і дияконів В.Липківського, Н.Шараєвського, М.Ольшевського, П. та І.Тарнавських, С.Пилипенка, М.Грушевського, О.Дурдуківського, А.Нездельницького, Ф.Гаркавенка, С.Хрипка. Їх звинуватили у непокорі єпископській владі та рішенню Всеукраїнського церковного собору — проведенні служби українською мовою. Аргумент, що вони керувалися волею народу, був визнаний духовним начальством «цілком неспроможним». Згідно до канонічних правил покарання передбачало позбавлення сану. Поки ж священникам заборонялося служити, в надії, що вони розкаються⁵¹. Священники не розкалися. Слідство тягнулося мляво більше місяця, але жодних висновків не дійшло. Конфлікт навколо українських парафій викликав обурення й палкі дебати серед членів Київського релігійно-філософського товариства. Думки науковців розділилися, частина членів товариства підтримала українців.

На численні вимоги віруючих та громадських організацій про надання церковних приміщень, влада змушена була дозволити з 11 жовтня українську службу у Макаріївській церкві Софійського собору, яка виявилась надто малою, щоб вмістити усіх прихожан. В жовтні була утворена рада об'єднаних українських парафій. Завдяки її клопотанням було дозволено службу у більш просторій Теплій церкві того ж Софійського собору. І хоч у церквах, де раніше служили українці — Микільському соборі та Андріївській церкві, тепер на вечірню службу приходило не більше 10–15 осіб, їх так і не повернули українській громаді.

Коротке існування Києва під владою денікінського режиму чітко поділяється на два періоди, які кардинально відрізняються один від одного. Розділовою межею між ними стала раптова спроба Червоної армії в середині жовтня захопити Київ. Підводячи підсумки першого місяця перебування денікінців у Києві, газета «Промінь» писала: «Відділи Добровольчої армії,

б'ючи людожерні зграї більшовиків, місяць назад вступили в наш старий Київ, ... принесли з собою гарантії обивательського спокою, зменшили на ринкові ціни і дали змогу знову розпочати занепалі за більшовицького панування демократичні справи нашого культурного життя. Нахил нової влади до культурних і правових норм дає нам надію, що незабаром буде знайдено путь до взаємного порозуміння»⁵².

Таким чином, в перший період владі вдалося досягти певних успіхів у налагодженні нормального, як для військового часу, життя великого міста. З середини жовтня розпочався зворотний процес — занепад усіх сфер і галузей міського життя, викликаний як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами.

¹ Дати в статті подано за новим стилем.

² *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний / Архив русской революции. В 22 т. — Т. 6. — М., 1991. — С. 259.

³ Киевлянин. — 1919. — 27 августа (9 сентября); Киевская жизнь. — 1919. — 29 августа (11 сентября).

⁴ Коммунист. — 1919. — 30 августа.

⁵ Киевское эхо. — 1919. — 22 августа (4 сентября).

⁶ *Шульгин В.В.* Дни. 1920: Записки. — М., 1989. — С. 46.

⁷ *Вернадский В.И.* Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 — январь 1921. — К., 1994. — С. 139.

⁸ *Карпенко С.В.* Очерки истории Белого движения на Юге России (1817–1920 гг.). — М., 2006. — С. 217–218.

⁹ Слово. — 1919. — 14(27) вересня; Промінь. — 1919. — 1(14) жовтня.

¹⁰ Киевлянин. — 1919. — 21 августа (3 сентября).

¹¹ Киевская жизнь. — 1919. — 25 августа (7 сентября), 27 августа (9 сентября).

¹² Киевское эхо. — 1919. — 21 августа (3 сентября).

¹³ Промінь. — 1919. — 22 вересня (5 жовтня).

- ¹⁴ Вернадский В.И. Вказ. праця. — С. 138.
- ¹⁵ Гольденвейзер А. Вказ. праця. — С. 262.
- ¹⁶ Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–20 гг.) // Архив русской революции. — Т. 15. — М., 1993. — С. 231.
- ¹⁷ Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. Ф-16. — Оп. 479. — Спр. 195. — Арк. 6, 10, 18.
- ¹⁸ Киевская жизнь. — 1919. — 21 сентября (4 октября).
- ¹⁹ ДАК. Ф. Ф-163. — Оп. 25. — Спр. 1. — Арк. 1–2, 4, 6.
- ²⁰ Киевская жизнь. — 1919. — 10(23), 18(31) октября.
- ²¹ Там само. — 1919. — 27 августа (9 сентября).
- ²² Там само. — 25 августа (7 сентября), 1(14) сентября.
- ²³ Промінь. — 1919. — 15(28) вересня.
- ²⁴ Там само. — 1–9(14–22) грудня.
- ²⁵ Там само. — 19 жовтня (2 листопада).
- ²⁶ Киевская жизнь. — 1919. — 3(16) сентября.
- ²⁷ Там само. — 10(23) сентября.
- ²⁸ ДАК. Ф. Ф-16. — Оп. 479. — Спр. 196. — Арк. 1, 4, 5, 8, 10, 13.
- ²⁹ Киевская жизнь. — 1919. — 26 сентября (9 октября).
- ³⁰ Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К.: Інститут історії України, 2002. — С. 37.
- ³¹ «Осведомительное агентство» — відділ білого уряду, що займався агітаційно-пропагандистською діяльністю, ідеологічним обґрунтуванням внутрішньої політики.
- ³² Киевская жизнь. — 1919. — 25 авг. (9 сент.).
- ³³ Чубинский М.П. На Дону // Донская летопись. — 1924. — № 3. — С. 274.
- ³⁴ Україна. — 1919. — 19 вересня.
- ³⁵ Рада. — 1919. — 3(16) вересня; Промінь. — 1919. — 14(27) вересня.
- ³⁶ Слово. — 1919. — 14(27) вересня.

- ³⁷ Там само. — 1919. 18(31) жовтня.
- ³⁸ *Реснт О.П.* Крах кірстовщини // УІЖ. — 1989. — № 11.
- ³⁹ Рада. — 1919. — 6(19) вересня.
- ⁴⁰ Киевская жизнь. — 1919. — 1(14) вересня.
- ⁴¹ Там само. — 6(19) сентября; Промінь. — 1919. — 17(30) вересня.
- ⁴² Киевская жизнь. — 1919. — 12(25) вересня.
- ⁴³ Промінь. — 1919. — 18 вересня (1 жовтня).
- ⁴⁴ Потребительское общество Юга России.
- ⁴⁵ Слово. — 1919. — 30 жовтня (12 листопада).
- ⁴⁶ *Alma mater.* Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. — К., 2000. — Кн. 1. — С. 38.
- ⁴⁷ ДАК. Ф. Ф-16. — Оп. 454. — Спр. 110. — Арк. 2–5.
- ⁴⁸ *В.І.Ульяновський, В.А.Короткий, О.С.Скиба.* Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський. — К., 2007. — С. 228.
- ⁴⁹ Киевская жизнь. — 1919. — 6(19) сентября.
- ⁵⁰ Промінь. — 1919. — 14(27), 17 (30) вересня.
- ⁵¹ Там само. — 18 вересня (1 жовтня).
- ⁵² Там само. — 1919. — 14(27) вересня.

Геннадій Корольов

Більшовицька концепція федералізму в контексті Української революції 1917–1921 рр.

У статті розглянуті особливості генезису більшовицької концепції федералізму під впливом модернізації та Української революції 1917–1921 рр. Визначено ситуативний характер ідеї федерації в сприйнятті більшовицьких лідерів, окремо висвітлено генеалогію більшовицького дискурсу.

В статье рассмотрены особенности генезиса большевистской концепции федерализма под воздействием модернизации и Украинской революции 1917–1921 гг. Определенно ситуативный характер идеи федерации в восприятии большевистских лидеров, отдельно отражена генеалогия большевистского дискурса.

In the article the features of genesis of bolshevist conception of federalism are considered under act of modernization and Ukrainian revolution 1917–1921. Certainly situation character of idea of federation in perception of bolshevist leaders, genealogy of bolshevist diskurs is separately reflected.

Написати статтю мене спонукало дослідження американського історика українського походження Романа Шпорлюка «Ленін, «Велика Росія» й Україна»¹. В цій праці автор ставить перед українськими та російськими істориками, що займаються проблемами ХІХ — початку ХХ ст., історією розвитку національних проєктів та генезисом модерних націй, питання, де і коли Володимир Ленін відкинув ідею «великоруської» нації і почав доводити, що великороси були окремою нацією, як і українці²?

Очевидно, що Ленін прагнув зруйнувати імперію в Росії, і натомість створити «державу-націю», а не національну державу. По суті аналогічний історичний шлях пройшли США від часу

Війни за незалежність, збудувавши державу, засновану на ідеях Просвітництва (Томас Джефферсон, Бенджамін Франклін) і моделі «держави-нації» (функціонуючи на доктрині народного суверенітету), як легітимної відповіді на абсолютизм та доктрину «божественного права».

Йосип Сталін навпаки використав розуміння Ленінінм інтернаціоналізму в бік централізації влади і держави, яка згодом виявилася у постанні тоталітарного режиму (і не тільки у спробі створити «радянський народ»). Фактично федералізм у сталінському поданні став формою майбутнього формування національної держави з СРСР зі своїм власним народом. І тут природно свою «допомогу» більшовикам надав Михайло Грушевський, який деконструюючи імперський наратив і створивши український національний наратив³ — посприяв, щоб соціальні гасла відіграли головну роль в розвитку малих/неісторичних націй Східної Європи, які так і не створили своїх «держав-націй». А вже у 1990-х рр. ці нації опинилися перед вибором — будувати «національні держави» в умовах глобалізації чи інтегруватися до більш успішного міждержавного союзу.

Метою статті є висвітлення генезису більшовицької концепції федералізму в контексті модернізаційних процесів та явищ національного визволення в період Української революції 1917–1921 рр. Нове розуміння сутності більшовицького політичного проекту та концепції інтернаціональної федерації, висвітлення спроб їх втілення й реінкарнація імперії в антиколоніальній парадигмі, генеалогія більшовицької концепції федералізму — завдання цієї статті.

Революційний і післяреволюційний період розкриває напрями розвитку українського визвольного руху з позицій антиколоніального дискурсу. Доведено, що останній виходить з абсолютизації сили і влади: акцент робиться на гнобленні, проявах терору, втраті культурних засад⁴. Німецький філософ Карл Маркс, осмислюючи реакційний переворот Луї Бонапарта у Франції в 1851 р., зазначав: «Люди самі творять свою історію, але вони її роблять не так, як їм надумається, при обставинах,

які не самі вони вибрали, а які безпосередньо є в наявності, були дані їм і перейшли від минулого. Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над розумами живих. І якраз тоді, коли люди неначе лише тим і зайняті, що переробляють себе і що оточує й створюють щось ще небувале, якраз у такі епохи революційних криз вони боязливо удаються до заклинань, викликаючи до себе на допомогу духів минулого, запозичують у них імена, бойові гасла, костюми, щоб в цьому освяченому старовиною вбранні, на цій запозиченій мові розіграти нову сцену світової історії»⁵.

Цей погляд Маркса окреслює сутність європейської історії початку ХХ ст., сприяючи переорієнтації історичного дискурсу. Саме ідеологічна сила, витворена на ідеях основоположника комунізму, певною мірою змінила хід історії Заходу, перед цим змінивши історичну карту колишньої імперії Романових і визначивши перспективи нової цивілізації. Основною особливістю модернізації Росії було те, що починаючи з XVI ст. і завершуючи Жовтневою революцією, уся російська історія проходила на революційному фоні: найчастіше революційні зрушення відбувалися на глибині, але періодично випліскувалися на поверхню⁶. Більшовизм в історії був по суті реінкарнацією імперської влади, модерним самодержавством. Російський філософ Микола Бердяєв цілком слушно відзначав, що «більшовизм є третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, — першим явищем було московське царство, другим явищем петровська імперія»⁷.

Феномен більшовизму завжди перебував і перебуває в науковому фокусі істориків, політологів і соціологів. Він був явищем російської історії, в якому синтетично поєдналися модернізація й цивілізація, революція та реакція. Більшовизм — успішний суспільний проект, котрий розширив і змінив геополітичний погляд Росії, сприяв швидкому розвитку модернізаційних процесів, залишаючи наголос на особливій історичній ролі своєї батьківщини. Ленінізм був ідейно переробленим марксизмом, котрий адаптований до конкретних умов недостатньо індустрі-

ально розвиненої Росії з переважно сільським населенням, до умов імперської Росії⁸. Тому лєнінізм варто інтерпретувати як ідеологічну доктрину більшовизму. В основу лєнінської інтерпретації марксизму було покладено утилітарний підхід до вирішення питання самоорганізації суспільства, його інтеграції в державний організм⁹. Це сприяло піднесенню більшовизму до нового стрибка у формуванні гібридного ідеалу суспільства, де обцинний соціалізм підносився до рівня державного соціалізму, де перша особа в державі перебирала на себе функції патріархального батька, а локальне обцинне самоуправління підводилося до рівня демократії.

Природі більшовизму була притаманна глибока двозначність, котра яскраво відбилася в політичному шляху Володи-мира Лєніна. Визначний британський історик Арнольд Тойнбі, осмислюючи роль лідера більшовиків, писав: «Яку мету він (Лєнін — *авт.*) ставив перед собою: продовжити роботу Петра Великого чи знищити її наслідки? Перенісши столицю Росії з ексцентричної фортеці Петра в центр країни, Лєнін начебто оголосив себе послідовником протопіпа Авакума та старовірів і слов'янофілів. У цій ролі він виступає як один з пророків «Святої Русі», втілюючи в собі протест російської душі проти західної цивілізації»¹⁰.

Ця думка пояснює феномен більшовизму крізь призму західних уявлень, сформованих шляхом винайдення Східної Європи¹¹, особливу увагу приділяючи ренесансу месіанської ідеї Росії, котра на протигагу релігійному смислу отримала нову форму в межах марксизму як витвору Заходу. Більшовизм ґрунтувався на негативних елементах марксистської ідеології, які зробили її конгеніальною російському революційному духові¹². Це дозволяє зрозуміти, чому в 1917 р. російський капіталізм західного зразка був переможений західною антикапіталістичною доктриною. Таке пояснення підтверджується й метаморфозою, яку пережила марксистська філософія в російській атмосфері. А. Тойнбі зазначив: «Марксизм перетворився на емоційну й інтелектуальну заміну православного хриси-

янства, де Маркс виступає в ролі Мойсея, а Ленін — як Месія, а зібрання їхніх творів визнано за Святе Письмо цієї нової атеїстичної церкви — церкви агресивної і войовничої»¹³.

Погляд британського історика співзвучний з концепцією російського комунізму, яка викладена російським філософом Бердяєвим¹⁴. Утім для останнього поява більшовизму була викликана розпадом традиційної цивілізації й входженням Росії зі світу «містичної влади землі» до капіталізму. А. Тойнбі ж пояснював феномен більшовизму взаємовпливами між русько-православною й західною цивілізацією, своєрідним результатом модернізації в Росії, історична роль якої полягала в її залученні до орбіт капіталістичного розвитку. Але європейські ідеї були прилаштовані російськими ідеологами до постімперської дійсності шляхом переакцентації з есхатологічної до комуністичної ролі в світі: «...Правителі Росії з демонічною енергією трудяться, щоб забезпечити в Росії тріумф тієї самої цивілізації, яку ганьблять у всіх інших частинах світу. Немає сумніву, що вони мріють про створення нового суспільства, яке буде американським матеріально і російським духовно, — хоча це дуже дивна мрія для державних діячів, яким матеріалістичне витлумачення історії уявляється єдино правильним і непогрішним, як Святе Письмо!»¹⁵.

Аналіз сучасної української історіографії виявляє характерну рису — відсутність системних досліджень більшовизму в контексті Української революції 1917–1921 рр., це своєю чергою призвело до певної інструменталізації та націєцентричного підходу осмислення його сутності на основі антимарксистських інтерпретацій. Ці риси історіографічного процесу формують дуже спрощений погляд на генезис більшовизму.

Стратегія політичного курсу більшовиків була спрямована на здійснення соціальних трансформацій, що пояснює вибір мобілізаційних завдань режимом¹⁶. Очевидно, що відмінність політики більшовиків від програми українського революційного руху полягала в тому, що перші намагалися не просто індустріалізувати суспільство та підірвати інституційний базис

соціальних груп і класів, успадкованих від імперської Росії, а розпочали боротьбу проти соціокультурних основ традиційного українського суспільства, котре було селянським за своєю суттю¹⁷. Декларативність реформ у Центральній Раді, застосування реформаторської політики під час гетьманату Павла Скоропадського, відсутність реформ у Директорії УНР унеможливило нормальний розвиток суспільства, ставлячи його у залежність від зовнішніх чинників.

Більшовизм апробував нові організаційні форми в політичній сфері, які полягали в синтезі раціональних та харизматичних орієнтирів дії, а поєднання цих несумісних елементів надало партії більшовиків в умовах Української революції 1917–1921 рр. статус «безособової харизми», тобто такої, що була характеристикою саме структури, а не індивідуальних якостей лідера¹⁸. Більшовизм, таким чином, будучи спробою реалізувати марксистську теорію розвитку, став алгоритмом знаходження ефективної відповіді периферійного, традиційного, переважно селянського суспільства на умови національної залежності. Більшовизм вирізвився на тлі революційних процесів від інших російських й українських сил збалансованим поєднанням харизматичної та раціональної орієнтації на протизагугу другорядному статусу останньої в межах уявлень традиційної цивілізації.¹⁹

РКП (б) повторювала імперську доктрину держави як понадкласової сили, яка керує всім суспільством, усіма соціальними верствами без винятку²⁰. Вона мала бути абсолютним втіленням народної правди і, одночасно, науковою істиною в останній інстанції²¹. Російський учений О. Ахієзер, інтерпретуючи більшовизм як «партію нового типу», зазначав: «На відміну від партії в ліберальному сенсі, яка завойовує свій вплив у діалозі, партія нового типу, для того щоб стати правлячою, повинна бути монологічною, бути реальним втіленням вищої Правди, бути зберігачем цінностей землі»²².

Така сутність достатньо вдало інтегрувалася до революційної дійсності, стаючи транслятором раціональних і зрозумілих

гасел, котрі визначали «соціальну енергетику мас»²³. Український історик О. Реєнт моделює підхід до розгляду більшовизму як державницької ідеології, спрямованої на забезпечення відтворення суспільства, його інтеграцію, на боротьбу із соціальним розпадом, дезорієнтацію, а в кінцевому підсумку — з національною катастрофою з позиції «руської ідеї», що була зафіксована в культурному досвіді історії²⁴.

Час «збирання каміння» для більшовиків, тобто ознак, що залишилися від традиційного суспільства й минулого, вимагав від них реставрації імперії в нових формах з метою стримування полінаціонального організму. Більшовики не змогли відмовитися від виконання імперського проекту, що спочатку розглядався ними в світовому масштабі, а потім був локалізований до кордонів, які співпадали з кордонами Російської імперії. Легітимним шляхом «збирання земель» став проект утворення соціалістичної федерації. Фактично Росія продовжувала й поглиблювала імперську модель модернізації. Американський соціолог Еммануїл Валерстайн вказував, що «з трьох великих багатонаціональних імперій, що існували в Європі за часів Першої світової війни — Австро-Угорської, Оттоманської й Російської, — лише останній належало вижити, принаймні, до 1991 року... перший марксистсько-ленінський режим став російським імперським режимом, спадкоємцем царської імперії»²⁵. Більшовицька концепція національності засновувалась на лінійних та позитивістських уявленнях про природу нації в умовах капіталізму. Згодом цей підхід обумовив підхід до визначення національної приналежності на основі принципу народження і спадковості. Закономірно, що це наклало відбиток на розуміння націй, які походили від раніше існуючих етнічних, релігійних і мовних спільнот²⁶. Саме такий дискурс дозволяє стверджувати, що за деякими ідеологічними і політичними причинами Ленін і більшовики сприяли процесам націєтворення в неросійських народів і народностей²⁷.

Федералізм як відголос «довгого ХІХ ст.» рівнозначно впливав на ідеологічні доктрини й характер російського революцій-

ного руху. Закономірно, що більшовики в потрібній мірі сповідували концепцію федералізму. Це формувало різко негативну позицію провідників Української революції. Розгортання українсько-більшовицької війни на в кінці 1917 — початку 1918 рр. визначило ситуативну переорієнтацію Михайла Грушевського з російськофільських на пронимецькі позиції, що своєю чергою дозволило йому заявити про неможливість українських політичних діячів залишатися на позиціях автономізму в рамках Російської республіки, при цьому він залишався переконаним федералістом. Голова Центральної Ради звинувачував більшовиків у деформації реальної сутності федералізму та його надмірній революційній політизації: «Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який задають їй Леніні і Троцькі називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні який час називати себе федералістом, коли федералістами Леніні і Троцькі вважають себе, а під сим «федералізмом» лежить в дійсности самий поганий, терористичний централізм»²⁸.

Першим фактом встановлення федеративного зв'язку УНР із РСФРР був відомий ультиматум Раднаркому Центральній Раді в грудні 1917 р., у якому однозначно формулюється вимога з боку Росії про федеративні стосунки, що на практиці стало певним способом «схилення до дії». У «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», написаному В. Леніним 3 (16) грудня 1917 р., більшовицький уряд оголошував про визнання ним УНР і її права «на повне відокремлення від Росії або вступу в договір з Російською республікою на федеративних і тому подібних взаєминах між ними»²⁹. Більшовики використали популярну федералістську ідею для політичної дезорієнтації новоутворених держав на теренах колишньої імперії. Федералізм став прикриттям реальних планів більшовиків щодо України, фактично він був новою формою централістської політики. В уявленні лідерів більшовицької партії він виступав формою відновлення російського впливу й вдалим шляхом реанімації імперського організму.

Фактично український федералізм став «заручником» російської революції. Його апогей, що виявився в проведенні З'їзду народів Росії у вересні 1917 р., а також артикуляція ідеї про Центральну Раду як центр федеративної перебудови колишньої імперії, зазнав фіаско. Сучасник революції Петро Стебницький, аналізуючи роль більшовиків у встановленні диктатури пролетаріату в Росії, писав, що його лідери будують федерацію рад робітничих, солдатських та селянських депутатів³⁰.

Федералізм більшовиків був формою нового етапу «збирання земель» після проголошення революцією права на самовизначення нації. При цьому федералістська ідея не вписувалася в межі класичного марксизму. Основоположники останнього були противниками федералістської форми держави. Це визнавав більшовицький лідер В. Ленін, вказуючи, що К. Маркс був «принциповим ворогом федералізму...»³¹. Саме він неодноразово висловлювався проти федерації й децентралізації, розглядаючи їх як нові форми феодального партикуляризму, як гальмо розвитку виробничих сил і робітничого руху. Маркс вважав, що для економічного прогресу суспільства й розгортання робочого руху більш прийнятними є крупні централізовані унітарні держави, організовані на основі широкого місцевого самоуправління.

Синтез марксових ідей у 1891 р. виклав Фрідріх Енгельс: «Здається, для пролетаріату придатна лише форма єдиної і неділимої республіки. Федеральна республіка є ще й тепер загалом, і в цілому необхідністю на гігантській території Сполучених Штатів, хоча на їхньому сході вона вже стає перешкодою. Вона була б кроком вперед в Англії, де на двох островах живе чотири нації... Вона давно вже зробилася перешкодою в маленькій Швейцарії»³².

Розвиток революційного процесу на теренах колишньої імперії Романових вимагав від більшовиків ситуативного відходу від базових політичних принципів марксизму. У найбільш чіткій формі лідер більшовиків В. Ленін виклав свій погляд на федерацію і федералізм в листі до керівника революційного руху на Кавказі Степана Шаумяна, написаному в 1913 р. Виступаючи

проти погляду С. Шаумяна, що право націй на самовизначення означає не лише право на відділення, але й право на федеративний зв'язок, більшовик писав, що право на самовизначення не означає права на федерацію, що остання є союзом держав, що вимагає загальної згоди. І далі Ленін зазначав: «Ми за демократичний централізм, безумовно. Ми проти федерації. Ми за якобінців проти жирондистів... Ми в принципі проти федерації — вона послаблює економічний зв'язок, вона непридатний тип для однієї держави»³³.

Зміст листа повністю суперечив майбутній політиці більшовиків під час та після революції. Більшовизм був ідеологією для влади, орієнтованої на збереження цієї ж влади. Федералізм у рецепції більшовиків був лише принципом чи моделлю співіснування народів, що не мав значення в силу вирішальної ролі боротьби класів у поступі людства. Такий ракурс на більшовицькій підставі федералістської ідеї дозволяє усвідомити величезні деформації федералізму, як концепції й суспільної практики, в радянській історії. Фактично Радянський Союз юридично й конституційно за зовнішньої форми був демократичною федерацією, а в реальності за аналізом внутрішнього стану — авторитарною централістською державою.

Федералізм був для більшовицької партії й В. Леніна лише теорією розбудови великих держав. Для них федерація ставала лише своєрідним містком до світової соціалістичної революції, моделлю нового суспільного порядку. Такі інтенції базувалися на конкретно-історичних орієнтаціях більшовизму. Комуністичні лідери будували нову дійсність й нову багатонаціональну спільноту, котра нібито об'єднана однією ціллю. Природно, що за такого підходу федерація мала бути витворена в умовах диктатури пролетаріату.

Остаточо федералізм, як форма державного устрою радянської Росії, був закріплений у січні 1918 р. III Всеросійським з'їздом рад у «Декларації прав трудящих і експлуатованого народу». З цього приводу В. Ленін пафосно зазначав, втілюючи в життя модель соціалістичної федерації: «...Я глибоко переконаний, що довкола революційної Росії все більше і більше

групуватимуться окремі різні федерації вільних націй. Абсолютно добровільно, без брехні і заліза, зростатиме ця федерація, і вона непохитна»³⁴. Радянська федерація розроблялася В. Леніним і більшовиками як шлях до повної єдності різних «націй трудящих». У березні 1918 р. лідер більшовицької партії відзначав: «...Федерація націй, як перехід до свідомої й тіснішої єдності трудящих, котрі навчилися добровільно підніматися вище за національну ворожнечу»³⁵.

У більшовицькій партійній програмі 1919 р. думка Леніна отримала реальні обриси. Зокрема вказувалося, що в «цілях подолання недовір'я з боку мас трудящих пригноблених країн до пролетаріату держав, що пригноблювали ці країни, партія висуває як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності федеральне об'єднання держав, організованих за радянським типом».

Соціалістичну федерацію Ленін початково моделював на договірній основі між національними державами, котрі виникли в процесі революції. Однак історичні реалії виявилися іншими, призвівши до кардинальної переоцінки політичних завдань. Нові «держави-нації», які мали стати частинами майбутньої федерації, стали на заваді щодо її побудови. Парадокс у цій ситуації полягав у вмінні більшовизму продукувати потрібні ідеї, враховуючи конкретну перспективу. В кінцевому підсумку, перемога більшовизму в Росії призвела до формування соціалістичної федерації на теренах колишньої імперії. З часом соціалістичний союз республік, як модель співжиття націй, почав сповідувати ідейні настанови імперської історії. Принцип «коловороту», який на російському просторі окреслював М. Драгоманов, виявився в циклічному повторі російських ідеологічних постулатів XIX ст. вже в новій якості. Постання тоталітарної імперії було закономірним результатом розвитку російської історії.

Якщо визначати український контекст розвитку більшовицької концепції федералізму, то є очевидним факт цілеспрямованого курсу на включення соціалістичної і радянської України

до складу великого федеративного союзу на постімперському просторі Росії. Фактично крапку у виборі форми державних відносин поставили рішення Всеукраїнського з'їзду Рад, що відбувався у Харкові 16–20 травня 1920 р. За його підсумками було ухвалено знакову резолюцію «Про державні взаємини між УСРР і РСФРР». У тексті цього рішення зазначалося, що «УСРР зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є член Всеросійської соціалістичної федеративної радянської республіки»³⁶. Тобто УСРР, зберігаючи певну державність, стає частиною Всеросійської федерації. Більшовики відмовилися від практики організації держави за конфедеративним принципом, планомірно підводячи основи для унітарної форми. Федералістський принцип залишався в політичній доктрині більшовизму більше за інерцією революції, коли були очевидними факти розвитку національного руху багатьох народів колишньої імперії Романових. Декларуючи федералістські гасла, більшовики прагнули відродити Росію в колишніх кордонах. Відомий теоретик федералізму Деніел Елейзер зазначав: «У ХХ столітті (початок цього процесу належить Жовтневій революції в Росії) деякі тоталітарні режими, прагнучи укріпити свою владу, скористалися тим, що вони називали федералізмом, надавши мінімально необхідний рівень культурної автономії етнічним групам, що проживають на їх території»³⁷. І тільки досить обережно можна стверджувати про щирість більшовиків щодо розбудови дійсно рівноправного федеративного союзу держав. Напевно, що рядові члени цієї партії сповідували такі принципи та ідеали, але в умовах російського історичного процесу такий правовий варіант розвитку виявився фікцією.

Більшовицький досвід конструювання соціалістичної федерації викликав переорієнтацію історичного дискурсу, котрий направлений на з'ясування питання, чи є дійсні підстави розглядати подібні конструкції в рамках тоталітарних і модернізаційних систем як федералістські. Тому під час створення конституції федералізм як політичне та юридичне поняття не мав ніякого державотворчого смислу. Федералізм фігурував у

назві радянської держави. Він сприймався як принцип «співіснування націй». Однак на практиці став головним способом відновлення централізму влади, що в підсумку виражалось новим постановням імперії.

Ще з часів Просвітництва склалося, що за своєю суттю федералізм виражається як засіб зміцнення демократичного республіканізму, що передбачав механізм розділення властей, формування влади на засаді принципу «стримування й протидія». На цій основі більшовизмом первинно було витворено федерацію, котра вкладається у вищезазначені параметри, однак його закономірна трансформація в тоталітарний режим, невід'ємною рисою якого стало неприйняття розділення властей і диктаторська суть, не дозволяє більшовицькій державі бути достовірно федералістською. При цьому виявляється, що дія федералізму, який був фікцією, додає певного роду інституційну силу місцевим етнічно-територіальним інтересам, дозволяючи їм зберігатися хоч би в обмеженому вигляді. Історичний дискурс більшовизму дозволив визначити українську історичну перспективу в «короткому ХХ ст.»

Поза сумнівом також, що федералізм, як парадигма історичної перспективи й суспільна практика, втілюється в конституціях та інститутах, структурах і функціях, але кінець кінцем мають значення саме взаємовідношення, котрі складаються в середині певної ідеологічної системи. Більшовизм виявився тріумфатором на тілі федералізму, обґрунтованого українською політичною думкою «довгого ХІХ ст.». Його перемога в Українській революції 1917–1921 рр. ознаменувала виникнення нової цивілізації³⁸. Нове суспільство відображало закономірний і вірогідний розвиток модерних явищ політичного облаштування держави, в основі якої лежав інтерес класу. Федералізм був вдало прилаштований до комуністичної державності, у майбутньому, зігравши ключову роль у появі міфу про єдиний «радянський народ». При цьому роль нації девальвувалася на рівні структур держави, суперечачи самій природі влади та історичній суті й досвіду українського федералізму.

¹ Szporluk Roman, *Lenin, «Great Russia», and Ukraine* // Harvard Ukrainian Studies, Vol. 28. — nos. 1–4, 2006. — P. 611–626.

² Ibid. — p. 617.

³ Див.: *Плохий С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — К., 2011. — 599 с.

⁴ *Нагорна Л.* Реінкарнація імперії у наукових дискурсах: криза територіальних типологізацій чи геополітичний синдром? // *Регіональна історія України.* — Вип. 4. — К., 2010. — С. 108.

⁵ *Маркс К.* 18 брюмера Луи Бонапарта // Електронний ресурс: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/marx_18.php. Дата відвідування: 10.10.2011.

⁶ *Бродель Ф.* Грамматика цивілізацій. — Москва, 2009. — С. 515.

⁷ *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. — Москва, 1990. — С. 99.

⁸ *Бродель Ф.* Указ. соч. — С. 524.

⁹ *Решт О. П.* Більшовизм і українська революція 1917–1921 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів // *Решт О. П.* Перечитуючи написане. — К., 2005. — С. 18.

¹⁰ *Тойнбі А.* Дослідження історії. — Т. 1. — К., 1995. — С. 208.

¹¹ *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва — К., 2009. — 592 с.

¹² *Тойнбі А.* Вказ. праця. — С. 208.

¹³ Там само.

¹⁴ Див.: *Бердяев Н. А.* Указ. соч.

¹⁵ *Тойнбі А.* Вказ. праця. — С. 209.

¹⁶ *Кутуєв П.* Час і суспільна модернізація: випадок ленінізму // *Кутуєв П.* Подорож на Захід: переОРІЄНТація сучасного соціологічного дискурсу. — К., 2009. — С. 195.

¹⁷ Про селянську природу українського народу/модерної нації писали практично всі українські інтелектуали XIX — початку XX ст. Найбільш показовими у цьому відношенні є народницькі підходи М. Грушевського, який у своїй політичній публіцистиці приділяв

значну увагу цій сутності українського суспільства і обґрунтував його соціалістичні орієнтації: *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // *Борітеся — поборете!* — Відень, 1920. — № 1. — С. 1–54; *Його ж.* На село! // *Борітеся — поборете!* — Відень, 1920. — № 4. — С. 1 — 24; *Його ж.* Панської України не збудувати! // *Громадський Голос.* Львів. — 17 листопада 1923. — Ч. 41. — С. 1–4.

¹⁸ *Кутуєв П.* Вказ. праця. — С. 195–196.

¹⁹ Там само. — С. 196.

²⁰ *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. — К., 1999. — С. 397.

²¹ *Реснт О. П.* Більшовизм і українська революція 1917–1921 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. — С. 23.

²² *Ахизер А. С.* Россия: критика исторического опыта (Социкультурная динамика России). — Т. 1. — Новосибирск, 1997. — С. 375.

²³ Там же. — С. 377.

²⁴ *Реснт О.* Україна XIX–XX століть. Роздуми і студії історика. — С. 341.

²⁵ *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: Социология XXI века. — Москва, 2003. — С. 20.

²⁶ *Суни Рональд.* Диалектика империи: Россия и Советский Союз // Новая имперская история постсоветского пространства. / Ред. И. Герасимов и др. — Казань, 2004. — С. 193.

²⁷ Ця тема знайшла досить детальне відображення в американській історіографії, яка обрала за головний критерій факт розпаду СРСР внаслідок активізації національних почуттів населення радянських республік в кінці 1980-х р. Логіка розвитку СРСР пояснюється інтернаціональною та антиросійською природою комуністичної ідеології, яка навіть в умовах радянського імперського простору не змогла подолати внутрішній «націоналізм». Див.: Szporluk Roman, *Lenin, «Great Russia», and Ukraine* // *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 28. — nos. 1–4, 2006. — Р. 611–626.; *Суни Рональд.* Диалектика империи: Россия и Советский Союз // Новая имперская история постсоветского пространства. / Ред. И. Герасимов и др. — Казань, 2004. — С. 163–196.

²⁸ *Грушевський М.* На порозі нової України: Гадки і мрії. — К., 1991. — С. 78.

²⁹ *Ленин В.И.* Собрание сочинений. — Т. 26. — Москва, 1961. — С. 323.

³⁰ *Стебницький П.* В пазурах доктринерства // *Стебницький П.* Вибрані твори. — К., 2009. — С. 54.

³¹ *Ленин В.И.* Собрание сочинений. — Т. 20. — Москва, 1961. — С. 411.

³² *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — Т. XVI. — Ч. II. — С. 110.

³³ *Ленин В.И.* Собрание сочинений. — Т. 19. — Москва, 1961. — С. 453.

³⁴ Там же. — Т. 26. — С. 434, 436.

³⁵ *Ленин В. И.* Собрание сочинений. — Т. 27. — Москва, 1962. — С. 130.

³⁶ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків, 1932. — С. 73.

³⁷ *Элейзер Д. Дж.* Сравнительный федерализм // Електронний ресурс: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/55.php. Дата відвідування: 06.09.2011.

³⁸ *Реснт О. П.* Большевизм і українська революція 1917–1921 рр... — С. 36.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Ігор Дацків

Дипломатична діяльність Гетьманату П. Скоропадського із державними утвореннями на руїнах Російської імперії

В даній статті мова йде про зовнішньополітичну діяльність дипломатії Гетьманату П. Скоропадського із державними утвореннями, що виникли на руїнах Російської імперії. Аналізуються взаємини України з низкою молодих держав щодо боротьби за незалежність і протистояння з більшовицькою Росією, яка розгорнула процес збирання земель та відновлення імперії з центром у Москві.

В данной статье речь идет о внешнеполитической деятельности дипломатии Гетьманата П. Скоропадского с государственными образованиями, возникшими на развалинах Российской империи. Анализируются взаимоотношения Украины с рядом молодых государств в борьбе за независимость и протivостояния с большевистской Россией, которая развернула процесс собирания земель и восстановления империи с центром в Москве.

The article is about the diplomacy foreign political activity of Ukrainian State in 1918 and its state formations that appeared on the ruins of Russian Empire. Ukraine's relations with the union of young states in the struggle for independence and its opposition with Bolshevik Russia that began their process of collecting lands and renewing empire lead by Moscow are analyzed.

Історія Української Держави 1918 року вже давно викликає стійкий інтерес науковців і політиків у зв'язку з тим, що в революційних умовах режим П. Скоропадського дав унікальний досвід планомірного національно-державного будівництва.

Аналізуючи зовнішньополітичну діяльність дипломатії Української Держави, слід відзначити, що тривалий час поза увагою дослідників перебувала проблема двосторонніх стосунків з державними утвореннями, які виникли на руїнах Російської імперії. «У вітчизняній та зарубіжній історіографії відсутнє комплексне дослідження історії формування та розвитку дипломатичних, військово-політичних, економічних і культурних зв'язків Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського й Директорії із суміжними та іншими «окраїнними державами,» які постали внаслідок розпаду Російської імперії та активізації національно-визвольних рухів», — слушно зауважує один із небагатьох істориків цієї проблеми та автор змістовної праці Віктор Матвієнко.¹

Історики-мемуаристи А. Андрієвський, В. Винниченко, Д. Дорошенко, І. Мазепа, П. Христюк, М. Шаповал² фактично започаткували опис перших кроків Української Держави на міжнародній арені, — проте з різних позицій і під різними кутами зору. Якщо Д. Дорошенко, як активний діяч, міністр закордонних справ гетьманського уряду, не тільки творив зовнішню політику, а й намагався об'єктивно її відтворити в численних своїх працях, то прибічники соціалістичної опозиції (В. Винниченко, М. Шаповал та ін.) не лише фальшували діяльність зовнішньополітичних відомств, а й проводили підривну роботу проти Гетьманату П. Скоропадського, вели закулісні переговори з її ворогами.

Українська Держава 1918 р., перебуваючи в міжнародній ізоляції, розв'язувала проблему прориву блокади та встановлення дипломатичних зносин з країнами близького зарубіжжя. Для цього слід було вирішити багато завдань, насамперед, — створення міністерства закордонних справ та формування кадрів цього відомства. Воно створювалося з нуля, водночас розроблялася зовнішня політика держави, яка щойно постала, визначалися її пріоритетні напрями.³ Предметно досліджено ці проблеми в роботах Д. Веденеєва⁴ та Т. Заруди⁵. Дослідники вперше залучили до наукового обігу архівні матеріали, що розкривають структурну побудову міністерства та його зовнішні зносини.

Більшість авторів відзначала, що з усіх країн Росія мала для української зовнішньої політики особливу вагу не лише через невирішеність територіальних питань. Так, О. Лупандін наголосив, що українсько-російські відносини розвивалися у 1918 році досить складно. Головною причиною цього було різке протистояння двох політичних напрямів: національно-державницького і російського великодержавно-шовіністичного у більшовицькому варіанті.⁶

До встановлення дружніх стосунків з державними утвореннями, що виникли на руїнах Російської імперії, спонукало кілька важливих чинників: насамперед, пошуки рівноправних союзників у боротьбі за збереження незалежності в протистоянні з більшовицькою Росією, розв'язання проблеми соборності шляхом встановлення справедливих кордонів і об'єднання історичних етнічних українських земель, захист прав українців у складі вказаних держав, розвиток товарообміну на користь власної економіки. Саме такі завдання стояли перед дипломатією Гетьманату. Їх успішному розв'язанню сприяли спільна доля народів у Російській імперії та національно-визвольна боротьба за незалежність, а отже, обоюстороннє прагнення зберегти суверенітет від агресії з боку більшовицької Москви.

Найближчим і найперспективнішим союзником та партнером Української Держави був Дон, з яким ще за Центральної Ради зав'язалися стосунки, перервані Першою більшовицько-українською війною взимку 1918 р. Навесні того року, у ході просування Україною німецькі війська окупували й значну частину Донського козацького краю, що спрощувало встановлення контактів. 16 травня Козачий Круг на зібранні у Новочеркаську обрав Військовим отаманом генерал-лейтенанта Петра Краснова, а головою уряду проголошеної держави — Всевеликого Війська Донського — генерал-лейтенанта Африкана Богасвського.

В Україні донське козацтво вбачало природного союзника у боротьбі з Москвою, тому генерал П. Краснов негайно звернувся до гетьмана П. Скоропадського з посланням, в якому

наголошував на історичних добросусідських стосунках українського і донського козацтва та пропонував тісну співпрацю. Водночас він звернувся до імператора Вільгельма II з проханням визнати самостійність Дону і сприяти дружнім стосункам Дону з Україною.

Проте, крім зустрічного бажання налагодити з сусідом дружні взаємини, у Гетьмана були претензії до уряду Дону, насамперед, у територіальному питанні. Керівництво козацької держави мало намір приєднати частину етнічних українських земель — райони Донбасу з Луганськом, а також Старобільський повіт Харківської губернії і Таганрозьку округу. Ці вимоги містилися у листі до П. Скоропадського разом із пропозицією спільно відновлювати єдину й неподільну Росію. На щастя, посол у Києві генерал Олександр Черячукін виявив дипломатичний такт і вміння швидко орієнтуватися у ситуації в Україні. Він порадив П. Краснову вилучити неприйнятні пропозиції та вимоги. Представник Дону усвідомлював, що з таким підходом до українців він не може розраховувати на успіх своєї місії. Між тим, отаман П. Краснов поставив генералові важливі завдання: домагатися визнання незалежного Дону й домовитися про продаж Україною зброї та військового майна.

Гетьман П. Скоропадський пізніше згадував: «Генерал Черячукін дуже спокійний, розумний і доброзичливий чоловік... кращого представника від Дону нам було непотрібно». Найбільш складне питання кордонів за участю гетьмана було вирішено шляхом взаємних поступок. «У той час Краснов вів енергійну боротьбу з більшовиками, — продовжував П. Скоропадський, — йому були необхідні гроші, а головне, амуніція. обмундирування і боєприпаси. Я вважав, що наш обов'язок і розумна українська політика вимагали від нас усіяко йти йому назустріч. Краснов вів боротьбу виключно з більшовиками, які були і нашими ворогами. Для України мати Дон добрим сусідом було завжди надзвичайно бажаним»⁷.

Отже, переговори з гетьманом П. Скоропадським безпосередньо щодо продажу в кредит для Дону досить значної

кількості зброї, амуніції, набоїв та іншого майна зі складів колишньої російської армії, яких залишилося в Україні багато, пройшли швидко, що зміцнило взаємини.

Але визнання Українською Державою Дону загальмувалося з причини, викладеної у листі голови уряду Ф. Лизогуба та міністра закордонних справ Д. Дорошенка до отамана П. Краснова від 8 липня 1918 р.: «Правительство Української Держави незмінно змагаючи до дружби й мирного сусідства з хоробрим Донським козацтвом і вітаючи стремління Всевеликого Війська Донського до державної самостійності, було би вельми раде вступити в тісні добросусідські відносини з Всевеликим Військом Донським, яка є суверенною, остаточно сформованою і ні від кого незалежною державою на непохитних основах взаємності й рівності... проте Україна не сприймає пропозиції взаємного визнання лише до завершення війни за відновлення Росії у формі «єдиної»⁸.

Відповідь керівника відділу закордонних справ уряду О. Богавського від 20 липня запевняла, що Дон щиро прагне встановити дружні відносини з Києвом і підтримувати їх незалежно від майбутнього Росії. Ніщо, наголошувалося у посланні, «не може бути перепоною до тісного зближення і нерозривної дружби між Україною і Всевеликим Військом Донським, як сусідніх, самостійних і суверенних держав, які йдуть спільно шляхом взаємної підтримки незалежно від того, як би не розвивалися події у майбутньому»⁹.

Гетьман П. Скоропадський усвідомлював важливість якнайшвидшого укладення договору з Доном, набуття надійного союзника у протистоянні з більшовицькою Москвою і прагнення зменшити залежність від Німеччини. Отже, гетьман доручив особисто міністрові Д. Дорошенку, разом з С. Шелухиним і О. Палтовим провести переговори з делегацією Дона генерала О. Черячукіна. Договір було укладено й підписано в Києві 8 серпня 1918 р. У ньому насамперед наголошувалося, що «обидві держави визнають себе взаємно незалежними й суверенними». Вони зобов'язалися не укладати з іншими

країнами угод, які могли б їм зашкодити, а також надавати рівні права українцям на Дону і росіянам, уродженцям Донської області, — в Україні.¹⁰

В результаті укладання договору виграли обидві сторони: Дон отримав перше визнання як незалежної держави і суб'єкта міжнародної політики, а також можливість моральної та матеріальної підтримки у боротьбі з більшовиками. Передаючи грамоту отамана П. Краснова гетьманові П. Скоропадському, посол генерал О. Черячукін відзначив, що договір прийнято на Дону з великим ентузіазмом. Від імені отамана П. Краснова і уряду посол висловив щиру подяку гетьманові П. Скоропадському і всьому народові Української Держави, що першою «визнала Дон достойним вийти на арену самостійної державності»¹¹.

У свою чергу Українська Держава закріпила стосунки із важливим сусідом. За слушним висновком історика В. Матвієнка, вона «отримала стратегічного й потужного військово-політичного союзника на випадок агресії з боку більшовицької Росії, яка ставала усе ймовірнішою з наближенням до немиручої поразки Центральних держав»¹².

Москва пильно стежила і болісно сприймала розвиток стосунків між Україною і Доном. Більшовицька делегація Х. Раковського, яка у ті дні вела у Києві українсько-російські переговори, розцінювала їх як порушення норм міжнародного права і втручання України у внутрішні справи Росії.

Проте Українська Держава продовжувала у серпні-жовтні 1918 р. розвивати міждержавні стосунки з Доном і підписала низку угод, зокрема таких, як «Тимчасова угода про експлуатацію частини Запорізької залізниці, яка є в межах бувшої Области Війська Донського» (31 серпня). «Тимчасова угода про перевіз у простому сполученні пасажирів, вугілля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Українською державою» (2–5 вересня), «Тимчасова угода про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української держави» (7 вересня), «Умова між правительствами Української держави та Всевеликого

Війська Донського щодо поштово-телеграфних зносин» (18 жовтня)¹³.

Зовнішньополітичний курс гетьмана П. Скоропадського на тісне зближення з Доном був єдиним засобом для збереження незалежності в ситуації, коли Німеччина була на межі катастрофічної поразки, Австро-Угорщина розпадалася, Болгарія і Туреччина вийшли з війни, а перемога Антанти, яка симпатизувала і підтримувала антибільшовицькі сили, зокрема на Дону, була очевидною. Але на його шляху все більш зростав широкий опір з боку опозиції, яку очолив Український Національний Союз. Грамота гетьмана від 14 листопада 1918 р., в якій він висловився за федерацію з Великою Росією та спільну з Доном боротьбу з більшовицькою Росією, як єдиний спосіб врятувати незалежну Україну, стала потужним поштовхом до широкого антигетьманського повстання під проводом Директорії, яке привело до падіння Гетьманату.

Чинники, що зумовили тісні стосунки з Доном, спонукали дипломатію Української держави активно підтримувати контакти з Кубанню, встановлені ще за Центральної Ради. Їх особливістю стало відчутне посилення інтеграційних процесів. Уряд і міністерство закордонних справ України, за свідченням Дмитра Дорошенка, розглядали Кубань як частину етнічних українських земель, «яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України або як автономний край, або хоча б на федеральних засадах», оскільки, за різними даними, там проживало 60–80 % українців.¹⁴

Симптоматично, що вже 28 травня до Києва прибула поважна кубанська делегація. У її складі були президент Законодавчої ради М. Рябовол, його заступник і голова комітету горців С. Шахин-Гірей, члени Ради К. Безкровний, П. Каплин, Г. Омельченко та міністр землеробства Д. Скопцов. Делегацію вітав і тепло прийняв Павло Скоропадський, який взяв участь у переговорах про надання Україною допомоги кубанському козацтву у боротьбі з більшовицькою Росією, перш за все зброєю. Після того у червні-липні на Кубань було відправлено

ешелонами 9700 гвинтівок, 5 млн набоїв, 50 тисяч снарядів для 76-мм гармат, кількості кулеметів, 12 гармат та ін. Такі поставки набрали регулярного характеру.

Згодом розроблявся план, схвалений гетьманом, перекинути на Кубань через Азовське море пішу Запорізьку дивізію під командуванням генерала Олександра (в деяких виданнях помилково — Зураба) Натіїва. Це був досвідчений військовик: закінчив Костянтинівське артилерійське училище, Михайлівську артилерійську академію. В роки світової війни командував 4-ю важкою артилерійською бригадою. Цей план було реалізовано пізніше, але частково: генерал виїхав на Кубань наприкінці 1918 р. з групою офіцерів, сформував і очолив Кавказький добровольчий батальйон у Батумі. (загинув у бою з більшовиками 19 червня 1919 р.).¹⁵

Спочатку для виконання цього ризикованого плану — переміщення 15-тисячної дивізії Натіїва на Кубань уживалися конкретні заходи. Згідно розробленого Генштабом плану, Запорізьку дивізію, яка дислокувалася на сході Харківської губернії, залізницею перекидали на узбережжя Азовського моря, де вона повинна була отримати відповідний наказ гетьмана. До неї планувалося долучити Окремий Чорноморський кіш, що формувався у Києві. Українські частини повинні були висадитися на узбережжя і спільно з кубанськими повстанцями визволити Катеринодар (нині Краснодар). Але внаслідок гальмування операції певними силами при гетьманові було втрачено час, за який на Кубані суттєво змінилася ситуація. Добровольча армія під командуванням генерала Антона Денікіна у ході Кубанського походу зайняла у липні Катеринодар й наступала по теренах Кубані на Новоросійськ. Уряд Дону і командування Добровольчої армії примусили уряд Кубанської республіки підписати угоду про об'єднання військових сил. Практично Кубань втратила незалежність і за цих умов питання про інтеграцію Кубані з Україною втратило актуальність.

Але після визволення від більшовиків Кубань відновила свою самостійність, а після обрання Крайовою Радою головою українця Миколи Рябовола, дипломатичні контакти між Києвом

і Кубанською Республікою стали регулярними. Першим представництвом Української Держави було консульство на Кубані на чолі з П. Понятенком. Від 20 вересня консульським агентом 1-го розряду призначено полковника Ф. Боржинського. Його резиденція була у П'ятигорську, оскільки Катеринодар постійно перебував у зоні бойових дій. Він доповідав Києву про конфліктну ситуацію у стосунках Дону і Кубані, наростання антиукраїнських настроїв на користь ідеї відновлення єдиної Великої Росії.

8 листопада П. Скоропадський підвищив Ф. Боржинського до рангу міністра-резидента Української Держави при Кубанському урядові, а посольство — до 1-го розряду. Ці заходи підвищували рівень дипломатичних відносин, і їх позитивно зустрів Кубанський краєвий уряд, що офіційно визнав дипломатичне представництво у Катеринодарі. Ф. Боржинський пропонував міністрові П. Дорошенкові відкрити у Катеринодарі торговельну палату, а також консульства — у Ставрополі, Новоросійську й Туапсе.¹⁶

Наприкінці вересня позитивно розв'язалося питання про акредитацію у Києві Надзвичайної місії Кубанської Республіки у складі полковника В. Ткачова (голова), І. Макаренка, полковника В. Євтушенка та інших, яка в першу чергу отримала завдання від уряду підготувати й укласти угоди про повернення на батьківщину колишніх військовополонених з німецьких та австрійських таборів, а також про поставки озброєння, розрахунки, поштово-телеграфний зв'язок. Відтак, на початку листопада у Києві були підписані низка відповідних договорів, зокрема про консульські відносини. Відзначимо, що водночас готувалися таємні угоди про об'єднання Кубані з Україною.

Отже, українсько-кубанські міждержавні й дипломатичні стосунки розвивалися у досить складній ситуації для Кубані й за явної незацікавленості з боку сильнішого Всевеликого Війська Донського, що впливало на їх розвиток. Водночас Україна надавала Кубані значну допомогу і вважала її одним із активних союзників у протистоянні з більшовицькою Росією.

У процесі закріплення державних кордонів відповідно до Брестського мирного договору, урядові Української Держави, зокрема міністерству закордонних справ, довелося вести активну дипломатичну діяльність з керівництвом невизнаної Білоруської Народної Республіки. Щодо неї українська дипломатія переслідувала такі цілі: мати в її особі сильну самостійну державу, здатну захистити себе від агресії з боку Москви, отже природного союзника в забезпеченні незалежності України; з іншого боку, розв'язанням проблеми спільного кордону приєднати територію компактного проживання українців, колись відтяту від України, і, таким чином, забезпечити собі зручні стратегічні рубежі для оборони своєї держави.

Власне, дипломатичні відносини між Україною й Білорусією були встановлені на рівні представництв Центральною Радою. У Києві постійно перебувала білоруська делегація на чолі з О. Цвікевичем. 22 липня уряд Білорусії відкрив генеральне консульство під керівництвом П. Трембовича, якого невдовзі замінив О. Модзолевський. 30 серпня призначено консулом в Одесі С. Некрашевича. Водночас у Мінську працювало українське генеральне консульство на чолі з А. Квасницьким, а в Орші — консульство на чолі з К. Ільченком.

Українсько-білоруські стосунки звелися до розв'язання двох головних проблем: сприяти Білорусії у її прагненні домогтися міжнародного визнання і в першу чергу від Москви, оскільки тривали українсько-російські переговори, а також домовитися про кордони. Ситуація ускладнювалася тим, що, по-перше, вся територія Білорусії була окупована німцями, по-друге, Мінськ заявляв, що не визнає Брестського договору, тоді як українська дипломатія базувалася саме на його рішеннях і, по-третє, білоруські дипломати висували претензії на етнічні українські землі.¹⁷

Вже 6 травня 1918 р. О. Цвікевич звернувся до міністерства закордонних справ Української Держави з проханням на переговорах з Москвою підтримати визнання Білорусії Росією і розпочати розгляд проблеми кордонів. 29 травня він звернувся повторно. Голова української делегації на переговорах з росія-

нами С. Шелухин не раз дискутував з Х. Раковським про визнання Білорусії, але вони не привели до позитивного результату. Москва була категорично проти. Підступну позицію зайняла Німеччина: на прохання України поки що не виводити військ з території Білорусії, вона передала її східні землі більшовикам. Як і Москва, Берлін не збирався визнавати Білоруської республіки. Коли Україна і Білорусія встановили дипломатичні відносини на рівні консульств, 12 вересня міністерство закордонних справ Німеччини надіслало спеціальний запит Д. Дорошенку і висловило незадоволення, особливо заснуванням в Україні білоруських консульств.¹⁸

Хоч Білорусія не представляла серйозної сили, здатної протистояти Москві, гетьман П. Скоропадський приділяв їй увагу. Він запевнив Мінськ у визнанні білоруської держави де-факто і пообіцяв визнати цей акт офіційно. Вироблялися плани надати допомогу фінансами і озброєнням для військ Білорусії, оскільки російські частини Червоної армії після евакуації німців займали білоруські землі.

Отже, українсько-білоруські відносини були складними. Ставлення Києва до Мінська було неоднозначним: з одного боку він був зацікавлений мати на півночі надійного сильного союзника, з другого, гетьман не міг поступатися територією і відстоював у першу чергу національні інтереси. Окрім того, реальна Білорусія являла в очах П. Скоропадського, зауважує В.Матвієнко, «недавню УНР за найгірших часів Центральної Ради — аморфну, беззахисну, непривабливу як зовні, так і для власних громадян, із зануреним у нескінченні політичні суперечки керівництвом.»¹⁹

Безперечно, уряд Гетьманату не міг обійти увагою суміжну Бессарабію, Тим більше, що міністерство закордонних справ Центральної Ради під керівництвом О. Севрюка вже вчинило ряд акцій з тим, щоб її прикордонні райони, заселені українцями, відійшли до УНР. Одною за останніх була нота до Бухареста з протестом щодо приєднання до Румунії усієї Бессарабії, нібито за бажанням її мешканців. На жаль, під час укладення

договору Румунії з Центральними державами Центральна Рада не скористалася можливістю допомоги з цього питання від Німеччини і відомству Д. Дорошенка довелося вступити в дипломатичну боротьбу з Румунією, маючи слабкі позиції.

Проте уряд Української Держави діяв наполегливо і цілеспрямовано. «Гетьманське правительство, — свідчив Д. Дорошенко, — рішуче стало на тому, що окупація румунами являється актом насильства і противиться інтересам Української Держави. Воно рішило не нав'язувати дипломатичних зносин з Румунією, ані торговельних, піддержувати в Бессарабії українську іриденту й дождатися того часу, коли оформиться збройна українська сила, щоб заговорити з румунами вже іншим тоном». Така жорстка позиція України була викликана тим, що у відповідь на ноту Бухарест заявив: Бессарабія добровільно приєдналася до Румунії, і в ній немає українців, до того ж у Бресті Україна не виявила претензій і фактично зреклася території своїх прикордонних районів.²⁰

Як тільки за наказом голови уряду Ф. Лизогуба Україна припинила поставки до Румунії та Бессарабії продовольчих та інших товарів, Бухарест пом'якшав і почав шукати шляхів для встановлення дипломатичних та економічних стосунків. Насамперед уряд короля Фердинанда звернувся до Німеччини і Австро-Угорщини за підтримкою, але вони не дуже переймалися проблемою. Зрештою, Київ усвідомлював, що слід розгорнути дипломатичні акції й у ноті за підписом Ф. Лизогуба і Д. Дорошенка від 5 червня відзначав, що Україна прагне мати дружні стосунки з Румунією і сподівається вирішити долю українців у Бессарабії шляхом переговорів, оскільки не визнає правомірним приєднання цих районів до Румунії. Вони нагадали, що Бессарабія понад століття перебувала у складі Російської імперії, як і Україна, і має спільну з нею історію, економічні і політичні зв'язки. Причому має певні відмінності від Молдавії, яка справді близька до Румунії.

У середині вересня до Києва прибула румунська дипломатична місія на чолі із заступником міністра закордонних справ

Концеску. Розпочалися переговори, які з української сторони вели радники Д. Дорошенка О. Ейхельман та А. Галіп, а також А. Яковлів, С. Бородаєвський та інші. У зв'язку із суттєвими змінами у міжнародній ситуації, очевидною поразкою Центральних держав і перемогою Антанти, що спричинить потужне піднесення її ролі у майбутньому, П. Скоропадський та його уряд вирішили шукати шляхи до порозуміння з нею.

За проханням румунської сторони переговори зосередилися на економічних аспектах. 26 жовтня було підписано договір про торгівлю терміном до 1 травня 1919 р. Встановлювалися дипломатичні зв'язки на рівні посольств. До Бухареста виїхала Надзвичайна дипломатична місія на чолі з генералом В. Дашкевичем-Горбацьким.²¹

Падіння Гетьманату в середині грудня припинило спроби розв'язати проблему українських земель та їх населення шляхом приєднання, а наступний уряд Директорії у складній ситуації змушений був офіційно відмовитися від претензій на українську Бессарабію в обмін на підтримку Бухарестом України.

Тривалий час у центрі дипломатичних зусиль Української держави був Крим як важливий стратегічний регіон та унікальна й облаштована база Чорноморського флоту. Скориставшись невизначеною політикою Центральної Ради щодо Криму, національний кримсько-татарський рух у грудні 1917 р. на Курултаї в Бахчисараї обрав уряд, який очолили молоді діячі Ч. Челібєєв та Д. Сайдамет. Відзначимо, що населення Криму 1918 р., за даними полковника генштабу Є. Мишківського, налічувало 771 тис. осіб, з них татари становили найбільшу частку — 294 тис. (38%), росіяни — 181 тис. (23%), українці — 64 тис. (8%), німці — 57 тис. (7%).²²

Коли українсько-німецькі війська у квітні 1918 р. зайняли Крим, там вже панували більшовики. Група українських військ на чолі з полковником Петром Болбочаном 24-25 квітня зайняла Сімферополь, Бахчисарай й поспішала оволодіти головною базою Чорноморського флоту — Севастополем, щоб випередити німців. Але Берлін мав свої плани щодо Криму. Генерал

Людендорф ще 5 квітня проголосив, що до німецької окупації Криму спонукає військова, політична і економічна необхідність.

Уряд гетьмана П. Скоропадського вважав приєднання Криму єдиним варіантом розв'язання кримської проблеми в національних і державних інтересах України. Вже 7 травня 1918 р. під час обговорення на засіданні Ради Міністрів питання про державні кордони, перед дипломатією Гетьманату було поставлено завдання зосередити «особливу увагу на необхідність прилучення Криму до України»²³.

Гетьман і його дипломатичний корпус усвідомлювали, що проблему можна розв'язати лише за сприяння Берліна із залученням глав держав. 10 травня він передав послові А. Мумму обширну ноту, в якій насамперед відзначив, що розбудова сильної незалежної України у всіх аспектах: політичному, військовому й економічному — в інтересах Німеччини. Обґрунтував приєднання Криму необхідністю виходу до моря, мати сильний Чорноморський флот, що дозволить Україні стати «міцним і вірним союзником Німецької держави»²⁴.

Шляхи реалізації цього завдання були обговорені на спеціальному засіданні міністерства закордонних справ 16 травня. Насамперед, дипломати дійшли висновку, що без Криму Україна буде відкинута на північ і схід, «в обійми Москви». Пропонували активні перемовини з країнами блоку Центральних держав, також Курултаєм, щоб схилити його до форми приєднання, зокрема у статусі автономії. Згодом Д. Дорошенко надіслав послам Німеччини і Австро-Угорщини спеціальні ноти. Їх головним змістом була заява: «Уряд Української Держави вважає конче потрібним, щоб Кримський півострів було включено до складу Української Держави... Приєднання Криму може відбутися на автономних засадах»²⁵.

Але у Бресті проблема Криму не обговорювалася взагалі, й Берлін після окупації німецькими військами півострова і захоплення частини Чорноморського флоту, якої більшовикам не вдалося вивести і знищити у Новоросійську, виробляв план своєї політики у регіоні. Генерал Людендорф пропонував заснувати

у Причорномор'ї велику німецьку колонію з ознаками державності тісно пов'язану з рейхом, твердиною якої був би Крим — свого роду «німецький Гібралтар». Це утворення разом з Україною та Грузією передбачалося перетворити на федерацію під егідою Німеччини. Щоправда, міністерство закордонних справ та його представники у Києві, особливо посол А. Мумм, який безпосередньо спілкувався з П. Скоропадським і Д. Дорошенком, критично ставився до плану військового командування і вважав найбільш доцільним зовнішньополітичним курсом усіяку підтримку незалежної України і негайну передачу їй Криму.²⁶

Між тим, завдяки підтримці командувача німецькими військами в Криму генерала Коша, 25 червня сформовано уряд генерал-лейтенанта Матвія Сулькевича. З перших днів він зайняв відверту антиукраїнську позицію, розірвав усі зв'язки з Україною, водночас сприяв рухові за створення Кримської республіки на засадах федерації з Росією. На півострові почалися утиски українців.

За цих умов уряд Української Держави ужив економічну блокаду Криму, що негативно вплинуло на життя населення й змусило його провід шукати шляхи для порозуміння з Києвом. Коли у вересні 1918 р. гетьман П. Скоропадський перебував у Берліні, відбувся важливий раунд дипломатичної боротьби України з Кримом за участю гетьмана, кримського міністра закордонних справ Сайдаметова і міністра закордонних справ Туреччини Мехмета Талат-паші, що його підтримував. Дійшло до того, що Талат-паша погрожував розривом відносин Туреччини з Німеччиною, якщо вона буде підтримуватиме Україну у кримському питанні. Але Берлін схилився до України з умовою надання широкій автономії Криму. Тоді ж впливовий представник кримського уряду В. Татищев зустрівся із П. Скоропадським у Берліні, просив припинити блокаду і заявляв про можливість приєднання Криму до України. У своїх спогадах гетьман писав: «На яких умовах Україна повинна була з'єднатися з Кримом, у графа Татищева виходило неясно, у всякому разі моя влада визнавалася. З огляду на таку невизначеність

було вирішено, що він зараз же протелеграфує до Криму, пропонує вислати депутатів до Києва для з'ясування всіх умов»²⁷.

18 вересня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила постанову про припинення економічної блокади Криму за умови прибуття дипломатичної місії для переговорів не лише з економічних, але й політичних проблем. Відтак до Києва прибула досить поважна делегація у складі міністрів Б. Ахматовича, М. Чарикова, Л. Фрідмана, В. Домброво, Д. Нікіфорова. З українського боку взяли участь у переговорах голова уряду Ф. Лизогуб, міністри Д. Дорошенко (закордонних справ), І. Кістяковський (внутрішніх справ), О. Рагоза (військовий міністр), А. Ржепецький (фінансів). Як бачимо, Гетьманат приділяв переговорам значної уваги.

Переговори розпочалися безплідними дискусіями, оскільки кримська сторона усіяко ухилялася від прямого питання про приєднання Криму до України. Тоді українська делегація запропонувала представникам нацменшинств взяти участь у переговорах. Лише 12 жовтня, коли прибули делегації від татар і німців, обидві сторони зійшлися на умовах України: Крим належить до Української держави як автономна одиниця із своїм урядом, Києву передавалися функції оборони, зовнішніх стосунків, призначення вищих посадових осіб та судочинства, причому Крим мав з цих проблем своїх представників при українському урядові та статс-секретаря при гетьманові. На розв'язання кримського питання безумовно на користь України німці відреагували поверненням Чорноморського флоту.

Великим досягненням українського уряду та його дипломатії, поряд з приєднанням Криму, було відновлення власного Чорноморського флоту з його базами, перш за все у Севастополі. У складі флоту нараховувалося 7 лінкорів, 11 есмінців, дредноут, крейсер та ін. Флот і його порти очолили досвідчені адмірали: М. Максимів, А. Покровський, М. Протасов, В. Шрамченко, О. Хоменко, М. Остроградський, С. Ворожейкін, М. Римський-Корсаков та ін.²⁸

Реалізувати всі плани Української Держави і домовленості з Кримом та німцями гетьман Скоропадський просто не встиг.

Але його прагнення приєднати півострів і базу власного флоту, з огляду на геополітичне положення України, підвищення рівня безпеки держави й певні успіхи національної дипломатії були, безумовно, далекоглядними і заслуговують позитивної оцінки.

Невдовзі після утвердження влади гетьмана П. Скоропадського було започатковано стосунки з новоутвореними державами Кавказу — Грузією і Вірменією. Ініціаторами зближення стали саме ці країни, зважаючи на те, що вони були майже у стані війни з Туреччиною, яка, користуючись їх слабкістю, загарбала значну частину території, особливо сусідньої Вірменії. Оскільки Україну з Туреччиною пов'язували Брестські угоди, вони, природно, сподівалися отримати підтримку і допомогу від Києва.

Вже у травні 1918 р. тривали контакти міністерства закордонних справ з представником Грузії в Україні, акредитованим ще за часів Центральної Ради. Новопризначений комісаром Грузії Никодим Брегвадзе згідно з попередніми домовленостями займався проблемою формування військових частин з грузинів колишньої російської армії та їх передислокуванням через Одесу на батьківщину.²⁹

Коли 8 червня розпалася Закавказька Федерація і утворилися незалежні Грузія, Вірменія й Азербайджан, а російські війська залишили Кавказ, міністр закордонних справ Грузії А. Чхенкелі звернувся через українського посла у Берліні Ф. Штейнгеля до уряду гетьмана П. Скоропадського з проханням визнати незалежну Грузію. У липні прем'єр Н. Жорданія надіслав листа до Києва з повідомлення про призначення своєї місії для переговорів про взаємне визнання суверенності. Були досягнуті угоди про заснування українських консульств у Тифлісі (О. Кулінський) та у Батумі (Є. Засядько). Хоча офіційних актів про визнання Грузії самостійною державою не було укладено, дипломатичні та економічні відносини розвивалися досить жваво, узгоджено місця утворення консульських установ у Грузії та Україні, укладено низку торговельних договорів про товарообмін, мито, способи доставки товарів морем та ін.³⁰

В результаті агресії Туреччини, навесні 1918 р. у важкому становищі опинилася Вірменія. Її уряд бачив в особі України державу, яка змогла би надати підтримку, оскільки була пов'язана з агресором Брестськими угодами та мала тісні стосунки з Німеччиною. У червні-липні за пропозицією Вірменії розгорнувся процес налагодження дипломатичних відносин. Її представниками при уряді Української держави стали полковники М. Ломідзе і М. Попов, капітан А. Тонієв-Тоніянц, а згодом також урядник М. Мелікянц. Представником України у Вірменії став В. Гірченко, статус якого провід держави вважав однаковим із статусом дипломатичних місій Німеччини, Австрії, Туреччини і Персії, які існували в Єревані.³¹

Активно розвивалися міждержавні відносини у вересні-жовтні 1918 р. Це було пов'язано з тим, що готувалася Стамбульська конференція за участю Німеччини і Австро-Угорщини щодо анексії Туреччиною земель Вірменії та Грузії. Уряд Вірменії пропонував Києву надіслати на форум свою дипломатичну місію, оскільки був впевнений, як писав вірменський посол у Берліні А. Оганджонян, що Українська держава, яка твердо стоїть на позиції виконання Брестського мирного договору, «надасть дружню підтримку заново створеній вірменській державності й закладе міцний камінь у фундамент дружби цих двох народів, що так недавно відродилися до нового життя». Водночас міністр закордонних справ Вірменії О. Хатісов офіційно звернувся до Ради Міністрів з проханням визнати незалежність його держави і надіслати дипломатичну місію до Єревана.³²

Офіційного визнання Вірменії, як і Грузії, не відбулося, хоча заснування її представництва у Києві — посольства на чолі з Г. Дзамоевим у середині жовтня — було по суті визнанням молоді держави де-факто. Причому Україна була єдиною країною, яка визнала її незалежність та налагодила дипломатичні контакти, зруйновані антигетьманським повстанням.

Утвердження в Україні Гетьманату надало потужного імпульсу українсько-фінським відносинам. Фінляндія одною з перших на теренах постімперської Росії проголосила незалеж-

ність, а при її уряді ще від грудня 1917 р. діяв український представник П. Сливенко. Прихід до влади гетьмана П.Скоропадського керівництво Фінляндії сприйняло позитивно. Певною мірою цьому сприяли давні дружні стосунки між гетьманом П. Скоропадським і генералом К. Маннергеймом, колишніми однополчанами та командирами корпусів на фронтах Першої світової війни. Подальшому їх зближенню сприяло те, що спільним ворогом незалежності обох держав була більшовицька Росія, отже, вони були потенціальними союзниками у збереженні суверенітету своїх країн. Вагому роль відігравала також діяльність впливового фінського дипломата, прихильника українців Г. Гуммеруса, який наполегливо умовляв міністра закордонних справ О. Стенрота не гаяти з визнанням Української Держави³³.

Важливою складовою українсько-фінських відносин були економічні питання. Від самого початку діяльності дипломатичних представництв Фінляндія виявляла велике зацікавлення до закупівлі українських товарів, передусім продовольчих. Берлін пильно стежив за поставками і торговельний договір Києва з фінами сприйняв як недружній акт.

Посол Г. Гуммерус був уважним спостерігачем на українсько-російських переговорах і зробив висновок, що коли німці виведуть свої війська з України, Москва її задушить. Тому наприкінці жовтня фінські дипломати у Берліні попереджали німців про неминучу небезпеку для України й підтримали прибулого туди міністра Д. Дорошенка, який пропонував не виводити військ до сформування української армії. Але листопадова революція 1918 р. у Німеччині та антигетьманське повстання в Україні радикально змінили ситуацію та поклали кінець розбудові дружніх стосунків між Україною та Фінляндією.

Проте на відміну від інших, українсько-фінські стосунки відновилися й були досить активними у дипломатичній сфері за часів Директорії УНР. У Києві продовжувало функціонувати фінське представництво на чолі з Г. Гуммерусом, який пізніше видав цікаві спогади про той період своєї діяльності. У Фінлян-

дії також продовжували працювати дипломати К. Лоський та П. Сливенко — висококваліфіковані фахівці і щирі патріоти України.

Спроби гетьманської дипломатії встановити певні стосунки з країнами Прибалтики натрапили на жорсткі перепони з боку Берліна, який намагався одноосібно панувати у регіоні. Зокрема, коли рішенням міністерства закордонних справ Української Держави 15 серпня планувалося заснувати консульські агентства 1-го розряду у Ризі та Вільнюсі й було призначено консулів (у Ризі — Н. Бендеровський), на вимогу німців рішення скасували. Лише у листопаді, з припиненням німецької окупації, у Прибалтиці постали незалежні держави, які опинилися, як і Україна, у стані визвольної боротьби проти Москви. Але, на відміну від неї, завдяки підтримці Антанти їм вдалося відстояти свій суверенітет³⁴.

Таким чином, геополітичне становище України, найбільшої за людським і економічним потенціалом серед новопосталих держав на просторі постімперської Росії, умови підписаного нею Брестського мирного договору та відносини з більшовицькою Росією, яка змушена була сісти за стіл переговорів з Українською Державою, забезпечували їй провідне місце серед молодих держав. Ці фактори суттєво впливали на діяльність її дипломатії і сприяли встановленню взаємовигідних стосунків та підписанню різних угод або порозуміння з Доном, Кубанню, Грузією, Білорусією, Вірменією та іншими. Основою взаємин України з ними був союз молодих держав у боротьбі за незалежність і протистояння з більшовицькою Росією, яка розгорнула процес збирання земель та відновлення імперії з центром у Москві.

¹ *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К.: Київський Університет, 2002. — С. 6.

² *Андрієвський А.* З минулого. Від гетьмана до Директорії. Т. 2. Берлін, 1923. — 308 с.; *Винниченко В.* Відродження нації: У 3-х кн. — К., 1993.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле, 1914–1920. — Мюнхен, 1969. — 467с.; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр.

Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року — Ужгород, 1930. — 510 с.; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — К., 2003. — 608 с.; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Т. 2. — Відень, 1921. — 152 с.; *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — 333 с.; *Його ж.* Гетьманщина і Директорія : Спогади. — Нью-Йорк, 1958. — 381 с.

³ *Грибоєдов С.В.* Формування гетьманського уряду Української Держави: Історіографія питання // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка: Історія, — № 46. — С. 31–32.

⁴ *Веденєєв Д.* З досвіду побудови дипломатичної служби України // Розбудова держави. — 1993. — № 3. — С. 30–36; *Веденєєв Д.* На захисті прав українства: З історії консульської служби України // Розбудова держави. — 1994. — № 4. — С. 33–38.

⁵ *Заруда Т.* Переговори між Українською Державою та Радянською Росією (23. 05. — 7.10.1918 р.) // Шляхи до української державності. — К., 1992. — 19–40; *Заруда Т.* Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського, 1873–1945. — К., 1993. — С. 66–82.

⁶ *Луцандін О.* Українсько-російські мирні переговори 1918 р. — Історичні зошити. — К., 1994. — С. 8.

⁷ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. — Філадельфія, 1995. — 236–237.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3766. — Фонд Міністерства закордонних справ Української Держави. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 1.

⁹ Там само.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 193. — Арк. 1–2.

¹¹ *Дорошенко Д.* Вказана праця. — С. 194–195.

¹² *Матвієнко В. М.* Вказана праця. — С. 79.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 7–30.

¹⁴ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — С. 294.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1077. — Фонд Головного управління Генерального штабу Української Держави. — Оп. 1. — Спр. 46. —

Арк. 31; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. — Львів; Харків, 2007. — 140 с.

¹⁶ *Матвієнко В.М.* Відносини Української Держави та Кубанської республіки 1918 р. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України, 2002. — С. 59–60.

¹⁷ *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 років. — С. 143.

¹⁸ *Матвієнко В.М.* Проблеми формування українсько-білоруських відносин: історичний досвід // Вісник Дипломатичної академії України. — Вип. 5. — К., 2001. — С. 299–300.

¹⁹ *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 років. — С. 151.

²⁰ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — С. 202.

²¹ Там само. — С. 207.

²² ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 74.

²³ *Рубльов О.С., Рент О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — К., 1999. — С. 128.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 186. — Арк. 30.

²⁵ Там само.

²⁶ *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. — Москва, 2007. — С. 234–237.

²⁷ *Скоропадський П.* Вказ. праця. — С. 280.

²⁸ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — С. 257–258.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2592. — Фонд Народного міністерства справ закордонних УНР. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 28.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 125. — Арк.4.

³¹ Там само. — Арк. 29.

³² Там само. — Арк. 10.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 3513. — Фонд Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Скандинавії. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 17.

³⁴ *Екабсон Еріке* Латвійсько-українські зв'язки за добу УНР//УІЖ. — № 2. — 2006. — С. 63–64.

Олена Михайлова

Польсько-український союз 1920 р.: військово-господарча співпраця на території Правобережної України (кінець квітня — середина червня)

Розглядається військово-господарча співпраця між Польщею та УНР під кутом зору практичної конкретизації умов військової конвенції Варшавського договору, в якій були прописані умови спільного наступу та перебування союзників на території Правобережної України у кінці квітня-середині червня 1920 року.

Рассматривается военно-хозяйственное сотрудничество между Польщей и УНР с точки зрения практической конкретизации условий военной конвенции Варшавского договора, в которой были прописаны условия совместного наступления и пребывания союзников на территории Правобережной Украины в конце апреля-середине июня 1920 года.

Strategic cooperation between Poland and UPR from the point of view of practical concretization of conditions of the military convention of the Treaty of Warsaw is examined in the article. In particular, it deals with the fulfilling of the conditions of joint offensive and allies' staying in Right-Bank Ukraine from the end of April till the middle of June 1920.

Представлена стаття присвячена розгляду військово-господарчих відносин, що склалися протягом кінця квітня — початку червня 1920 р. між Польщею та Україною в рамках укладеної між ними 21 та 24 квітня 1920 р. відповідно політичної та військової конвенцій. Ці хронологічні межі окреслюють перший етап існування союзницьких відносин, що асоціюються з гаслом «За нашу і вашу свободу!» та стрімким успіхом Київського походу на Правобережній Україні, тріумфальним входом до

Києва 7–9 травня та утриманням лінії антибільшовицького фронту до 10 червня, коли було залишено українську столицю союзницьким військом. За цей час почали застосовуватися на практиці права і зобов'язання кожної зі сторін Варшавського договору: спільний військовий наступ на Київ, формування, озброєння Армії УНР, утримання польської армії на території УНР шляхом проведення реквізицій та організація і розподіл цивільно-військової регіональної влади.

Польська історіографія представлена різноманітними розробками теми польсько-українських відносин 1919–1920 рр.¹. Краківський дослідник Ян Яцек Бруський в своїй широко-масштабній монографії «Петлюрівці. Державний центр УНР в екзилі (1919–1924)» зупиняє, зокрема, свою увагу і на тих ключових військово-господарчих проблемах, поява яких поступово призвела до розпаду польсько-українського союзу, а саме: чи був зрив мобілізації в травні випадковим чи закономірним наслідком недовіри польського союзника; чи мобілізація в травні в Ямпільському, Могилівському та частині Новоушицького повітів була дозволена польською владою; які були матеріально-технічні можливості польської армії щодо надання обіцяної допомоги Армії УНР?; чому роззброєні галицькі бригади не змогли організовано вступити до Армії УНР, а приймалися лише як поодинокі добровольці; чому саме такою була поведінка польських військ (самочинні реквізиції, вивіз українського майна) та адміністрації в Україні, яка часто зводилася до легковаження українського союзника, переоцінки власних сил та прав².

Спробою часткової відповіді на ці запитання стало видане 2003 року наукове дослідження Яцека Легеча, вперше повністю присвячене висвітленню участі Армії УНР в польсько-українсько-більшовицькій війні 1920 р. (як називає її автор) з військово-господарчої точки зору. Автор сконцентрував свою увагу на розгляді не тільки фронтових операцій Армії УНР, але і на її численності, стані озброєння та постачання³. На його думку, влада УНР отримала кредит довіри від українського

населення, але, на жаль, так і не змогла його використати. Для підтримки свого авторитету вона мала бути владою українських урядовців і військових комісарів, відчутною в регіонах. Він вважає, що причиною провалу мобілізації стала нестача людей та неорганізованість української влади, а не недостатнє постачання Польщею свого союзника. Українська армія не могла нарікати на нестачу зброї⁴.

В монографії польського дослідника Яна Пісулинського «Не тільки Петлюра: Українське питання в польській закордонній політиці в 1918–1923 роках» приділено, між іншим, увагу розгляду економічних цілей Київського походу. Так, Начальник Польської держави Ю. Пілсудський вважав, що відхід польської армії з УНР (що передбачалось восени 1920 р.) мав проходити одночасно з забезпеченням економічно-торгівельних пільг для Польщі за рахунок підписання низки умов (фінансової, економічно-господарської, залізничної, торговельної) з УНР, що було б інтегральною частиною Варшавського договору⁵. Автор, однак, не зупиняється на деталях господарсько-фінансових переговорів, зазначаючи тільки, що вони розпочалися 8 травня і завершилися 2 серпня безрезультатно⁶. 9 серпня було досягнуто порозуміння про виділення кредиту уряду УНР (25 млн польських марок щомісячно) в обмін на 30% монополії Польщі на цукор.

Загалом, в польській історіографії панує думка, що українці «не дотягнули» до втілення союзницької ідеї через власну неорганізованість, апатію і ворожість.

Тема польсько-українського союзу 1920 р. як окремий предмет дослідження є й досі нерозробленою в українській історіографії. Безумовно, існують і опублікована документальна база, і багато праць, присвячених різним етапам та аспектам польсько-українського союзу⁷. Проте ще не зроблено перегляду усталеної радянською історіографією концепції про «польсько-радянську війну» для того, щоб обґрунтовано замінити її на інше трактування, наприклад «польсько-українсько-радянську війну 1920 року»⁸.

Значний інтерес в цьому ракурсі представляє книга І. Лісевича «У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень–червень 1920 р.)». Автор на підставі широкої джерельної бази вперше всебічно розглянув ті проблеми (реквізиції, валютне питання, культурне життя і преса, продовольче питання і кооперації), з яким зіткнулися союзники протягом перших двох місяців після підписання Варшавського договору. Він дійшов висновку, що грабіж населення був виключенням, ніж правилом. Прикрі випадки такої поведінки спостерігалися у селах прифронтових зон, що суворо каралося польським командуванням або було провокацією більшовицьких агентів⁹. Нестачі зброї і часу стали основними перепонами для розбудови Армії УНР¹⁰.

Проблема мобілізації більш глибоко розглянута в статті О. Заремби «Розбудова збройних сил УНР і українське селянство (весна–літо 1920 р.)»¹¹. На противагу Я. Легечу, український дослідник стверджує, що результат мобілізації до армії генерала М. Омеляновича-Павленка в Ямпільському повіті майже вдвічі перевищив найбільш оптимістичні прогнози, але скористатись в повній мірі цим, здавалось би, приголомшуючим успіхом не вдалось через брак одягу і зброї. Постачання в черговий раз стало ахіллесовою п'ятою війська. Відсутність зброї фактично звела нанівець успіх мобілізації.

Метою цієї статті є спроба розгляду польсько-українських відносин під кутом зору реалізації та дотримання умов Варшавського договору (зокрема, військової конвенції) з кінця квітня до середини червня 1920 року під час Кихвського походу на Правобережжя України. Для цього необхідно буде розкрити такі питання, як встановлення адміністрації та кордонів; поява суперечливих питань (валютний курс, реквізиції, військова здобич, залізниця) та шляхи їх розв'язання; взаємовідносини між польською та українською владою на місцях та настрої населення; проведення мобілізації до Армії УНР; постачання української та польської армій. Пошук відповідей на ці питання дозволить глибше зрозуміти реалії польсько-української

співпраці, її будні, її так і не подолані проблеми, що стали, зрештою, непереборним бар'єром на шляху до тривалих партнерських відносин.

До наукового обігу вводяться документи і матеріали з фонду 3216 «Управа Головного комісара уряду УНР, 1920», що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). Фонд складається з трьох описів. Особливий інтерес представляють листування Головного комісара уряду УНР К. Лоського з в.о. голови уряду УНР А. Лівіцьким щодо переговорів з Головним Командуванням Військ Польських (далі — ГКПВ) про встановлення валютного курсу, звіти повітових комісарів щодо організації влади на місцях та накази до населення, рапорти про проведення реквізицій, підшивка чотирьох номерів офіційного часопису «Вістник Головного комісаріату уряду УНР».

Розпочатий польськими військами 25 квітня загальний наступ від Прип'яті до Дністра разом з українськими частинами на правому крилі і київському напрямі пройшов блискавично, і вже 7 травня Київ був у польських руках. На 10 травня 3-я польська армія зайняла фронт від вустя Прип'яті — передмістя Києва і далі до Білої Церкви, 2-а польська армія вийшла на лінію Біла Церква — Сквир — Липовець, а 6-а польська армія продовжила лінію фронту від Гайсина — Вапнярки до Яруги на Дністрі. Штаб 6-ї польської армії розташувався в Жмеринці, штаб 3-ї польської армії — в Києві. Наказом ГКПВ на території Проскурівського, Кам'янецького, частин Новоушицького та Летичівського повітів з 20 квітня на час Київського походу організувалась тилова дільниця (Okręg Etapowy) Проскурів з польською військовою адміністрацією під командою 6-ї польської армії. На території Рівненського, Острозького, Заславського і частин Старокостянтинівського, Звягельського і Овруцького повітів організувалась тилова дільниця Рівне під безпосередньою командою групи Начального вождя Ю. Пілсудського. Місцем осідку ГКПВ став Житомир. Далі на схід в кордонах Поділля, Волині і Київщини

тилове управління мало знаходитись в руках української адміністрації.

8 травня вийшов наказ ГКПВ, в якому наголошувалося, що польські війська вступили на українські землі без анексійних намірів, а тому в польських інтересах була швидка організація і відправлення на фронт українських військ, що дало б можливість польській окупації України тривати лише кілька місяців¹². 12 травня ГКПВ поширило коментар до військової конвенції для начальників фронтів, в якому пояснювалось, зокрема, що ціллю польської сторони було якнайшвидше утворення української армії і підтримка незалежності УНР. Військо отримало інструкції, в яких наказувалось сприяти відновленню української адміністрації¹³. Того ж дня у Варшаві на засіданні економічного комітету Ради міністрів Польщі було вирішено утворити при ГКПВ експозитуру для охорони господарчих інтересів Польщі в Україні¹⁴.

Першочерговим завданням української влади було відновлення на всіх рівнях державних та самоврядних структур. Для організації утримання польського союзника треба було зробити сільсько-господарський перепис для з'ясування запасів збіжжя та худоби у селян, надрукувати гроші та реквізиційні квитки і встановити тверді ціни, створити умови для вільної торгівлі та зміцнення національної валюти. Ще 19 квітня Головний Отаман в своїй телеграмі до перебуваючих на той час у Кам'янці-Подільському представників уряду А. Лівіцького, М. Шадлуна та І. Огієнка запропонував для найскорішого відновлення української влади заготовити державні знаки; організувати цивільну владу та органи самоврядування на Київщині і Поділлі, не зайнятому¹⁵ польським військом, та на Волині і Поділлі, що знаходилися під адміністрацією польського уряду, але які з часом мали б перейти під українську владу. 25 квітня С. Петлюрою було ухвалено постанову «Про порядок поновлення влади УНР в місцевостях, звільняємих від большевицької окупації». Відновлення української влади у всіх галузях державного життя покладалося на головного комісара уряду УНР К. Лоського та чотирьох його заступників з адміністративних, судових, фінансових справ та комунікацій¹⁶.

29 квітня, будучи у Рівному, К. Лоський звернувся до населення України з закликом відновити працю державних та громадських установ¹⁷. Тоді ж він підписав наказ «Про організацію адміністративної влади УНР в місцевостях України, звільняємих від московської окупації». Адміністративна влада в губерніях, повітах, волостях, селах, містах і в районах залізниць належала губернiальному і повітовому комісарам, народним самоврядуванням, міським думам і сільським сходам зі старостою. Для підтримки державного порядку організувалась громадська сторожа¹⁸. Планувалося організувати губернiальні комісаріати Волині, Поділля, Київщини та Херсонщини.

30 квітня наказом головного комісара уряду УНР було призначено С. Куриленка в.о. губернiального комісара Волині¹⁹, яким вже 11 травня були затверджені інструкції про організацію тимчасової сільської та волосної влади на Волині². Постанова від 15 травня зобов'язувала власників крамниць виставляти для продажу товари з зазначенням їхньої ціни в карбованцях²⁰. Губернiальний комісар Поділля Є. Колодяжний видав перший наказ до населення Поділля 4 травня, в якому повідомлялося про відновлення на частині Поділля цивільної влади УНР. В адміністративному відношенні Поділля було поділено на дві частини, одна з яких (Кам'янецький, Проскурівський, Ново-Ушицький та Летичівський повіти) не підлягала українській цивільній владі. 15 травня він дав розпорядження власникам магазинів і підприємств не приховувати товар та не спекулювати ним. Наступного дня було повідомлено про встановлення офіційного курсу валют 1:5²¹. 10 травня приступив до виконання своїх обов'язків губернiального комісара Київщини Б. Преснухін. 10-15 травня уряд УНР з центральними установами переїхав з Кам'янця-Подільського до Вінниці²³.

По прибуттю 5 травня до місця свого осідку у Житомирі головний комісар уряду УНР оголосив, що на терені звільненої України обов'язковими платіжними знаками оголошувались гривня та карбованець, але оскільки у населення не було достатньо українських грошей, то тимчасово дозволялося приймати

царські гроші за курсом один рубль за один український карбованець або дві гривні²⁴. Цим наказом вдалося протягом двох днів підняти вартість карбованця до польської марки. На таку ситуацію ГКПВ відреагувало вимогою фіксації курсу 1:10 між маркою і карбованцем, інакше воно погрожувало оголосити цей валютний курс власним наказом²⁵. До того ж ГКПВ вже почало самочинно вимагати дотримання курсу 1:8 в магазинах, внаслідок чого продавці підвищили ціни у вісім разів. Після чергових переговорів сторони домовились про встановлення курсу між польською маркою та царським і радянським рублями в пропорції 1:1:1000, що негласно прирівнювало марку до карбованця. При цьому головний комісар мав пообіцяти, що буде заключений таємний договір, згідно з яким при остаточних розрахунках з поляками буде використовуватися курс 8-10 карбованців за марку. ГКПВ вимагало фінансування польської армії, бо воно отримало від уряду Польщі кредит лише на місяць²⁶.

7 травня К. Лоський під час перебування у Кам'янці-Подільському оцінював ситуацію як «цілком катастрофічну», бо українських карбованців не було, і зроблене ним розпорядження про відновлення діяльності державних установ виконати було неможливо. Він передчував «великий скандал», бо польська влада, спостерегаючи безсилля українського партнера, легко могла перебрати керування справами у власні руки. Він прохав уряд негайно передати в його розпорядження 25 млн. карбованців²⁷, яких вистачило б на місяць для відновлення державних структур Волині, і 200 млн. карбованців — після взяття Києва. Без отримання грошей він погрожував своєю відставкою²⁸.

Для зміни ситуації в валютному питанні 8 травня К. Лоський звернувся з листом до Ю. Пілсудського та до ГКПВ, переконуючи у необхідності встановлення валютного курсу у співвідношенні 1 марка:1,5 карбованця. Такий захід знизив би наймовірну дорожнечу продуктів та відповідно витрати уряду УНР на утримання державних установ; до того ж потрібно було б менше друкувати українських грошей. В протилежному випадку при прожитковому мінімумі в 400 карбованців на добу уряду

необхідно було б витратити щомісячно на виплату зарплати тисячі держслужбовців лише однієї Волині принаймні 50 млн. карбованців²⁹.

12 травня на фінансовій нараді при головному комісаріаті уряду УНР у Житомирі, на якій обговорювалась пропозиція польської сторони встановити курс між польською маркою та карбованцем 1:8, українською стороною було вирішено зачекати протягом 18 днів для встановлення відповідного валютного курсу після відкриття місцевих банків та асигнації до Державного банку 1 млн карбованців (з розрахунком ще на 15 млн карбованців)³⁰.

Проте того ж дня у Вінниці на спільному засіданні членів уряду УНР та військових представників Польщі було встановлено курс валют на рівні 1:5, що мало тривати до 15 червня³¹. До Державної Скарбниці польська марка не мала приймалась.

В перші дні Київського походу настрої українського населення при зустрічі польської армії оцінювався як приязний та повний ентузіазму, оскільки воно дуже постраждало від більшовиків. В середині травня, за спостереженнями Польської військової організації, населення України ставилося до польської присутності стримано, не вірячи в союзницькі наміри польської армії; а тому, робився висновок, від коректної поведінки польської армії залежав і стан тилу, і політичний успіх союзу³². Оскільки селяни давали продукти без суперечок, лише з недовірою ставилися до реквізиційних квитків, то для здобуття їх прихильності польська армія не повинна була проводити насильницьких реквізицій³³.

Проте саме грабїж та самочинні реквізиції стали джерелом постійних конфліктів на локальному рівні та головною отрутою союзницьких відносин.

Згідно з п. 6 військової конвенції, український уряд зобов'язувався постачати польській армії за діючими в ній харчовими нормами продукти, підводи, коней та фураж. Якщо такі поставки були неможливими, то український цивільний комісар у порозумінні з інтендатурою армії мав проводити реквізиції

необхідних продуктів серед місцевого населення, розплачуючись з ним оплаченими і гарантованими урядом УНР реквізиційними квитками, в яких на двох мовах мала бути зазначена кількість забраних продуктів чи коней³⁴. Ці квитки могли бути сплаченими в той же час за встановленими урядом УНР цінами, оскільки він зобов'язувався надати польській армії необхідну кількість української готівки. З іншого боку, продукти, доставлені польським урядом, обраховувались і сплачувались польською валютою урядом УНР за цінами польської армії. В свою чергу, польська армія по мірі можливості преміювала реквізиційні квитки та свідоцтва, сплачені готівкою, сіллю, нафтою та іншими продуктами першої необхідності згідно з окремо виробленими інструкціями. Польські старшини з господарських питань мали стежини в українських частинах за одноманітністю преміювання. Право на проведення реквізицій було у інтендатури дивізії польської армії, в крайньому випадку — у господарських відділів, призначені на проведення реквізиції³⁵.

Польські частини мали при собі інструкції з указанням цін на продукти харчування, домашніх тварин, тощо, згідно з якими вони мали розплачуватись з селянином. Реквізиційні квитки у вигляді книжок надавалися польським частинам українською владою з українською печаткою за підписом полк. Бондарківського. Реквізувати вони мали, зважаючи на продовольчий стан місцевого населення і не більше, ніж це передбачали норми харчування в армії. Процедура розрахунку по реквізиційних квитках була така: його треба було заповнити з указанням військової частини, кількості забраного майна, продуктів, завірити печаткою дивізії, після чого селянин мав звернутися до інтендатури дивізії для отримання грошей³⁶.

25 квітня у Варшаві головний комісар уряду УНР після ознайомлення з текстом військової конвенції виступив проти проведення реквізицій, будучи переконаним, що вони підірвуть довіру населення до української влади. На його думку, постачання польської армії мало проходити через купівлю, для чого необхідна була асигнація уряду в 200 млн. карбованців³⁷.

Проте вже 8 травня представник українського Генштабу при Ставці ГКПВ полковник М. Капустянський повідомляв, що оскільки польське військо не одержало українських грошей, при реквізиціях воно видавало тільки квитки. Реквізиції часто проводились без представників української влади, селянам видавалися папірці, за забрані продукти і речі гроші не сплачувались, або в неналежній кількості³⁸. Поширеними були випадки затримання на дорогах селянських підвод та насильницького відбирання продуктів, які часто тут же перепродавались польськими солдатами за більшу ціну³⁹. Поведінка польських солдат переходила «всі межі можливого»⁴⁰. Для зняття соціальної напруги серед селянства нагальною була потреба виплати йому принаймні невеликих реквізицій — до 5 тисячі карбованців. З 17 травня в Києві було відкрито касу для оплати реквізиційних квитків гривнями і польськими марками. Для заохочення власників квитків їм надавалася премія у вигляді солі, гасу чи мануфактури. Проте охочуючих скористатися нею було небагато, бо селянам їхати до неї було задалеко⁴¹.

Для пожвавлення вільної торгівлі споживчими продуктами першої необхідності головний комісар уряду УНР видав наказ від 12 травня, яким заборонялися будь-які реквізиції як продуктів, так і засобів пересування⁴². 20 травня подібний наказ видав київський губерніяльний комісар Б. Преснухін⁴³. Оскільки реальність протирічила цьому наказу, то після короткої хвили ентузіазму селяни перестали поспішати з продуктами на ринки, і ситуація поступово заходила у глухий кут. З іншого боку, часто українські повітові комісари та цивільний апарат на місцях самі не були проінструктовані про законний шлях проведення реквізицій польським військом (так, було невідомо, хто підписує квитки та виплачує гроші, бо комісаріат їх не мав). Так, у телеграмі губкомісара Київщини до К. Лоського від 15 травня зазначалось, що він досі не отримав директив з управлінського, земельного, земського, фінансового і валютного питань, а тому до Вінниці була вислана делегація за одержанням директив та коштів⁴⁴. За повідомленням М. Капустянського від 14 травня, у

Києві населення голодувало, хліба не було, дорожнеча стояла неможлива; спекулянти вимагали царських рублів, а киевляни — оголошення однієї валюти⁴⁵.

Уряд В. Прокоповича, що сформувався 31 травня, в своїй більшості лояльний до С. Петлюри та до союзу з Польщею, теж, в свою чергу, через брак грошей не міг ухвалити ні бюджет міністерств, ні організувати владу на місцях, ні стимулювати торгівлю. 2/3 готівки виділялись до міністерства військових справ, яке, як і решта міністерств, займалося тільки паперовою працею, «бавилося в творення обширних штатів і проєктів». Фінансова ситуація була настільки критичною, що уряд був готовим віддати торгівельні концесії тим, хто дасть гроші. Загальна політична ситуація виглядала хаотичною і невиразною⁴⁶. Український уряд не мав довіри: після місячного перебування польської армії в Україні так і не було відчутним державне управління⁴⁷.

І справді, валютне питання викликало загальне незадоволення. Курс валют залежав від магазину і вулиці, від рішень польської команди міста, яка сама встановлювала курс, що коливався між 1:8 до 1:12⁴⁸. Фактично, курс валют визначала не біржа, а базар і «чорний ринок». У цьому валютному хаосі курсувало 14 грошових знаків (радянські гроші, царські рублі, гетьманки, богданівки, польські марки, керенки, білі 50-рубльовки, українські карбованці і гривні). Через відсутність українських грошей Державний банк в Києві так і не розпочав своєї роботи⁴⁹. Сподівання ГКПВ на високий курс марки не справдилося — щотижня вона падала в ціні. За місяць травень ціни на продукти у Києві подорожчали вдвічі (фунт хліба на початку червня подорожчав до 100 карбованців, 10 яєць — до 500 карбованців)⁵⁰. За характеристикою місцевої газети, панувала доба «всенародної спекуляції», коли не окремі групи, а цілий народ став спекулянтом, а гроші перестали бути знаком обміну і самі «стали товаром, якого кожний має багато, а покупця на нього нема».

Ситуація ускладнювалась ще і через те, що в зв'язку з затриманням потягів із продуктами у Ковелі, польська армія напри-

кінці травня була змушена перейти до систематичних реквізицій, що ще більше загострювало відносини з українським селянством⁵¹. За повідомленням II відділу 3-ї польської армії, наприкінці травня постачання польської армії було недостатнім — зі складів видавалося тільки трохи сирого м'яса та муки, решта їжі знаходилася шляхом реквізицій⁵². Для пошуку виходу в деяких дивізіях (наприклад, в 5 польській дивізії) наприкінці травня було ухвалено перейти з «підножного» на «підрядний спосіб», укладаючи напряму договори з селянськими кооперативами та підрядчиками на постачання продуктів харчування⁵³. Проте кооперативи були не в змозі постачати овес, потреба в якому була велика (на 20 тисяч коней щоденно треба було 8 вагонів вівса)⁵⁴.

Оскільки українська сторона не могла за такий короткий час видрукувати гроші, то взамін вона готова була видати польському союзнику 500 тисяч пудів цукру (ціна за пуд цукру-піску 300 польських марок, за рафінад — 600 польських марок). 18 травня у Вінниці було підписано тимчасову умову щодо покриття таким чином видатків польської армії у відповідності до п. 6 військової конвенції. Вона входила у силу після телеграфічного її затвердження ГКПВ⁵⁵. У справі друку українських грошей (від двох до трьох мільярдів карбованців) до Варшави наприкінці травня для підписання договору з міністерством скарбу Польщі мав виїхати представник міністерства фінансів УНР.

4 червня відбулося засідання представників МВС УНР з представником вищого польського командування генералом Я. Ромером, на якому було обговорено факт військових реквізицій та приналежності телеграфічних ліній⁵⁶. Українська сторона після представлення відповідних звітів місцевих органів української влади прохала вжити заходів для того, щоб військові реквізиції відбувались лише через адміністративні органи української влади на місцях. Пообіцявши розслідувати ці факти надвживання, генерал Я. Ромер наголосив на необхідності налагодженого функціонування адміністративного апарату як посередника між військовими частинами та населенням⁵⁷.

Узагальнення прикладів безчинств польської армії на території звільненої УНР було зроблено наступного дня у доповідній на ім'я генерала Я. Ромера. Зокрема, зазначалося, що українське населення, обурене незаконними реквізіціями та ставленням до нього як до населення завойованої, а не союзної держави, в деяких місцевостях було готове до виступу проти польських військ; незважаючи на міждержавні умови, місцева польська влада провадила свою політику на власний розсуд, а її ставлення до місцевих українських самоврядувань було негативним; висловлювалося побажання зміни всієї політики польської влади на місцях⁵⁸. І хоча поведінка надвживань і грабунків польських жовнирів була офіційно засуджена в наказі командуючого 6-ю польською армією генералом В. Івашкевичем 27 травня, це мало змінило стан справи⁵⁹. Про размах протиправних реквізіцій можна судити з рішення утворити в доповнення господарчо-фінансової умови від 17 жовтня розрахункову-ліквідаційну комісію для збору матеріалів з цього питання і його подачі владі Польщі для компенсації збитків⁶⁰.

В зв'язку зі вдалим наступом союзницьких військ на Київ найважливішим завданням моменту стала організація обліку захопленого військового і залізничного майна та його розподіл.

Однак на українських залізницях запанувала польська влада з її порядками. Водночас в самій польській владі панував хаос, бо вона була представлена і польською комендатурою, і польською жандармерією, і залізничною охороною, кожна з яких працювала на свій розсуд і під управлінням різних управ. З моменту прибуття до станції Коростень польської Волинської залізничної дирекції почали насаджатися її чиновники та польська мова, що викликало обурення українських залізничників, готових до страйку. На самій станції було вивішено оголошення з закликом до поляків обіймати посади на залізницях. До кінця травня на козятинському напрямі української військової влади так і не було, а через це усе майно самочинно вивозилося польською армією⁶¹.

Як показало засідання 12 травня у Вінниці, союзники дійсно по-різному тлумачили п. 7 військової конвенції⁶². Польська деле-

гація вимагала повної передачі Міністерству шляхів Польщі залізниць в районах дій армій. Українська сторона згоджувалась лише на військове керування залізницями Польщею, технічно-господарське ж та кадрове управління мали перебувати під наглядом Міністерства шляхів УНР, бо інакше це протирічило засадам суверенності УНР⁶³. Дискусія з цього питання результатів не дала.

1 червня ГКПВ видало наказ про перехід українських залізниць під польський військовий і цивільний контроль. З приводу цього РНМ УНР звернулась до уряду Польщі з протестом щодо окупації українських залізниць та з проханням перегляду цього питання в рамках умов військової конвенції⁶⁴. 5 червня урядом УНР було ухвалено направити до Варшави міністра шляхів С. Тимошенка для з'ясування справи керування залізницями⁶⁵.

22 червня після проведення кількох спільних засідань були визначені принципові засади майбутньої тимчасової військово-залізничної конвенції. Було вирішено відкрити в Житомирі мішану за складом Дирекцію залізниць, що отримувала б одночасно директиви від ГКПВ і міністерства шляхів УНР. Всі видатки натурою і готівкою, зроблені за наказом ГКПВ, оплачувались урядом УНР. Прибутки від залізниці йшли до Скарбниці УНР. Накази щодо військового транспорту Дирекція отримувала від ГКПВ, щодо військово-господарчого транспорту — від Міністерства шляхів УНР⁶⁶.

Згідно з п. 13 військової конвенції, військова рухома здобич належала польській армії (тобто коні, вози, автомобілі, панцерні потяги), решта, залишена частинами Червоної армії на полі бою — Армії УНР. Однак вже після проведення перших успішних боїв наприкінці квітня, польським військом проводився вивіз різного захопленого майна, наприклад, з Могилева-Подільського, зайнятого спільними зусиллями⁶⁷. В результаті дискусій на об'єднаному засіданні 12 травня було вирішено поділити військово здобич на дві категорії: взятую на залізничних коліях та поза ними. Все, що належало до залізничного парку, ремонту і будови залізниць, ставало власністю УНР. Все військово рухоме майно, використане ворогом для військових ці-

лей, взяті у противника на території УНР, ставало власністю Польщі. Харчові продукти та приладдя заводів і підприємств не являлись військовою здобиччю, а користування ними відбувалось по взаємній згоді. Польська сторона внесла пропозицію про те, що взамін за прийняття цих умов Польща зобов'язується доставити ще для трьох дивізій все потрібне, крім одягу (зброю, амуніцію, тилові та санітарні заклади)⁶⁸.

Згідно з п. 11 військової конвенції, на польській території мало продовжуватися формування українських військових частин — як це було до того часу у Брест-Литовську — до того моменту, коли ця організація буде можлива на території УНР. Проте за вимогою ГКПВ центр формування Армії УНР разом з 6 запасовою бригадою було перенесено з Брест-Литовська до Бердичева, що тривало 24 квітня — 4 травня⁶⁹. В Польщі залишалася збірна станиця у Ланцуті, яка мала і надалі скупчувати дрібні партії українських вояків, що перебувають на території Польщі, та переправляти їх до Бердичева⁷⁰.

Подібна ситуація склалася і з інформаційно-реєстраційними бюро на Волині, які було відкрито 28 квітня (головне бюро знаходилося в Рівному, а філії — в Старокостянтинові, Мирополі, Шепетівці, Острозі, Ізяславлі)⁷¹. 3 травня ГКПВ видало наказ про негайне перенесення усього інформаційно-реєстраційного апарату на схід від лінії польсько-більшовицького фронту від 25 квітня; з Волині планувалось лише відсилати всіх бажаючих вступити до запасових бригад Армії УНР (за умови, що вони не народжені в повітах, що переходять за угодою до Польщі)⁷². Штаб бюро переїхав, отже, до Бердичева, а філії було відкрито протягом перших двох тижнів травня в Овручі, Житомирі, Новій Чарторії, Вінниці та Києві⁷³. За цей час було передано до 6 запасової бригади 115 старшин і урядовців та 600 козаків. Ці філії часто ставали одноосібними представниками української влади на місцях⁷⁴, але через незнання умов військової конвенції місцева українська влада не могла чогось вимагати від польського союзника (як обліку та передачі військового майна, реєстрації козаків, права на використання української державної симво-

ліки⁷⁵; надання відповідної пошани українським старшинам, старшим по рангу від польських), що породжувало психологічну пригніченість та створювало атмосферу чогось «недоговореного у взаємовідносинах польської влади і української»⁷⁶.

Фактично, бюро займалися реєстрацією та передачею добровольців до Армії УНР, але принцип добровільної служби не міг бути основою розбудови армії в державі, тому нагальною була потреба оголошення та проведення мобілізації.

Ще наприкінці квітня український союзник отримав принципову згоду командуючого 6-ю польською армією генерала В. Івашкевича на початок підготовчої праці для майбутнього призиву новобранців в Проскурівському, Новоушицькому і Кам'янецькому повітах. Оскільки призив новобранців з цих трьох повітів⁷⁷, за підрахунками ГУГШ Армії УНР, дозволив би довести комплектацію 2 стрілецької дивізії лише до половини її штатної кількості, то пропонувалося провести мобілізацію народжених у 1897-1898 рр., але за умов наявності одягу і зброї для них⁷⁸. Штатна кількість 2 стрілецької бригади була: старшин — 705, козаків муштрових — 18.132, немуштрових — 5.409, урядовців — 172. Наявними на 24 квітня було 260 старшин, 803 муштрових козака та 259 — немуштрових; 437 коней, 6 гармат. 2 запасова бригада потребувала 83 старшини, 2.357 муштрових козаків та 548 — немуштрових⁷⁹.

Складовою успіху цього союзу було поширення серед населення інформації про причини польсько-українського союзу, взаємовідносини між союзниками, формування Армії УНР та про політику уряду УНР. Для цього передбачалось відновити обліково-мобілізаційні органи з одночасним заснуванням на рівні управління повітових військових начальників інформаційних відділів для поширення декларацій уряду про курс УНР та популяризації мобілізації. Міністерство внутрішніх справ мало відновити управи по військовій повинності, призначити повітових комісарів та подбати про відновлення місцевого самоврядування.

Проте польська місцева влада не допустила представників Подільської губерніяльної управи військової повинності до проведення реєстрації наявних у цих місцевостях козаків та старшин

Армії УНР, посилаючись при цьому на відсутність розпоряджень з боку військової польської влади. Так, ще 4 травня військове міністерство УНР направило до воєводи Кам'янець-Подільської округи лист з проханням дозволити раднику губерніяльної управи відновити працю повітових управ військової повинності в Проскурівському, Новоушицькому, Кам'янецькому та Могилівському повітах, щоб к часу оголошення мобілізації управи могли приступити негайно до праці. При цьому підкреслювалося, що принципова згода польського вищого командування та командуючого 6-ю польською армією на проведення мобілізації двох річників (1899-1900 рр.) була вже отримана⁸⁰. В результаті місцева польська влада не допустила українських представників до виконання цього завдання. Тому 20-22 травня українська сторона знов вимагала від командування 6-ї польської армії видачі польській адміністрації відповідних розпоряджень та інструкцій⁸¹. Така ж ситуація склалася в кінці квітня і у Старокостянтинові, в якому польське командування, посилаючись на брак уповноважень, заборонило представнику 5 стрілецької бригади збір та відправку козаків і старшин до Кам'янець-Подільського⁸². Окрім того, польська місцева влада не давала можливості перевірити по волостях списки мобілізованих, хоча вони склалися відповідно до її наказів⁸³. Таке хождіння по адміністративному колу не прискорювало розбудову української армії, знижувало авторитет влади УНР в очах населення, не додавало відчуття союзницької співпраці. Загалом «бракувало ясності: хто властиво був правдивим господарем краю — було це важко розібратися; поляки в ролях доводців двірців, комендантів, підкомендатів, жандармерії, агентів дефензиви — заповнювали всі наші інституції»⁸⁴. На початок червня українській владі таки вдалося організувати управління повітових військових начальників у Кам'янецькому, Проскурівському, Новоушицькому, Літинському, Сквирському, Могилівському та Ямпільському повітах.

Мобілізаційні комісії не мали чіткого плану проведення мобілізації через недостатню розробленість норм, за яким вона проводилась; найбільшою перешкодою була відсутність поімен-

них списків військовозобов'язаних, через що їм часто доводилось працювати навмання. Загальна ситуація з мобілізацією не була ясною для повітових комісарів, оскільки вони не одержали інструкцій щодо того, як саме буде проводитись мобілізація та формуватись військовий апарат на місцях (чи прибуде військовий референт, як будуть функціонувати комендатури, чи треба відкривати інформаційно-реєстраційні бюро).

За розрахунками генерала М. Омеляновича-Павленка, розбудова армії мала пройти два етапи: на першому необхідно було провести реорганізацію і поповнити особовий склад існуючих частин через часткову мобілізацію; на другому планувалось розширити склад частин згідно штатів шляхом проведення загальної мобілізації на всій зайнятій території. Так, вже 5 травня командою 2 стрілецької дивізії було оголошено мобілізацію в прифронтовому Могилівському повіті народжених у 1897-1898 рр.⁸⁵. Згідно з щоденником мобілізації, за період від 12 травня по 11 червня прибуло 115 старшин, 162 підстаршини, 3.385 козаків, з яких було признано здібними до служби 77 старшин, 119 підстаршин, 1.925 козаків⁸⁶.

З перекиненням цієї дивізії на фронт 31 травня на лінію М'ясківка–Вільшанка її формування призупинялось на напівфазі. Зі змушеним переходом дивізії в Ямпільський повіт дивізія не змогла б провести там мобілізацію: з 15 травня 1920 р. командуючий армією УНР М. Омелянович-Павленко видав наказ про мобілізацію в Ямпільському повіті. Виходом могло бути проведення мобілізації в Могилівському повіті народжених у 1899-1900 рр. з перекиненням з Вінниці до Могилева-Подільського 2 запасової бригади⁸⁷. Згідно з дозволом, отриманим на початку червня, 2 (перейменованій в 3 Залізу) стрілецькій дивізії було дозволено 18-21 червня провести мобілізацію в Брацлавському повіті народжених в 1897-1898 рр. і народжених 1899-1900 рр. — в Могилівському повіті⁸⁸.

Мобілізація в Ямпільському повіті проходила між 25 травня та 5 червня. До українського війська закликались козаки 1897-1899 р.н. (в бойові частини), 1899-1900 р.н. — в рекрутські, і

підстаршини — до 30 років включно. Щоб компенсувати нестачу одягу та озброєння, мобілізовані мали з'являтися до війська одягнутими та взутими, а при можливості й озброєними. Її результати перевершили всі сподівання. В разі успішного її проведення припускалось, що вона могла дати армії близько 2.000 вояків. Однак лише за перші три дні силами військових частин було мобілізовано значно більшу кількість військовозобов'язаних, ніж прогнозувалось. Наприклад, лише Волинська дивізія прийняла поповнення 25 травня — 10 підстаршин та 123 козака, 27 травня — відповідно 10 та 507, 28 травня — 198 козаків. Вже 29 травня через штаб Запорізької групи до військових частин було направлено 506 мобілізованих. Київська дивізія мобілізувала 1.045 козаків та понад 40 старшин та підстаршин. У Херсонській дивізії прийняли 8 старшин, 35 підстаршин та 820 козаків. Загалом же в Ямпільському повіті було мобілізовано 30 старшин, 81 підстаршину та майже 4.000 козаків⁸⁹.

За даними на 18 червня ДА УНР налічувала⁹⁰:

Дивізії	старш.	муштр. козаки	немуш. козаки	обозн. коней	рушн.	шабель	кулемет	гармаг	набої до рушн.	набої до гармаг
Запорізька ⁹¹	207	2.757	278	210	923	283	21	7	36.065	240
Волинська	150	1.807	278	190	612	198	18	1	48.000	329
Залізна ⁹²	795	3.465	—	210	2.988	273	80	9	180.350	771
Київська	149	1.758	322	269	631	109		4	60.000	600
Херсонська	98	2.144	423	144	698	125	—	2	60.821	344
6 стрілецька ⁹³	192	1.419	301	273	1.217	127	—	—	—	—
3 окр. кінний полк	19	126	15	15	146	110	2	—	—	—
Разом	1.610	13.476	1.617	1.311	7.215	1.225	121	23	385.236	2.284

Дивізії	старш.	муштр. козаки	немуш. козаки	обозн. коней	рушн.	шабель	кулемет	гармат	набої до рушн.	набої до гармат
запасні бригади										
Запорізька	72	28	—	—	—	—	—	—	—	—
Волинська	125	300	—	6	80	15	—	—	1.000	—
Залізна	139	221	145	22	—	—	—	—	—	—
Київська	37	195	21	4	37	—	—	—	400	—
Херсон.	?	?								
6 стр	449	712	98	—	380	—	—	—	—	—
3-го окр. кінного полку	42	—	—	—	63	—	—	—	800	—
Разом	864	1.456	264	32	560	15	—	—	2.200	—
Загалом	2.474	14.932	1.881	1.343	7.775	1.240	121	23	387.436	2.284

Такий успіх мобілізації потребував негайного матеріального забезпечення зброєю та одягом⁹⁴. Ще 22 травня командарм М. Омелянович-Павленко повідомив військового міністра УНР про те, що він подав того ж дня першу відомість на постачання генералу Ф. Крайовського, командуючому 18-ї польської дивізії пехоти, під час його інспекції армії Зимого походу. Він прохав про видачу 15 тисяч рушниць (3 тис. негайно), 120 кулеметів (40 негайно) з 1 млн набоїв, 30 гармат (12 негайно) і 5 тисяч снарядів, 50 польових кухонь, маючи на меті довести кадри армії УНР до штатного складу (до 5 дивізій, кожна з яких складалася б з трьох трьохкурінневих бригад піхоти, дивізіону артилерії, двох кінних полків і технічного куреня)⁹⁵. У разі отримання вищезазначеного він планував оголосити мобілізацію у Брацлавському (для Волинської дивізії), Гайсинському

(для Запорізької дивізії) та Липовецькому (для Київської дивізії) повітах. Зазначалося, що з матеріального боку (кухні, обози, одяг) Армія УНР забезпечена погано, а тому прохалося, щоб людське поповнення в тилу йшло разом з необхідним майном⁹⁶. В його розумінні, армію треба було відвести в заплілля для розташування її по мобілізаційних дільницях, відпочинку та реорганізації, де за сприяючих умов її можна було б довести до 100 тисяч чоловік⁹⁷.

Згідно з п. 12 військової конвенції, українські війська мали отримати від Польщі зброю, амуніцію і одяг у кількості, що відповідала б її власним штатам для трьох дивізій, але уряд УНР оплачував ці витрати. Польща брала на себе зобов'язання поставити, зокрема, 55 тисяч комплектів одягу⁹⁸, 43.5 тисячі багнетів, 462 важких кулемета, 108 трьохдюймових гармат, 1.020 шабель, 315 польових кухонь, 36.500 верхових коней. На початку травня в розпорядженні інтендатури ГКПВ було всього 10 тисяч комплектів одягу.

15 травня в Бердичеві під наглядом 2-ї польської армії відкрилась станція озброєння для 6 стрілецької дивізії Армії УНР. Все озброєння російського зразку, що було взято у боях 2-ою та 3-ю польськими арміями, після сортирування мало направлятися туди⁹⁹. Командування 6-ї польської армії відкривало подібну станцію озброєння у Могилеві-Подільському, куди 2 стрілецька дивізія мала надіслати свою прийомну комісію¹⁰⁰. Кожна станція мала повідомляти щоденно Ставку ГКПВ про кількість наявного у них озброєння та відданого українським комісіям¹⁰¹.

Для забезпечення тилу польської армії в Україні, постачання її всім необхідним та співпраці з українською владою в питаннях організації Армії УНР, вирішення місця її дислокації, контролю та допомоги в організації української адміністрації наказом ГКПВ від 12 травня було утворено командування етапів польського війська в Україні (Dowództwo Etapów Wojsk Polskich na Ukrainie — DEU, далі — KEU). З 25 травня KEU мало приступити до своїх обов'язків на території Правобережної Укра-

їни¹⁰². З центром у Вінниці, воно утворювало три представництва, що були командуваннями губерніяльних етапів: Київське (з осередком в Києві), Волинське (в Житомирі) та Подільське (у Барі). Начальником КЕУ було призначено генерала Я. Ромера, шефом штабу — підполковника В. Славека. Наказом ГКПВ від 27 травня встановлювалися його кордони: південний політичний кордон Поділля йшов вздовж Дністра від р. Збруч до східного кордону Могилівського повіту; північний кордон Волині йшов по кордону Овруцького повіту. Передбачалось збільшити ці кордони далі на схід по кордонах Волині і Київщини (Радомиського повіту)¹⁰³.

КЕУ прибуло до Вінниці ввечері 27 травня¹⁰⁴. Однак, його діяльність відразу була паралізована через брак грошей та двох третин персоналу. Секції закупок, судова та зв'язку мали особливі складнощі з укомплектуванням своїх кадрів, що гальмувало їхню працю, часто з затримкою в 2-3 тижні¹⁰⁵.

Після тижневого існування КЕУ з розпачем зазначало, що секція постачання зброї була у ситуації «шукаючого навпомацьки у п'ятьма», оскільки вона не тільки не отримала директив щодо свого функціонування, але і не мала навіть матеріальної бази у своєму розпорядженні¹⁰⁶. Не було налагоджено жодного зв'язку між штабом КЕУ і підлеглими органами на місцях, а тому було неможливим ні отримати інформацію про ситуацію на місцях, ні передати накази та бути у курсі щодо матеріально-технічних потреб армій. Окрім того, через відсутність керівного органу досі не було урегульованим питання транспорту, і як наслідок — зрив постачання для фронту. Розподільчі станції постачання польської армії знаходилися у Жмеринці, Коростені та Рівному. Потяги з продуктовими запасами для 2-ї і 3-ї армії стояли в Ковелі і Голобах, чекаючи на перехід на широкі колії¹⁰⁷. 23 травня для подолання продовольчої кризи 3-ї польської армії¹⁰⁸ 6-а польська армія виділила 30 вагонів збіжжя на Київ, які на початок червня так ще і не дістались до місця свого призначення. Інший продовольчий потяг йшов з Житомира до Вінниці (120 км) 4 дні¹⁰⁹.

Не були організовані в КЕУ відділи військовополонених, воєнної здобичі, юридичний, закупівель при інтендатурі, і все це через брак керівництва і відсутність персоналу. Як наслідок, визнавався факт того, що польська сторона не виконувала взяті на себе зобов'язання щодо постачання солі, нафти, бензину, мануфактури, галантереї¹¹⁰, що штовхало уряд УНР шукати можливостей закупівель в Румунії.

На початку червня КЕУ констатувало, що станції озброєння української армії в Бердичеві та Могилеві-Подільському були порожніми, за винятком незначної кількості амуніції для кулеметів і гармат¹¹¹. З іншої боку, польська сторона не знала докладного бойового стану Армії УНР, що ускладнювало її постачання.

Загалом, на кінець травня стало очевидним, що надії ГКПВ на військову здобич російського зразку не справдилися, а здобутої зброї не вистачить на покриття потреб Армії УНР¹¹². Вихід полягав у переозброєнні Армії УНР у ті зразки, які мала у розпорядженні польська армія, в протилежному випадку український союзник міг стати не тільки безкорисним, але й загрозовим баластом¹¹³. 15 червня командуючий 6-ю польською армією генерал В. Івашкевич надіслав до ГКПВ телеграму з проханням дати категоричну відповідь, чи потрібно продовжувати постачання Армії УНР в російські зразки зброї, чи переозброїти її в польські зразки¹¹⁴. 17 червня ГКПВ відповіло, що усвідомлювало труднощі, пов'язані з нестачею амуніції російського зразка, але в той же час воно було проти переходу Армії УНР на інші зразки, бо і їх не вистачало для потреб польської армії¹¹⁵.

Вирішенням проблеми нестачі зброї російського зразку могла стати її закупівля в Румунії. У середині червня у листі до військового аташе Польщі у Бухарешті ГКПВ визнавало, що не в стані повністю забезпечити Армію УНР необхідною амуніцією, а тому пропонувалося підтримати спроби українського уряду закупити зброю в Румунії в кількості не менше 3 млн. набоїв¹¹⁶. Уряд УНР передбачав оплачувати ці закупівлі

цукром та збіжжям¹¹⁷. Головний Отаман С. Петлюра дав свою згоду на закупівлю набоїв в Румунії з подальшою оплатою їх цукром та збіжжям за посередництвом уряду Польщі. 8 червня у своєму докладі начальнику КЕУ полковник В. Сальський повідомив його про це, зазначивши, що це питання мало бути обговореним на засіданні РНМ УНР¹¹⁸. Проте через прорив фронту більшовиками в спішному порядку було обговорено тільки питання евакуації з Вінниці. Фактично, саме завдяки регулярним поставкам з Румунії військового майна, що тривали до середини жовтня 1920 р., покривались біжучі потреби Армії УНР¹¹⁹.

До часу відступу в середині червня Армія УНР отримала від польського союзника наступну кількість одягу, взуття, зброї та амуніції:

Коли	Кому	Поставки комплектів одягу і взуття	Поставки зброї і амуніції
15.05. 1920.	2 стр. дивізія полк. Удовиченка	1.500 к.о.; 2.384 пар взуття ¹²⁰	20.05.–4.000 рушниць; 932 багнета; 50 кулеметів ¹²¹
24.05.		1.200 к.о.; 6.144 пар взуття ¹²²	25.05. — 100.000 набоїв/ рушниць; 1.953 набоїв/гармат
28.05.		1.000 к.о.; 1.000 пар взуття ¹²³	30.05. — 5 гармат
01.06–07.06.		1.000 к.о. ¹²⁴	100 рушниць; 3 кулемета ¹²⁵
11.06.		5.000 к.о.; 3.000 пар взуття ¹²⁶	
Разом		9.700 к.о.; 7.528 пар взуття	4.100 рушниць; 932 багнета; 53 кулемета; 5 гармат

Коли	Кому	Поставки комплектів одягу і взуття	Поставки зброї і амуніції
28.05.–06.06.	Армія ген. Омеляновича-Павленка	4.000 к.о. ¹²⁷	19.05. — 5.563 набоїв/гармат; 19.05.–28.05. — 551.470 набоїв/ рушниць; 24.05. — 364.550 набоїв/ кулеметів ¹²⁸
01.06.–07.06.		4.000 к.о. ¹²⁹	1.300 рушниць; 49 кулеметів ¹³⁰
Разом		8.000 к.о.	1.300 рушниць; 49 кулеметів
20.05.	2 запасова бригада		125.000 набоїв/рушниць; 200.000набоїв/кулеметів; 3.509 набоїв/гармат
19.05.	4 запасова бригада		30.190 набоїв/рушниць
03.06.	6 запасова бригада		400 рушниць; 48.300 набоїв; 800 гранат ¹³¹

З кінця травня розпочалися атаки червоної кінноти С. Будьонного на Український фронт для пошуку його слабкого відтинку. Зокрема, 31 травня тривали бої вздовж р. Марковка з відділами Армії УНР, які змушені були відступити на її правий берег¹³². Командування Армії УНР передбачало, що наступ частин Червоної армії може розпочатися 3 червня на лінії фронту Чоботарка — Крижопіль — М'ясківка — Джугастра, з головним ударом на стику з 12-ю польською дивізією. В зв'язку з цими можливими атаками найбільшою тривогою командування Армією УНР залишалося вчасне отримання амуніції. Так, 2 червня командарм УНР повідомив командуючого 6-ю польською армією, що якщо не буде доставлено набоїв, а Червона армія розпочне наступ, то Армія УНР змушена буде відступити. Він

прохав надіслати на станцію Вапнярка негайно 200.000 набоїв для рушниць та 2.000 набоїв для гармат (щоденна потреба Армії УНР складала 20.000 набоїв для рушниць та 500 набоїв для гармат)¹³³. Перші значні поставки було зроблено до 19-24 червня: Армія УНР отримала 16 гармат, 12.070 рушниць (до того ж запасові бригади — 2.800 рушниць), 2.200 багнетів, 100 тисяч набоїв і 3 вагона гарматних набоїв¹³⁴.

В зв'язку зі зміною ситуації на фронті 19 червня ГКПВ реорганізувало КЕУ. З-під його компетенції виходила організація тилу та постачання польських військ в Україні, в той час як його завданням залишалася організація та вишкіл українських військ і підтримання зв'язку з урядом УНР та Цивільним Управлінням Земель Волині і Поділля щодо політичних та господарчих питань. КЕУ змінювало свою назву на Польське військове представництво при уряді УНР (далі — ПВПУ, *Polska Exprozytura Wojskowa przy Rządzie URL — PEWU*) з осередком в Кам'янці-Подільському (з середини липня — в Ланцуті), начальником якого було призначено полковника А. Серда-Теодорського¹³⁵. Саме через ПВПУ тримався зв'язок між 6-польською армією та Армією УНР під час їхнього відступу за р. Збруч. Після реорганізації КЕУ в рапорті від 22 червня зазначалось, що до того часу панувало «хаотичне управління матеріалом озброєння і був відсутній будь-який централізований план щодо озброєння українських військ»¹³⁶.

Система постачання Армії УНР була децентралізована. Воно проходило через військову секцію при дипломатичній місії УНР у Варшаві і приймалося на місці або безпосередньо дивізіями, або інтендатурою Головної управи постачання Військового міністерства УНР; дивізії надсилали також пряму вимоги до інтендатури 6-ї польської армії та військового міністерства Польщі. До того ж окремі дивізії самотужки старалися задовольнити власні потреби. В Могилеві-Подільському та Ямполі були утворені військові бази й майстерні для виготовлення одягу та взуття. Кожна дивізія отримала по 10.000 пудів цукру для придбання необхідних речей.

Оскільки надходження речевого майна контролювалося кількома незв'язаними між собою установами, то постачання Армії УНР «утворило таку безалаберну систему постачання, що в одній частині мається майно в запасах, а в другій козаки неодягнені і босі» і отримати правдиві дані про стан забезпечення Армії УНР майже неможливо¹³⁷. Так, відомості, предоставлені військовою місією у Варшаві, були заплутані і неясні і не могли бути використані для з'ясування стану забезпеченості Армії УНР майном; невідомо, чи надіслане майно дійшло до дивізій і як було розподілене. Такий хаотичний стан речей тривав до вересня 1920 року, коли за вимогою Головного Отамана все постачання Армії мало проводитись виключно через Головну управу постачання Військового міністерства УНР для того, щоб полегшити розрахунки з польським союзником за доставлене майно. Кошторис витрат на формування Армії УНР та утримання вже існуючої не був складений ГУГШ принаймні до кінця липня, а тому поточні витрати проводились безкредитово.

Таким чином, УНР розпочинала нову фазу війни з радянською Росією в кінці квітня 1920 р. в союзі з Польщею в умовах, сприятливих для перемоги. Протягом зими Польща надала матеріальну можливість розпорошеній Армії УНР розпочати організацію зародків 2 та 6 стрілецьких дивізій відповідно у Кам'янці-Подільському та Брест-Литовському. Біля 2,5 тисяч козаків взяли участь у спільному поході на Київ, що розпочався 25 квітня.

Успіх польсько-українського союзу залежав від декількох чинників: функціонування органів постачання армії УНР, від яких напряму залежала фізична боєздатність польської армії, її поведінка з населенням та масштаби проведення реквізицій; від ставлення населення до присутності польської армії на українському терені і взагалі до ідеї цього союзу; від розвитку польсько-українських стосунків на регіональному рівні (а саме розуміння умов військової конвенції та їх дотримання у пунктах про експлуатацію залізничної колії, про розподіл військової здобичі); від проведення мобілізації та розбудови армії УНР. Не менш важливим чинником успіху була швидкість та якість розбудови

адміністративного апарату УНР, якому з часом польська адміністрація мала передати повноту влади. З іншої сторони, підвалиною успіху у такій ризиковій військовій кампанії була і економічно-фінансова спроможність Польщі, її здатність організувати та виконати обіцяні для формування дивізій Армії УНР поставки.

Чотири тижні — з 8 травня до 10 червня — український уряд з міністерствами мали змогу провадити організаційну працю на звільненому від більшовиків терені УНР. Після підписання договору українська сторона сподівалася на проведення першої хвилі мобілізації на терені, тимчасово окупованому польським військом, а саме на Поділлі (у Кам'янецькому, Новоушицькому та Проскурівському повітах). Опір польської місцевої адміністрації не дав можливості здійснитися цим планам.

За цей час вдалося закласти основу для 7 запасових бригад та підготуватися до проведення мобілізації. В першу чергу змобілізованими були Могілівський і Ямпільський повіти, що безпосередньо займалися Армією УНР. Результат мобілізації перевищив очікування — більше 6.000 козаків. Але кількість мобілізованих вдвічі перевищувала наявні запаси зброї і одягу. Вупереч труднощам матеріального і адміністративного характеру за перші вісім тижнів з початку Київського походу Армії УНР вдалося реорганізуватися та збільшити свої лави майже в 2,5 рази. Постачання зброї і одягу до Армії УНР було невпорядкованим, що породжувало адміністративний хаос. Не існувало конкретного централізованого плану забезпечення Армії УНР, воно робилося різними не зв'язаними між собою структурами. Сподівання на велику здобич зброї російського зразку не оправдалися, тому з кінця червня частина замовлень (особливо щодо амуніції) надсилались до Румунії.

Військова конвенція мала тимчасовий характер, що визначався умовами Київського походу на Правобережжя УНР. Більшість її пунктів (щодо механізму постачання зброї та одягу, передачі влади адміністрації УНР, поділу здобичі, залізниць, валютне питання) мали конкретизуватися «окремою умовою» та «додатково». На практиці це означало, що українська сторона

вже на своїй території опинилася заручником «військових обставин», зважаючи на які не можливо було ні вільно провести мобілізацію, ні розбудувати власну адміністрацію, витрачаючи час і сили на опротестування загальної поведінки польської армії і адміністрації. Незаконні реквізиції набули значного розмаху, незважаючи на всі роз'яснювальні і каральні заходи, які вживало для їх уникнення керівництво польських військ.

Польсько-український союз став заручником блискавичного успіху на Київ, оскільки не було достатньо часу ні для поширення ідей польсько-українського союзу, ні для розбудови адміністративного апарату, ні для друку українських знаків. Відсутність української валюти стала однією з ключових проблем травня, що паралізувало процес відновлення влади УНР та катастрофічно ослабило позиції українського уряду по відношенню до польського союзника.

Після відходу польської армії з теренів Правобережної України поставало питання трансформації союзницьких відносин. Фактично, вже тоді мова йшла про невиконання польською стороною головної умови Варшавського договору, а саме — звільнення від більшовиків земель визнаної Польщею УНР, до того ж так і не було створено умов для розбудови Армії УНР. На перший план знов виходило галицьке питання і нові правила організації і постачання Армії УНР.

¹ З останніх досліджень виділемо наступні: *Klimecki M.* Sojusz polsko-ukraiński 1920 r. // *Dzieje Podkarpacia*. — 1999. — Т. 3. — С. 69–95. *Kolańczuk A.* Sojusznicze siły zbrojne URL w Polsce (organizacja, wspólna walka, internowanie) // *Dzieje Podkarpacia*. — 1999. — Т. 3. — С. 113–123; *Krotofil M.* Sojusz polsko-ukraiński z 1920 roku // *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.). Materiały z konferencji naukowej pod redakcją Zb. Karpusa i W. Rezmery*. — Toruń, 1998. — С. 259–265. Огляд польської історіографії див.: *Koko E.* Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918-1939 // *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*. — Kraków, 2000. — С. 132–145; *Nowak Andrzej.* Spory o politykę wschodnią Piłsudskiego:

bohater, zdrajca, czy kozioł ofiarny / Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej. — Kraków, 2004. — S. 224–244; *Дуткевич М.* Польсько-український союз у 1920 році у світлі польської історіографії // Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920 / Під ред. Т. Кшонстка. — Варшава, 2010. — С. 393–403; *Полторак С.* Забытая историография советско-польской войны 1920 года // Историографический сборник. — Саратов, 2001. — Вып. 19. — С. 40-53.

² *Bruski Jan Jacek.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). — Kraków, 2000. — S. 167-169.

³ *Legieć Jacek.* Armia Ukrainiejskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukrainiejsko-bolszewickiej w 1920 r. — Toruń, 2003. — S. 7.

⁴ *Ibidem.* — S. 98-104.

⁵ *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923. — Wrocław, 2004. — S. 234-238, 289.

⁶ Напівофіційні переговори, правда, продовжувались вже в інших воєнно-політичних умовах і завершилися підписанням у Варшаві військової господарчо-фінансової умови 17 жовтня і торгівельної умови 12 листопада на умовах, тяжких для України. — *Pisulinski J.* Nie tylko Petlura... — S. 289.

⁷ В першу чергу, слід назвати такі збірники документів: Українсько-московська війна 1920 р. в документах. — Варшава, 1933; Українська революція. Документи 1919-1921 / Ред. Тарас Гунчак. — Нью-Йорк: УВАН у США, 1984; *Ukraine and Poland in Documents 1918-1922* T. Hunczak, ed. — New York, etc., 1983. — Vol. II; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918-1920 рр.: Док. і матеріали. — Том 2. — К., 2006. Ширше про різні аспекти польсько-українських відносин 1920 р. див.: *Верстюк В.* Союз Ю. Пілсудського — С. Петлюри у сучасній українській історіографії // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. — 2005. — Т. 41. — С. 61-66; *Віднянський С., Калінчик В.* Українсько-польські відносини 1917-1926 рр.: сучасна історіографія проблеми // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. — № 1. — 2007. — С. 44-51; *Капелюшний В.* Варшавський договір між Директорією УНР і Польщею у контексті українського державотворення доби

національно-визвольних змагань (1918-1921 рр.): інтерпретації вітчизняних та зарубіжних істориків // Наукові праці Кам'янець-Подільського Державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. — Кам'янець-Подільський, 2001. — Т. 7 (9). — С. 522-527; Михайлова О. Польсько-український союз 1920 року: проблеми історіографії // Полтавська Петлюріана. Число 5. Матеріали Шостих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 22 серпня 2002 року. — Полтава, 2003. — С. 12-27; Срібняк І. Українці про союз 1920 р.: Передумови та наслідки підписання Варшавської угоди між УНР і Польщею (вибрані аспекти історіографії проблеми) // Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice / Redakcja naukowa M. Wagner, J. Wojtasik. — Siedlce, 2004. — S. 333-344; Стопчак М. Політика Директорії УНР у стосунках з Польщею й Румунією / Утворення і діяльність Директорії УНР (1918-1920 рр.): Історіографічний нарис. — Вінниця, 2010. — С. 464-511; Терещенко Ю. Варшавський договір 1920 року і його оцінка українською дипломатією // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. пр. — Фастів, 1999. — С. 130-139; Achmatowicz A. Ukraińscy historycy o sojuszu polsko-ukraińskim w roku 1920 // Mazowieckie Studia Humanistyczne. — 1998. — № 2. — S. 189-206.

⁸ Такі пропозиції щодо зміни наукового підходу до трактування польсько-радянської війни вперше були висловлені у книзі: Василь Яблонський. Від влади п'ятьох до диктатури одного. — К., 2001. — С. 135-136.

⁹ Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень-червень 1920 р.). — К., 2002. — С. 62-65.

¹⁰ Там само. — С. 18-22.

¹¹ <http://1919.kupa.in.ua/bbloteka/statt/17-rozbudova-zbroynih-sil-unr-ukrayinske-selyanstvo-vesna-lto-1920r.html>

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 424. — Арк. 75; Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі — AAN). — Towarzystwo Straży Kresowej. — Sygn. 553. — К. 52.

¹³ Ukraine and Poland in Documents... — Vol. II. — P. 64.

¹⁴ До напрямків діяльності експозитури економічного комітету РНМ Польщі входив нагляд за реалізуванням зобов'язань УНР; постачання польської армії; регулювання торгівлі та підписання контрактів. Для набуття чинності вона мала бути затверджена РНМ Польщі. — ААН. — Akta Stanisława Kauzika. — Sygn. 5. — К. 191.

¹⁵ У представленому тексті цієї телеграми у збірнику «Симон Петлюра. Статті, листи, документи» (Т. III. — К., 1999. — С. 203) вкралися прикра помилка: надруковано «занятій польським військом». — ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 179. — Арк. 3-4.

¹⁶ Вістник Головного Комісаріату Уряду Української Народної Республіки. — Житомир, 1920. — Ч. 1. — 11 травня. — С. 1-2; Директорія... — С. 622-624. 20 травня на засіданні РНМ УНР було порушено питання про необхідність скасування головного комісаріату уряду УНР. Ліквідація цього органу мала відбуватися між 5 та 15 червня. 26 травня К. Лоський звернувся до голови уряду УНР з проханням про звільнення його від обов'язків головного комісара уряду УНР.

¹⁷ Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 1. — 5 травня. — С. 3; Директорія... — С. 629-630.

¹⁸ Вістник Головного комісаріату уряду Української Народної Республіки. — Житомир, 1920. — Ч. 1. — 11 травня. — С. 3-4.

¹⁹ Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 1. — 5 травня. — С. 4.

²⁰ Там само. — Ч. 6. — 18 травня. — С. 3.

²¹ Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 6. — 18 травня. — С. 1.

²² ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 32-33.

²³ Перед ним постало завдання одночасно з формуванням міністерств приступити до військової організації запілля та до розмежування функцій між армією та запіллям. Треба було уникнути знайомої ситуації 1919 р., коли на фронті — армія, яка сама забезпечує себе з найближчого запілля всім необхідним, далі — хаос, посеред якого був уряд УНР з центральними установами. Військове міністерство мало грати ключову роль у зв'язку між армією та територією УНР, бути організатором джерел існування армії (люди, харчування, одяг, коні, зброя), тобто забезпечувати тривку організацію апарату запілля. Зв'язуючою ланкою та основою такої військової адміністративної верти-

каллі керування мали стати запасові бригади. Для цього звільнена територія УНР поділялася на дільниці, що відповідало поділу на повіти. Кожна дільниця знаходилася б під керуванням запасової бригади, штаб якої б складав осередок військового керування дільницею в справі постачання армії, проведення мобілізації та муштри, боротьби з дезертирством, формування етапових частин. Запасові бригади мали стати основою для місцевих гарнізонів, що закладало б підвалини для поширення місцевого цивільного апарату влади УНР. Кожна дієва дивізія мала б свої склади, майстерні, шпиталі. В регулярній армії її постачання покладалося на інтендантство армії, яке працювало в контакті з державними установами і органами місцевими самоврядуваннями. На кінець квітня військове міністерство УНР не могло розраховувати на будь-яку поміч — ні міністерство народного господарства УНР, ні місцеве самоуправління не мали свого апарату в регіонах. Для постачання всього необхідного польському союзнику та власній армії треба було в короткий строк скупчити значні запаси продовольства і фуражу та швидко їх розподілити. Такі завдання могли б взяти на себе інтендантські відділи при управліннях повітових військових начальників для проведення статистики і експлуатації запасів. Управління повітових військових начальників об'єднувались в дільниці місцевих військ з підлеглістю дільничному військовому начальнику. Ці плани щодо принципової ролі запасових бригад не справилились.

²⁴ Вістник Головного комісаріату уряду Української Народної Республіки. — Житомир, 1920. — Ч. 2. — 18 травня. — С. 8; Вістник Волинського губерніального комісара. — 1920. — Ч. 2. — 8 травня. — С. 1.

²⁵ Ці дії протирічили п. 6-д військової конвенції, оскільки до заключення фінансової конвенції тимчасове співвідношення української валюти до польської мало встановлюватися ГКПВ в порозумінню з Головною командою українських військ.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 4.

²⁷ Тільки 15 травня на засіданні РНМ УНР було ухвалено асигнувати 15 млн. карбованців в розпорядження К. Лоського. 22 травня було ухвалено асигнувати 20 млн. карбованців на видатки з відновлення та організації влади на місцях. — Директорія... — С. 27, 36.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 6-7.

²⁹ Там само. — Арк. 9-10 зв.

³⁰ Там само. — Арк. 11 зв. На курс української валюти мало «лихий вплив» те, що «наказ ГКПВ про курс карбованця 1:8 заміс хтось з друкарні на Житомирську біржу», хоча потім і було вжито заходів для відкликання цього оголошення. — ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 29.

³¹ Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie (далі — САВ). — I.380.3.168. — Nie paginowane.

³² ААН. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 50. — К. 19.

³³ Ibidem. — Sygn. 70. — К. 72-74.

³⁴ Оскільки на той момент польська сторона виділила значні кошти на утримання української армії (так, з 10 лютого по 10 березня було асигновано 18 млн. польських марок), то таку умову у військовій конвенції можна розглядати як спосіб повернення вкладених у розбудову Армії УНР коштів.

³⁵ Деталі цієї процедури, як і унормування способів виплат і преміювання, валютні питання мали бути вирішенні пізніше спеціальною інструкцією. — Komentarze do Konwencji Wojskowej między Polską a Ukrainą z 12 maja 1920 r. // Poland and Ukraine in documents. — Р. 65-66.

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 372. — Арк. 8-8 зв.-9.

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 27; Там само. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 22.

³⁹ САВ. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

⁴⁰ В магазинах польські солдати радили гоподарям не приймати українських грошей. — ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 30.

⁴¹ Лісевич І. У відблиску... — С. 119.

⁴² Вістник Головного Комісаріату Уряду Української Народної Республіки. — Житомир, 1920. — Ч. 2. — 18 травня. — С. 8; Вістник Волинського губерніяльного комісара. — 1920. — Ч. 5. — 15 травня. — С. 3.

⁴³ Громадське слово (Київ). — 1920. — 22 травня.

- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 10.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 11.
- ⁴⁶ Такими були висновки звіту КЕУ від 3 червня. — ААН. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 64. — К. 24-29.
- ⁴⁷ Ibidem. — Sygn. 70. — К. 104-109.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 35 зв.
- ⁴⁹ Лісевич І. У відблиску... — С. 92-99.
- ⁵⁰ ААН. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 70. — К. 104-109.
- ⁵¹ Оскільки польська сторона могла оплачувати квитки лише за курсом польськими марками, які, в свою чергу, селяни не хотіли брати, то для врегулювання ситуації 12 травня ГКПВ видало наказ про оплату реквізованих товарів квитками (а не польськими марками) до того моменту, доки уряд УНР надасть українські гроші. Але це було зачароване коло. У звітах 3-ї польської армії повідомлялося, що за реквізиційні квитки наприкінці травня нічого не можна було дістати, бо населення не хотіло нічого продавати. — Лісевич І. У відблиску... — С. 117-119.
- ⁵² САВ. — І.311.3.34. — К. 29.
- ⁵³ Так, угоди були заключені з Немирівським, Стрільчинецьким, Гайсинським та Брацлавським кооперативами та приватними підрядчиками.
- ⁵⁴ САВ. — І.301.10.34. — Doc. 263328.
- ⁵⁵ Директорія... — С. 29; Ukraine and Poland in Documents... — Vol. 2. — P. 143-146; ААН. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — Sygn. М.-488. — Dok. 4333. Ю. Пілсудський не згоджувався на таку ціну, пропонуючи встановити її на рівні 150 польських марок за пуд. Оскільки приватні контори пропонували за цукор до 1.000 польських марок за пуд (і сплачували за нього у доларах), то пропонувалися добитись дозволу Польщі на його вивіз з України до Гданська для продажу і закупівлі необхідного для Армії УНР. Ці сподівання українського уряду виявилися марними. — ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 52-52 зв.
- ⁵⁶ Недивлячись на те, що дрони пошт і телеграфів мали бути в розпорядженні уряду УНР і тільки за його згодою польське командування

могло використовувати їх, на кінець травня не було налагоджено телеграфічного зв'язку між місцевостями УНР та частинами Армії УНР. 20 травня український Генштаб прохав про виділення ліній Вінниця — Жмеринка — Могилів для зв'язку з 2 дивізією армії УНР, Вінниця — Жмеринка — Вапнярка для зв'язку з армією генерала М. Омеляновича-Павленка, Вінниця — Козятин — Київ для зв'язку з 6 стрілецькою дивізією, Вінниця — Козятин — Бердичів — Житомир для зв'язку з Генштабом польських військ, Вінниця — Проскурів — Кам'янець-Подільський для зв'язку з державними установами. Проте швидко з'ясувалось, що лінії, нібито виділені 6-ю польською армією, були зайняті нею ж. — ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 177. — Арк. 38; САУ. — І.380.3.168. — Nie paginowane. В Брацлавському повіті в середині травня 5 польською дивізією було забрано все телефонне майно, що розцінювалось нею як «непорозуміння». — ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 35 зв.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 21. — Арк. 27.

⁵⁸ САУ. — І.380.3.81. — К. 302. Як зазначав у своєму рапорті губернiальний комісар Подiлля Є. Колодiажний, «не може бути сумнiву, що вище польське командування до представників уряду i української військової влади ставиться дуже прихильно. Але окремі вчинки, які лічуться тисячами, зовсім дисонують з оцім загальним порозумінням». — ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 177. — Арк. 40.

⁵⁹ Для того, щоб покласти край всіляким безчинствам, він вимагав проведення роз'яснювальної роботи серед жовнирів щодо їхньої поведінки в Україні, а за порушення її норм — введення процедур переслідування військово-польовими судами як винуватих, так і їх командирів. — ЦДАВО України. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 181. — Арк. 2.

⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 296. — Арк. 15.

⁶¹ САУ. — І.380.3.81. — К. 24.

⁶² Згідно з ним, залізниця знаходилась під польським керуванням, але український персонал мав залишитися на своїх посадах. Український уряд мав призначити на станції своїх зв'язкових старшин та поступово організувати свій залізничний апарат для прийняття залізниць під своє керування, що визначалось би окремим договором. Польське командування мало допомогти українським залізницям всім

необхідним матеріалом для їх експлуатації. Наприкінці травня українські залізничні комендатури (один-два старшини) з'явилися на станціях Київ, Жмеринка, Козятин, Вінниця, Фастів, Житомир, Коростень, Проскурів.

⁶³ SAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

⁶⁴ Директорія... — С. 57, 65.

⁶⁵ Там само. — С. 57.

⁶⁶ AAN. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — M-423. — Doc. 3920.

⁶⁷ SAW. — I.380.10.17. — K. 14.

⁶⁸ Ibidem. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

⁶⁹ *Legieć Jacek. Armia ...* — S. 95. У Бердичеві 6 запасова бригада армії УНР опинилася у скрутному становищі, позбавлена будь-якого постачання з боку української інтендатури. Її взяв на своє забезпечення польський союзник. — L.K. Ekspozytura... — S. 239.

⁷⁰ SAW. — I.380.3.81. — K. 64.

⁷¹ Ibidem. — I.380.3.167. — K. 18; ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 10.

⁷² Ibidem. — I.380.3.81. — K. 28.

⁷³ Ibidem. — I.380.3.167. — K. 1.

⁷⁴ В зв'язку з тим, що відбулося відновлення праці повітових військових начальників, 29 травня наказом військового міністерства УНР були скасовані інформаційно-реєстраційні бюро, старшини яких переходили в розпорядження запасових бригад. — Ibidem. — K. 42.

⁷⁵ Наприклад, в Жмеринці було побито єврея за те, що він вивішував український прапор. При цьому польський солдат кричав, що «що вони не для того займали Жмеринку, щоб тут вивішувати різні тряпки». — ЦДАВО України. — Ф. 3216. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 30.

⁷⁶ SAW. — I.380.3.167. — K. 3.

⁷⁷ У середньому повіт міг дати 2000 однорічних новобранців, а призов з трьох повітів за два роки — приблизно 10-12 тис. новобранців.

⁷⁸ SAW. — 380.3.165. — K. 44.

⁷⁹ Ibidem. — К. 33.

⁸⁰ САВ. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

⁸¹ Ibidem

⁸² Ibidem. — I.380.3.167. — К. 15.

⁸³ Ibidem. — I.380.3.81. — К. 130.

⁸⁴ *Омелянович-Павленко М.* Останній відворот... — С. 411. Показовим тут може бути коротке звернення від 5 червня генерала Я. Ромера до українського міністра внутрішніх справ, в якому нагадувалося, що усі розпорядження щодо проведення мобілізації до Армії УНР мають видаватися лише після їх узгодження з польською владою.

⁸⁵ Ibidem. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

⁸⁶ Ibidem. — I.380.11.25. — К. 13.

⁸⁷ Ibidem. — I.380.10.16. — К. 79-80.

⁸⁸ Ibidem. — I.380.11.26. — К. 26-32.

⁸⁹ Ці деталі мобілізації вперше подав дослідник О. Заремба. Див. також: Українсько-московська війна... — С. 79.

⁹⁰ До цього списку не потрапила за браком даних інформація про 5 запасову бригаду та про кінні полки Чорних запорожців, К. Гордієнка, Мазепинський, Недзвецкий, Залізняка. Пор. з відомістю про склад Армії УНР станом на 12 червня; старшин — 2814, муштрових козаків — 15.308, немустрових козаків — 1.617, рушниць — 7.215, кулеметів — 199, гармат — 37, шабель — 1.225, набоїв до рушниць — 489.695, набоїв до гармат — 2.284. Див.: Українсько-московська війна... — С. 36. Польська сторона оцінювала бойовий стан «дивізії Удовиченка і армії ген. Павленка» в 4.550 рушниць, 1.950 шабель, 70 кулеметів. — AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 46. — К. 188.

⁹¹ Ще на початку травня не існувало об'єднаних сил Армії УНР, вона була представлена розрізненими частинами. Армія Зимового походу під командою генерала М. Омеляновича-Павленка складалася з Запорізької, Київської та Волинської дивізій та нараховувала 479 старшин, 3.840 козаків. — Українсько-московська війна... — С. 6. Ця армія мала 1.200 багнетів, 2.200 шабель та 10 гармат; разом з немустровими й обозними нараховувалося до 7.000 чоловік. —

Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. — К., 2010. — С. 85. 6 травня після зустрічі біля с. Писарівка кінного полку Чорних запорожців з розвідкою 3-го кінного полку 2 стрілецької дивізії полковника О. Удовиченка відбулося завершення п'ятимісячного Зимового походу. 8 травня ця армія увійшла в стик з 2 стрілецькою та 12-ю польською дивізіями, розташувались в районі села Вербка.

⁹² Першу зведену відомість по дивізії було складено 15 травня. Тоді вона нараховувала 409 старшин, 974 муштрових козака та 302 немуштрових козака. — САУ. — І.380.11.31. — К. 10.

⁹³ 6 стрілецька дивізія залишалась у складі 3-ї польської армії до 20 серпня. На 20 квітня вона складалась з 1 бригади (52 старшини, 540 козаків, 45 коней, 24 кулемета) та 2 бригади (49 старшин, 544 козака, 46 коней, 24 кулемета) — САУ. — І.301.7.62. — К. 187. Пор. дані на кінець квітня: 239 старшин та 1.886 козаків. — Українсько-московська війна... — С. 4. На початок травня ця дивізія вже отримала від польського союзника 2.084 комплектів одягу, 1.879 рушниць, 52 кулемета, 4 гармати.

⁹⁴ Військовий міністр В. Сальський так пояснював цю ситуацію в листі до С. Петлюри від 27 липня: «...все було підготовлено до належної мобілізації з військово-адміністративного боку. Тільки недоставка поляками в той час одягу та зброї згідно умов (що вони і самі потім визнали), брак почасти харчів не дали можливості провести мобілізації в травні і з початку червня». — Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. — К., 2003. — С. 422.

⁹⁵ САУ. — І.380.8.34. — К. 295; ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 284. — Арк. 14. В своїх спогадах генерал пише про намір організувати 4 дивізії, прилучити 2 стрілецьку дивізію полковника О. Удовиченка і 6 стрілецьку дивізію полковника М. Безручка. — Омелянович-Павленко М. Останній відворот // Спогади командарма. — К., 2007. — С. 410.

⁹⁶ САУ. — І.380.8.34. — К. 295.

⁹⁷ Омелянович-Павленко М. Останній відворот... — С. 410.

⁹⁸ Під комплектом одягу мається на увазі френч, штани, шинель, білизна.

⁹⁹ З військової здобичі, що нараховувала біля 26 тисяч рушниць російського зразку, українській стороні обіцялося принаймні 11 тисяч рушниць.

¹⁰⁰ SAW. — I.380.3.81. — К. 1.

¹⁰¹ SAW. — I.301.1.5. — К. 105.

¹⁰² Ibidem. — I.301.10.141. — Nie paginowane. До складу КЕУ увійшла експозитура з українських справ МВС Польщі.

¹⁰³ Ibidem. — I.301.10.32. — Nie paginowane.

¹⁰⁴ Ibidem. — I.301.10.34. — Doc. 26483.

¹⁰⁵ Ibidem. — I.301.7.80. — Doc. 6994.

¹⁰⁶ Ibidem. — I.301.10.34. — Doc. 28920/IV.

¹⁰⁷ Для постачання 3-ої армії використовувалася залізна колія з Седлець через Брест-Литовський — Ковель — Сарни — Коростень (потяг «Київщина»).

¹⁰⁸ Наприклад, група полковника Ю. Рибака, що розташувалась в районі Дарниці у Києві, в двадцятих числах травня повідомляла: «стан харчування 14 тисяч людей і 3.800 коней: загальний брак хліба, абсолютно немає борошна для хліба. Купити не можна, район групи є абсолютно вичерпанам». — Лісевич І. У відблиску... — С. 119.

¹⁰⁹ SAW. — I.301.10.34. — Doc. 27022.

¹¹⁰ Мова тут йде про т.зв. преміювання реквізиційних квитків, оплачених готівкою, що прописано в п. 6-б військової конвенції.

¹¹¹ В зв'язку з наступом Червоної Армії збройна станція мала переїхати з Могилів-Подільського до Проскурова, маючи при цьому в запасі 9 кулеметів, 12 гармат та 1.729 рушниць, які було надіслано до запасних бригад Армії УНР у Кам'янець-Подільському. — SAW. — I.301.10.173. — К. 26.

¹¹² Ibidem. — I.301.1.5. — К. 165.

¹¹³ AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 45. — К. 186.

¹¹⁴ Ibidem. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — M-423. — Doc. 3790.

¹¹⁵ Ibidem. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 46. — К. 187-188.

¹¹⁶ SAW. — I.301.10.170. — К. 5. Перші вагони з набоями (5 млн.), що були надіслані військовим відділом надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії, прибули до Могилів-Подільського 27 червня.

¹¹⁷ В обмін на цукор уряд УНР планував отримати від Румунії 30.000.000 набоїв.

¹¹⁸ SAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

¹¹⁹ Legieć Jasek. Armia... — S. 87, 101-102, 188.

¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 385. — Арк. 55, 67.

¹²¹ Там само. — Спр. 296. — Арк. 18.

¹²² Там само. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 385. — Арк. 16.

¹²³ Там само. — Арк. 27.

¹²⁴ Там само. — Арк. 20.

¹²⁵ Там само. — Арк. 21 зв.

¹²⁶ Там само. — Арк. 37 зв., 41.

¹²⁷ Там само. — Арк. 2.

¹²⁸ Там само. — Спр. 296. — Арк. 18 зв.; AAN. — Instytucje Wojskowe. — 296/I. — Sygn. 45. — К. 186.

¹²⁹ Там само. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 385. — Арк. 20.

¹³⁰ Там само. — Арк. 21 зв.

¹³¹ Видано зі станції в Бердичеві. — ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 296. — Арк. 14.

¹³² Українсько-московська війна... — С. 20.

¹³³ SAW. — I.380.3.168. — Nie paginowane.

¹³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 284. — Арк. 30.

¹³⁵ SAW. — I.301.10.170. — К. 174.

¹³⁶ Ibidem. — I.301.10.173. — К. 23. Міністерство військових справ Польщі у своєму листі до Ю. Пілсудського від 31 травня констатувало, що українська влада звертається до нього з заявками щодо постачання озброєння, але через брак інструкцій воно не знало, як на них відповідати. — AAN. — Mikrofilmy z Akt Obcych. — M-423. — Doc. 3789.

¹³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 385. — Арк. 72 зв.

Владислав Верстюк

Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку

У статті розглядається історичне значення Ризького мирного договору в контексті історії Української революції 1917–1921 рр. Досліджуються перипетії внутрішнього перебігу революційних процесів та їх взаємозалежність з українським визвольним рухом. Особлива увага приділена аналізу зовнішніх чинників — Польщі та радянської Росії — на завершальній стадії боротьби за Українську Народну Республіку.

В статье рассматривается историческое значение Рижского мирного договора в контексте истории Украинской революции 1917–1921 гг. Исследуются перипетии внутреннего хода революционных процессов и их взаимосвязь с украинским освободительным движением. Особое внимание уделено анализу внешних факторов — Польши и советской России — на завершающей стадии борьбы за Украинскую Народную Республику.

In the article the historical value of the Riga peaceful agreement is examined in the context of history of Ukrainian revolution 1917–1921 the peripeteias of internal motion of revolutionary owls and their interdependence are Investigated with the Ukrainian liberation movement. The special attention is spared to the analysis of external factors — Poland and soviet Russia — on the finishing stade of fight for Ukrainian Republic of People's.

Ризький мирний договір не оминула увага сучасних українських істориків¹. Як правило, він розглядається в контексті зовнішньополітичних, передусім українсько-польських відносин, історії дипломатії, при цьому досліджується політична боротьба впродовж переговорного процесу та його хід, склад

переговорних груп, аналізується підсумковий документ. В найзагальніших оцінках українські історики називають Ризький мир «четвертим поділом України» або «ризьким Андрусово», роблячи наголос на те, що 18 березня 1921 р. у Ризі українські землі без згоди на те самих українців були вдруге поділені між Росією та Польщею, а Україна була об'єктом, а не суб'єктом договору. Набагато менше уваги приділяється наслідкам, які мав Ризький пакт, його впливу на подальшу зміну співвідношення політичних сил та громадських рухів, що протягом декількох попередніх років вели боротьбу за владу в Україні, на хід і завершення Української революції. Саме цей аспект передбачається висвітлити у пропонованій статті.

Насамперед стисло відтворимо в головних рисах схему розвитку Української революції в 1917–1920 рр., позначимо чинники її внутрішнього розвитку та зовнішнє силове поле, яке не просто впливало на перебіг українських подій, а ставало визначальним у певних поворотних моментах.

За вихідну точку візьмемо березень 1917 року, коли після падіння російського самодержавства, вибухнув могутній національно-визвольний рух, який на декілька років визначив характер революційних подій в Україні, мав достатньо сильний вплив на події в Росії, а сьогодні сучасною українською історіографією інтерпретується як Українська революція 1917–1921 рр., тоді як російська історіографія розглядає ці події переважно в контексті Російської революції.

Національна проблема, загнана старою царською владою під час Першої світової війни у глухий кут заборон та переслідувань, після падіння самодержавства перетворилась в масовий рух. Його очолила Українська Центральна Рада, створена національною інтелігенцією на початку березня 1917 р. і переобрана на початку квітня на Всеукраїнському національному конгресі. Діяльність УЦР нерозривно пов'язана з особою М. Грушевського, видатного історика, українського громадсько-політичного діяча початку ХХ ст. Грушевський не тільки очолив Центральну Раду, він же сформулював стратегічні завдання українського

руху: в результаті революції Україна повинна отримати національно-територіальну автономію в складі перетвореної у федерацію Російської держави. Гасло національно-територіальної автономії було гаряче підтримане українцями і стало програмою діяльності Центральної Ради. Уже в перший день роботи Всеукраїнського національного конгресу його делегати одностайно оголосили, що «тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі»². Для реалізації цієї програми УЦР намагалася тісно взаємодіяти з Тимчасовим урядом, активно підтримувала його в перші місяці революції, але не знайшла очікуваного взаєморозуміння. Тимчасовий уряд відкладав під різними приводами рішення української проблеми на майбутнє, до Всеросійських Установчих зборів, з визначенням дати проведення яких теж не хотів поспішати. Починаючи з червня 1917 р. стосунки Тимчасового уряду і Центральної Ради неодноразово загострювалися, хоч в цілому їх охарактеризується як непевний ситуативний компроміс без відкритої війни, але і без миру.

Початок загострення стосунків можна пов'язати з відмовою уряду на пропозиції та прохання УЦР щодо впровадження автономії та проголошенням УЦР 10 червня 1917 р. Універсалу з намірами самостійно запровадити автономію. Безумовно, революційний по формі та змісту Універсал збував величезний інтерес й різноманітні рефлексії та реакції в громадських і політичних колах Росії. Як вважають нині деякі російські історики, він став причиною дестабілізації політичного становища. Але справа полягала в тому, що ситуація в Росії і так була далекою від стабільності, досить висока соціальна напруга в країні мала тенденцію до наростання, уряд виявився безсилим щось зробити для її пом'якшення, він відмовився принципово вирішити проблему державного перелаштування Росії після падіння самодержавства, як і національну проблему. Ці гострі, пекучі суспільно-політичні виклики уряд відкладав на майбутнє. Це, по суті, означало прагнення російського політичного

і державного істеблішменту зберегти Росію централізованою, єдиною неподільною. Універсал Центральної Ради став передвісником неминучої децентралізації Росії у випадку її перетворення в демократичну країну. В ході непростих стосунків з Тимчасовим урядом в Центральній Раді міцніло розуміння необхідності відновлення української державності.

Досить швидко після жовтневого перевороту в Петрограді, 7 листопада, Центральна Рада проголосила створення Української Народної Республіки в складі оновленої федеративної Росії, висловилася за створення однорідного соціалістичного уряду Росії та одночасно засудила дії більшовиків. Стратегія українців не була чимось унікальним. Жовтневий переворот прискорив політичну дезінтеграцію Росії. Відсутність сильної центральної влади порушила баланс відцентрових і доцентрових сил на користь перших, зумовивши створення на величезних територіях регіональних урядів та проголошення автономних державних утворень. У листопаді 1917 р. Білоруська Рада в «Грамоті до білоруського народу» дала негативну оцінку більшовикам Петрограду і підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений в Ставці верховного головнокомандуючого. Союз об'єднаних горців Кавказу покликав до життя уряд Гірської республіки, а в грудні 1917 р. — Терсько-Дагестанський уряд. 29 листопада в Уфі татарські Національні збори заснували Урало-Волзькі штати. В грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію і обрав партійно-урядовий центр «Алаш-орда». Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську схвалив рішення про автономію Сибіру. Були створені також Кримсько-Татарський національний, Військо-Донський та Кубанський крайовий уряди.

На думку Нормана Дейвіса, сутністю Російської революції 1917 р. був розпад імперії. Британський історик називає його не тільки наслідком, але і однією з причин революції: «Російський цар втратив підтримку своїх неруських підданих задовго до того, як більшовицька диктатура остаточно укріпила їх

прагнення відділитися від Росії»³. Дуже важлива для розуміння подій наступних років остання ремарка про більшовицьку диктатуру. В період боротьби з Тимчасовим урядом Ленін використовував українську карту для критики уряду, вимагав від нього поступок українцям, звинувачував Керенського у недемократичності. Але захопивши владу в Петрограді і не бажаючи поступитися нею іншим політичним силам, більшовики на початку грудня 1917 р. у різкій неконструктивній формі поставили ультиматум Центральній Раді, звинуватили її в контрреволюційності. У випадку неприйняття вимог ультиматуму протягом 48 годин РНК оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні»⁴.

Принизлива, неприйнятна для Центральної Ради форма ультиматуму очевидно була необхідна Раднаркому для збройного втручання у внутрішні справи України. Це засвідчив у «Записках о гражданской войне» Володимир Антонов-Овсієнко: «Зіткнення з Радою було абсолютно невідворотним, і при мені тов. Криленко, за вказівкою Смольного, відправив у Київ (...) ультиматум»⁵.

Ультиматум 4 грудня поклав початок першій українсько-більшовицькій війні. Український уряд не очікував такого перебігу подій. Проіснувавши всього декілька тижнів, він не встиг створити власних повноцінних збройних сил, а головне — морально не був готовий до внутрішньої війни. Більшовицький наступ на Україну став причиною швидкого проголошення УНР самостійною незалежною державою в січні та підписання в лютому 1918 р. у Бресті дипломатами УНР мирного договору з країнами Четверного союзу, а згодом — використання німецьких та австро-угорських військ для боротьби з більшовиками. Уже в березні 1918 р. Центральна Рада повернулася до Києва, а більшовики були витіснені за межі України. У Брестському мирному договорі, підписаному Радянською Росією з країнами Четверного союзу 3 березня 1918 р., більшовики зобов'язалися визнати УНР суверенною державою, укласти з нею мирний

договір і провести розмежування територій. Однак вони ніяк не хотіли змиритися з такою геополітичною реальністю, котра ставила під загрозу плани розгортання світової революції. В цих планах Україна розглядалася як зручний плацдарм для руху в Європу. Ну і звичайно ресурсна база України, в першу чергу продовольчі запаси, робили її об'єктом посиленого притягання.

Літом 1918 р. більшовики провели під Москвою І з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. За ухваленим статутом ця партія була складовою частиною РКП(б). Фактично це означало, що більшовики нелегально почали формувати в своїх рядах структуру, якій відводилась роль української політичної сили. Її мета була сформульована доволі однозначно: «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни»⁶. Однією з ідеологем, зафіксованих у резолюціях з'їзду, було твердження про те, що «самостійна Україна в умовах нинішнього світового господарства неможлива». Своїм головним завданням партія визначала підготовку збройного повстання. Так, українсько-більшовицький конфлікт після завершення Першої світової війни отримав новий розвиток і з цього часу великою мірою став визначати характер подій в Україні в наступні три роки.

11 листопада 1918 р. Рада Народних Комісарів РСФРР зобов'язала Реввійськграду республіки протягом 10 днів підготувати війська для походу в Україну. Для інтервенції 17 листопада спільним рішенням ЦК РКП(б) і РНК РСФРР був створений керівний орган під назвою «Реввійськрада групи військ Курського напрямку». До цієї ради увійшли В. Антонов-Овсієнко, Й. Сталін та В. Затонський. В кінці грудня група військ Курського напрямку нараховувала близько 22 тис. бійців.

3 січня радянські російські війська захопили Харків, а на наступний день наказом Реввійськгради РСФРР група військ Курського напрямку була перейменована в Український фронт,

перед котрим ставилося завдання просуватися в двох напрямках: на південь через Харків-Донбас і на Київ, вийти на лінію Дніпра і закріпитися в найважливіших містах Подніпров'я: Києві, Черкасах, Кременчузі, Катеринославі, Олександрівську. До середини лютого 1919 р. завдання було виконане. До початку квітня 1919 р. війська Українського фронту, поповнені українськими повстанськими загонами, взяли під свій контроль більшу частину території України. Таким чином Україна вдруге опинилася під радянсько-більшовицькою владою.

Ще 28 листопада 1918 р. за вказівкою ЦК РКП(б) у Курську був створений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. До січня він перебував у містечку Суджі на російській території неподалік від українського кордону, а потім перебазувався в Харків. В. Ленін у конфіденційному листі до командувача Червоної армії І. Вацетіса так пояснював формування цього і аналогічних з ним урядів: «... обстоятельство имеет ту хорошую сторону, что отнимает возможность у шовинистов Украины, Литвы, Латвии, Эстляндии рассматривать движение наших частей как оккупацию и создает благоприятную атмосферу для дальнейшего продвижения наших войск. Без этого обстоятельства наши войска были бы поставлены в оккупированных областях в невозможное положение, и население не встречало бы их как освободителей»⁷.

Як бачимо, у вузькому колі прибічників Ленін не приховував факту інтервенції України російськими військами. Не приховував залежний характер Українського радянського уряду і його голова Християн Раковський.: «1. Временное рабоче-крестьянское Правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно. 2. Временное рабоче-крестьянское Правительство Украины, не будучи, по существу, самостоятельным, не создавало и не собирается создавать своего независимого командования, назвав Реввоенсовет группы Курского направления «Реввоенсоветом Украинской советской армии» исключительно для того, чтобы можно было говорить о

Советской армии Украины, а не о наступлении российских войск, т.е. продолжать ту политику, которая начата была образованием Временного рабоче-крестьянского Правительства Украины.

Это переименование отнюдь не означало и не означает никакого изменения по существу, тем более, что личный состав одного Реввоенсовета определен не нами, а центральным учреждением РСФСР и негласно он является тем же самым Реввоенсоветом группы войск Курского направления, получившим только иную вывеску для Украины»⁸.

6 січня 1919 р. Україну декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України було проголошено **«Українською Соціалістичною Радянською Республікою»** (УСРР). Незважаючи на те, що Україна офіційно отримала статус незалежної «Радяської республіки», вже 25 січня уряд Раковського декларував необхідність об'єднання УСРР з РСФРР на засадах соціалістичної федерації. Природно, що і політика, яку проводив уряд Раковського в УСРР, практично нічим не відрізнялася від політики уряду РСФРР, більше того, вона була її старанною копією. В цілому її можна визначити як спробу безпосереднього запровадження комуністичних відносин (пізніше, заднім числом її назвали «воєнним комунізмом»), в результаті якої націоналізована промисловість практично припинила роботу, відбувся розрив економічних зв'язків між містом і селом. Особливо радикальне незадоволення «воєнним комунізмом» охопило українське селянство. Воно однозначно не прийняло політику колективізації та одержавлення в сільськогосподарському виробництві, а також спроби влади запровадити хлібну монополію та продрозкладку. Весною 1919 р. селянство організувало збройний опір більшовицькій владі. Масовий антикомуністичний повстанський рух став важливим фактором українських реалій 1919–1921 рр.

Офіційна більшовицька ідеологія називала цей рух виключно куркульською контрреволюцією. Поняття «куркуль», яке не мало чіткого соціального і економічного визначення та змісту,

частіше всього використовували як політичний жупел у боротьбі з селянством. Квітневий (1919) пленум ЦК КП(б)У визначив найважливішим завданням партії «нещадне придушення куркульської контрреволюції»⁹. Для цього в квітні було залучено 21 тис. бійців та командирів Червоної армії, створено спеціальний Внутрішній фронт. Фактично боротьба з повстанським рухом мало чим відрізнялася від фронтових дій регулярних частин. У придушенні селянських виступів брали активну участь піхота, кіннота, артилерія і навіть кораблі Дніпровської флотилії, які неодноразово обстрілювали з гармат повсталі села.

17 липня Рада робітничо-селянської оборони УСРР видала постанову «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі», в якому були передбачені надзвичайні методи боротьби: кругова порука, військова блокада, взяття заручників, накладення контрибуцій, виселення сімей керівників повстань. Однак навіть ці дії не тільки не утихомирили село, а ще більше посилили його спротив. У перших двох декадах липня 1919 р. органи НКВС зареєстрували 207 антикомуністичних виступів на території УСРР. Чимало з них мали масовий характер. Так, загони отамана Гончара у Васильківському повіті нараховували до 8 тис. повстанців, а отамана Зеленого — близько 12 тис. У повстанні в середині травня в Подільській губернії брало участь до 20 тис. осіб. Виступ отамана Григор'єва паралізував радянську владу практично на більшій частині Правобережної України. Селянство рішуче повстало проти спроби реорганізувати його життя на засадах комуністичної ідеології. Засилля радянсько-партійних функціонерів в органах центральної та місцевої влад, нехтування національними особливостями України сприймалось теж різко негативно, як і антирелігійна пропаганда та агітація.

Уряд УНР весною—літом 1919 р. покладав великі надії на підтримку селянства. З окремими отаманами велися переговори, намічались плани спільних дій. Частково вони були реалізовані. Масовий повстанський антикомуністичний рух

став однією з головних причин падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р.

Армія УНР у серпні вела успішні наступальні дії на Правобережній Україні, й 30 серпня її передові загони увійшли до Києва. В цей час на Лівобережжі в боротьбі з більшовиками успіху досягли денікінці. Голова Директорії УНР Симон Петлюра сподівався, що спільними діями, дотримуючись холодного нейтралітету, можна буде остаточно розбити більшовиків. Він очікував, що природною демаркаційною лінією між білими та унерівцями стане Дніпро. Проте ці очікування не виправдалися. Через декілька годин після заняття Києва частинами армії УНР у місто увійшли білогвардійські частини генерала Миколи Бредова. Одразу ж спалахнув конфлікт. Після ультимативних вимог білих війська УНР залишили Київ. Так виник новий епіцентр напруги, причиною якого було українофобство Антона Денікіна. Відповідно і з української сторони почало формуватись вороже ставлення до білих. 24 вересня Директорія спеціальною декларацією оголосила війну денікінцям і заклікала всіх українців, «кому дорога демократична єдина соборна Українська Республіка»¹⁰, до вирішального останнього бою з ворогом. За декілька днів до цього, 20 вересня, в Жмеринці між командуванням армії УНР та штабом Революційної повстанської армії України (махновців) було підписано угоду про спільну боротьбу з добровольцями.

З 26 вересня на Правобережній Україні розгорнулися бої між армією УНР і білогвардійцями, якими командував генерал Яків Слащов. 25 жовтня частини армії УНР почали втрачати боєздатність із-за епідемії тифу, браку зброї та амуніції.

Вище політичне керівництво УНР розуміло, що в ситуації, яка склалася, власними силами вистояти у війні з червоними та білими нереально, потрібно шукати союзника для спільної боротьби. Ще на початку 1919 р. Директорія намагалася налагодити діалог з Антантою. Остання не могла пробачити українцям Брестського мирного договору з країнами Четвертого союзу.¹¹

У боротьбі з більшовиками Антанта підтримала лідерів білого руху. В цих умовах у Симона Петлюри практично не було особливих можливостей для політичного маневру в пошуку союзників у боротьбі за незалежність України. Його надії були пов'язані з відновленою 1918 р. польською державою, яка в силу історичного досвіду і червону, і білу Росію розглядала як реальну загрозу своїй незалежності, тому сама була зацікавлена в потенційних союзниках. Але і українсько-польські відносини не виглядали безхмарними. Утворення нових незалежних національних держав у Центральній Європі після завершення Першої світової війни супроводжувалось міжетнічними конфліктами за території пограниччя чи території спільного проживання різних народів. Класичним прикладом такої боротьби стала Східна Галичина. Українці проголосили в кінці жовтня 1918 р. про створення Української держави на території Галичини, Буковини і Закарпатської України (в листопаді новопроголошена держава отримала назву Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 1 листопада українські воєнні формування взяли під свій контроль Львів. Поляки швидко організували збройний опір і за якийсь час оволоділи Львовом. Так почалась українсько-польська війна, яка тривала до середини літа 1919 р. і завершилася перемогою польської армії. Рада десяти Паризької мирної конференції 25 червня дозволила польській армії вести наступальні операції до лінії р. Збруч.

Українська галицька армія, вище керівництво ЗУНР змушені були 16–18 липня евакуюватися на правий берег річки Збруч, на територію УНР. Ще в січні 1919 р. УНР и ЗУНР підписали в Києві об'єднавчий договір про створення єдиної соборної української держави, але реального об'єднання не вийшло. Керівників УНР і ЗУНР різнили суттєві суперечності у визначенні стратегії державного будівництва, у формуванні внутрішньої і особливо зовнішньої політики. Особливу гостроту мало польське питання. Спроби голови Директорії Симона Петлюри налагодити стосунки з головою Речі Посполитої II Юзефом Пілсудським викликали відверте невдоволення диктатора ЗУНР

Євгена Петрушевича. Сен-Жерменський мирний договір 10 вересня 1919 р. поміж Антантою та Австрією констатував розпад Австро-Угорської імперії, а також зафіксував право Румунії на Буковину, Чехословаччини — на Закарпаття, одначе сувереном Галичини була визначена Антанта, Польща отримала лише тимчасовий мандат на управління краєм. Ця обставина давала керівникам ЗУНР надію на продовження боротьби, і вони намагалися знайти її нові форми.

6 листопада на станції Зятківці за вказівкою командуючого УГА генерала Мирона Тарнавського було підписане перемир'я між Збройними силами півдня Росії та Українською галицькою армією. Наказом диктатора ЗО УНР ця сепаратна і таємна угода відмінялась, а генерал Тарнавський був відданий під суд. Але початок був покладений. Вже 12 листопада диктатор ЗО УНР Євген Петрушевич скликав у Кам'янці-Подільському нараду представників галицьких політичних і громадських організацій, Директорії та уряду УНР, на котрому заявив, що створення самостійної України нереальне і треба йти на домовленості з Денікіним. 16 листопада Петрушевич і уряд ЗО УНР залишили Україну, взявши курс на Відень. Призначений командуючим УГА генерал Осип Микитка підписав в Одесі нову угоду з денікінцями, за якою Галицька армія переходила в повне розпорядження головнокомандуючого Збройними силами півдня Росії.

Такий оберт справ поставив армію УНР у безвихідне становище, вона вимушена була ліквідувати фронтові операції і перейти до партизанських способів дії. Петлюра та його найближче оточення виїхали до Польщі, з керівництвом якої восени 1919 р. велись інтенсивні попередні переговори. 2 грудня 1919 р. дипломатична місія УНР офіційно згодилася з вимогами польської сторони продовжувати переговори, виходячи з факту визнання кордону між двома державами по р. Збруч.

Між тим, розгромивши білу армію Денікіна, більшовики на початку 1920 р. відновили в Україні радянську владу. Незважаючи на декларовані наприкінці 1919 — початку 1920 рр.

зміни в національній та земельній політиці щодо України, сутність більшовицької диктатури залишилась незмінною. Українська державність в УСРР мала суто формальний характер. Особливе місце в системі радянської влади займали репресивні органи. 12 травня 1920 р. в УСРР було запроваджене надзвичайне становище, в зв'язку з чим ВУЦВК надав ЧК право позасудових репресій. У 1920 р., як і в попередньому, застосовувались надзвичайні методи господарювання. Жорстко обмежуючи товарно-грошові відносини, державні органи широко впроваджували позаекономічні методи. «Военно-комуністична» політика розоряла село. Хліб у селян примусово відбирали. Не дивно, що в селах України ширилося відкрите незадоволення. В кінці весни 1920 р. воно знову виросло в масовий повстанський рух, який набрав загрозливих для радянської влади масштабів. За рішенням політбюро ЦК РКП(б) 5 травня 1920 р. в Харків, тоді столицю УСРР, прибув Фелікс Дзержинський. Як начальник тилу Південно-Західного фронту він мав завдання ліквідувати повстанський рух. Але особливих успіхів не досяг. У липні 1920 р. в Україні нараховувалось 200–250 повстанських загонів. Особливого розмаху набрав махновський рух. У вересні 1920 р. чисельність повстанської армії досягала 20 тис. бійців. Її керівник Нестор Махно користувався великим авторитетом серед селян. «Тот факт, что Махно еще существует, тот факт, что он, вопреки всем нашим усилиям, и до сих пор не уничтожен, а начинает рейд, который охватывает четыре губернии (Екатеринославскую, Донецкую, Харьковскую, Полтавскую), объясняется не столько гениальностью Махно, сколько поддержкой села. Он разгуливает среди него со своей бандой»,¹² — інформували чекісти радянське і партійне керівництво.

Нестабільність політичної ситуації в Україні, а разом з тим і в Радянській Росії, зростання напруженості поміж суспільством і «пролетарською диктатурою» давали новий шанс Симону Петлюрі для продовження війни з більшовизмом, але на цей раз за підтримки польського союзника.

22 квітня 1920 р. після важких переговорів у Варшаві був підписаний договір між УНР та Польщею, за яким остання визнавала «Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним отаманом Симоном Петлюрою верховною владою УНР». Польський уряд брав на себе зобов'язання не укладати жодних угод з третіми країнами, вороже налаштованими до УНР. За це довелося заплатити чималою частиною української території. До Польщі відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частина Полісся та сім з дванадцяти повітів Волині. Польща визнавала за УНР право на територію між Збручем і Дніпром, тобто в межах польських кордонів 1772 р. Договір не окреслював східних кордонів УНР, котрі повинні були бути установлені в результаті завершення війни з Радянською Росією і окремого українсько-російського договору. Отже, керівництву УНР довелось зробити важкий вибір в бік територіальних поступок Польщі для того, щоб отримати можливості й засоби для продовження збройної боротьби проти більшовизму.

Варшавський договір окрім політичної конвенції мав ще і військову, котра була підписана за декілька годин до початку спільних військових дій проти більшовиків. Згідно з нею 25 квітня 1920 р. об'єднані збройні сили Польщі та УНР почали так званий Київський похід під гаслом «За нашу і вашу свободу!». Для участі в цьому поході українська сторона повинна була отримати від польського союзника необхідну зброю, амуніцію одяг для трьох своїх дивізій. На звільненій від ворога українській території уряд УНР мав право поступово організовувати свою адміністрацію і продовжити набір в армію УНР. Навзаєм українська сторона брала на себе зобов'язання по утриманню польської армії на своїй території. Передбачалося, що до осені польська армія після успішного завершення війни зможе передати всю повноту влади уряду УНР і повернутись в Польщу. З часом передбачалося підписати ще й фінансово-господарчу та залізничну конвенції.

Спільні військові дії розгортались стрімко і спочатку досить успішно. Протягом трьох днів союзникам удалося захопити Житомир, Малин, Козятин, Бар, Жмеринку, Вінницю. Однак XII і XIV червоні армії не були знищені, їм вдалося відступити за Київ та в напрямку Одеси. Це означало, що стратегічна мета війни — повний разгром червоної армії на Правобережній Україні і вступ в переговори з Москвою на правах переможців — так і не була досягнута — Юзеф Пілсудський був переконаний, що більшовики не залишать Київ без оборони, тому він на декілька днів призупинив наступ, даючи своїм військам час на зосередження навколо української столиці. Фактично, більшовики використали цей час для проведення евакуації на лівий берег Дніпра.

В результаті 7 травня розвідка польської армії та авангардні підрозділи без бою дісталися центру Києва на трамваї. Наступного дня в місто увійшло 10 полків 3-й польської армії. 9 травня на честь завершення Київської операції в місті відбувся військовий парад, в якому поряд з польськими військами брала участь 6-та стрілецька дивізія армії УНР. Влада в Києві змінилася в п'ятнадцятий раз від початку революції.

На початок польсько-радянської війни збройні сили УНР були представлені двома дивізіями. За польської підтримки зимою 1920 р. у Брест-Литовську формувалась 6 стрілецька дивізія під командуванням підполковника Марка Безручка. На кінець квітня вона складалася з двох бригад, в ній нараховувалось близько 100 старшин і понад тисячу козаків. Дивізія брала участь у Київському поході в складі 3-ї польської армії.

У районі Кам'янця-Подільського, який перебував під польським контролем, з лютого 1920 р. формувалась 2-га (майбутня 3-тя Залізна) стрілецька дивізія під командуванням полковника Олександра Удовиченка. В ній налічувалось близько 350 старшин та тисячі козаків). Оперативно вона підпорядковувалась 6-й польській армії, 27 квітня дивізія зайняла Могилев-Подільський. 6 травня вона зустрілася з партизанською армією «зимового походу», яка завершила рейд по тилах більшовиків

(близько 500 старшин і 4 тис. козаків під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка). Протягом травня в районі Бердичева — Могилев-Подільського йшла робота по реорганізації та поповненню армії УНР. 29 травня Генштаб армії УНР затвердив штати 6 стрілецьких дивізій. Після мобілізації, проведення якої гальмувалось польськими союзниками, армія УНР на середину червня нараховувала близько 2,5 тис. старшин і понад 17 тис. козаків.

Оговтавшись після відступу, більшовицька червона армія перейшла у контрнаступ і перехопила стратегічну ініціативу. Це сталося 14 травня на Західному фронті в Білорусії. Хоча польській армії вдалося до 8 червня відновити статус-кво, зупинивши червоних на лінії річки Березини, ціною цього успіху стало ослаблення сил Українського фронту. Червоні скористалися цим і вже 27 травня вдалися до спроби прорвати українсько-польську оборону. 5 червня в районі Самгородка-Сквири, на стикові 3-ї та 6-ї польських армій, кіннота Семена Будьонного прорвала фронт у глибину на 20 км. 7 червня вона здійснила наліт на Житомир та Бердичів, у зв'язку з чим 10 червня 3-тя польська армія була змушена залишити Київ. Армія союзників почала відступ на захід.

13 липня армія УНР відійшла за Збруч, протягом двох тижнів вона вела оборонні бої на лінії цієї річки. 26 липня командуючий української армії генерал Омелянович-Павленко змушений був віддати наказ про відступ за Серет, а 18 серпня армія УНР відійшла на західний берег Дністра.

Треба сказати, що Польща в цей час перебувала в стані глибокої економічної та фінансової кризи. Власними силами без допомоги країн Антанти вона не могла успішно продовжувати війну. Природно, що і армія УНР не могла розраховувати на особливі успіхи.

У середині серпня в Мінську почались радянсько-польські переговори про перемир'я. Про їх початок Симона Петлюру не було навіть поставлений до відома. Узнавши про них з польської преси, він був змушений апелювати до Юзефа Пілсуд-

ського з проханням не втрачати контакти з українським командуванням. Як згадував один з видних українських політиків того часу Ісаак Мазепа, неподалік від Бучача в штабі Петлюри відбулась нарада, в якій взяли участь сам Симон Петлюра, прем'єр Вячеслав Прокопович, командуючий армією Михайло Омелянович-Павленко, Ісаак Мазепа та Юрій Тютюнник. Присутніх хвилювало, що робити в тому випадку, якщо поляки укладуть з більшовиками перемир'я. Командуючий генерал Омелянович-Павленко досить стримано оцінював сили власної армії і вважав, що вона в даний момент не готова до самостійного походу в Україну. Ю. Тютюнник дотримувався тієї ж думки. Петлюра доручив Мазепі повернутися у Варшаву и обговорити з заступником прем'єра Андрієм Лівницьким питання про ініціювання урядом УНР мирних пропозицій уряду Радянської Росії¹³.

У цих умовах уряд УНР звернувся зі спеціальним меморандумом до польського уряду з приводу своєї можливої участі в переговорному процесі з радянською стороною. Керівництво Польщі опинилося в складному становищі, адже перемога під Варшавою хоч і поміняла співвідношення сил, проте більшовицька армія не була разбита і мала величезні людські ресурси. Країни Антанти відмовилися надати Польщі збройну допомогу і вимагали підписання мирної угоди з Радянською Росією та встановлення польського кордону по лінії Керзона. В цій ситуації «проблема УНР» створювала для польської сторони додаткові труднощі, тим більше, що радянська сторона була досить непримирима в питанні участі делегації УНР в переговорах, а до складу власної делегації вона включила представників УСРР. І тим не менше на засіданні Ради оборони Польщі, яке відбулося 11 вересня 1920 р., міністр закордонних справ Сапега підкреслив, що українські війська в самий драматичний момент мужньо билися на польській стороні, що Польща має певні зобов'язання стосовно уряду Петлюри і повинна їх виконати. Розрахунок міністра полягав у тому, що на момент підписання перемир'я польська армія вийде до лінії

Збруча, а українську армію, оснащену всім необхідним, «ми направимо на схід», де вона сама знайде вихід.¹⁴ Як стверджує сучасна історіографія, в політичній еліті Польщі не було єдності думок з українського питання. Послідовну позицію підтримки українців займали нечисленні прихильники Пілсудського. Маршал вважав за можливе і необхідне вимагати від більшовиків визнання незалежності України та виведення радянських військ з її території. У випадку відмови ворожої сторони пропонував продовжити війну до переможного завершення. Але авторитет Пілсудського після невдачі Київського походу підупав, і він не міг суттєво впливати на зовнішню політику.

У вересні, після Варшавської битви, в якій брали участь і українські війська, розгорнувся новий польсько-український наступ. Форсувавши в середині вересня Дністер, армія УНР розгромила частини 14-ї радянської армії і оволоділа територією між Дністром і Збручем. 19 вересня українські і польські війська увійшли в Тернопіль, а 27 — в Проскурів. Але це були лише тимчасові тактичні успіхи.

Польську делегацію на переговорах в Ризі очолювали опоненти Пілсудського, одностумці Романа Дмовського, націонал-демократи Ян Домбський і Станіслав Грабський. Переговорний процес почався з визнання повноважень сторін. Ян Домбський визнав повноваження представників УСРР: Емануїла Квірінга, Дмитра Мануїльського і Миколи Скрипника. Тоді як делегація УНР, очолювана Сергієм Шелухіним, на засідання конференції допущена не була. Цей факт виявився знаковим. Хоча у ході переговорів українське питання неодноразово привертало до себе увагу, воно по великому рахунку було спекулятивним, обидві сторони використовували його лише з метою тиску на опонентів та досягнення вигідних для себе умов миру.

12 жовтня в Ризі між польською і радянською сторонами було досягнуто домовленість про перемир'я. Поляки вирішили далі війну не продовжувати, для цього у них не вистачало сил,

до того ж запропоновані радянською делегацією умови їх цілком влаштували. Звичайно, Ризьке перемир'я не відповідало умовам Варшавської угоди, проте на цей рахунок у польських націонал-демократів було тверде переконання, що Варшавська угода була лише персональною угодою Пілсудського та Петлюри, угодою, яку не ратифікував польський сейм.

Завершення радянсько-польської війни поставило в дуже складне становище державні структури УНР. У жовтні 1920 р. нечисленна армія УНР залишилась один на один проти армії більшовицької. В листопаді вона займала фронт від Яруги над Дністром, по р. Мурафі і далі, через Бар до Волковинців. Протягом вересня–листопада армія УНР проводила мобілізацію, в результаті чого вдалось її поповнити 19 тис. осіб. У підсумку, на продовольчому утриманні армії УНР нараховувалось близько 5,5 тис. старшин та 35 тис. козаків, а бойовий склад налічував близько 2 тис. старшин, 17 тис. багнетів і 5,5 тис. шабель. Політичне керівництво УНР продовжувало пошук ймовірних союзників для подальшої боротьби з більшовиками. Повноважні представники уряду УНР 5 листопада підписали військову конвенцію з Російським політичним комітетом, який очолював Б.Савінков. Комітет визнав державну незалежність УНР. Проте це вже мало втішало. Всі розуміли, що після завершення розгрому військ генерала Петра Врангеля в Криму, протистояти червоній армії буде неможливо. 11 листопада армія УНР мала почати наступ. Розвідка ворога дістала інформацію про цей намір, а червоне командування вирішило нанести неочікуваний превентивний удар по українській армії в районі Могилева-Подільського, червона кіннота вийшла в тил українських частин і дезорганізувала їхній фронт. В результаті армії УНР довелось залишити не тільки Могилів-Подільський, але й Кам'янець-Подільський, останню столицю УНР. 14 листопада уряд УНР на чолі з Андрієм Лівіцьким залишив Кам'янець-Подільський. За свідченнями очевидців, відступ з Кам'янця являв масштабне і разом з тим гнітюче видовище:

тисячі людей, які раніше відчували на собі режим більшовиків і не хотіли, щоб подібне повторилось з ними ще раз, рушили на захід, це були не тільки заможні люди, але й ремісники та робітники.

21 листопада армія УНР після оборонних боїв у районі Чорний Острів — Волочиськ відійшла на правий берег Збруча, де була інтернована польськими військами та розташована у спеціальних таборах. Усього в п'яти таборах для інтернованих опинилося близько 40 тис. осіб. Це був ще один трагічний поворот в історії Української революції, ще одне величезне розчарування, спричинене черговою поразкою. Симон Петлюра не втрачав присутності духу і намагався вкотре мобілізувати своїх прибічників. Але песимізм охопив самих стійких і послідовних борців за українську незалежність. Євген Чикаленко, один з найвидатніших українських діячів початку ХХ ст., у своєму щоденнику 18 жовтня 1920 р. записав: «Тепер я не покладаю ніяких надій на можливість організувати хоч малесеньку українську державу між двома дужими сусідами, які прагнуть її поділити між собою, щоб захопити багатства. Мої пророкування справдились, і тепер по Ризькому договору більшовики поділили її [Україну — В.В.] з поляками; а коли більшовики проваляться, і їх замінить реакція або демократія, то вона санкціонує цей поділ /.../Я не вірю в здатність української нації організувати українську державність, скориставшись анархією в Росії, яка наступить там при заміні більшовицької влади, бо ми ще не нація, а тільки матеріал для неї /.../Тепер же поляки будуть утихомирювати і ополячувати свою частину України, а росіяни будуть намагатися обрусити — свою. І такий стан, така глуха внутрішня боротьба з пануючими націями тягтиметься аж до нової всеєвропейської катастрофи. Тому-то заходи Петлюри організувати тепер українську державу, хоч на малесенькій території, я вважаю безнадійними, але, з другого боку, цей процес боротьби популяризує як серед свого народу, так і за кордоном ідею української державності»¹⁵. Сьогодні можна дивуватися прозорливості Є. Чикаленка, проте

подібні песимістичні думки були досить поширеними серед української інтелігенції того часу. Політична еліта України розбилася на окремі ворогуючі табори, що протягом кількох десятиліть займалися рефлексіями та дискусіями, в яких шукали винних в поразках. 1920 р. опозиція до Петлюри була як ніколи численною. На нього падало максимум звинувачень у поразках. Це ще більше забиало сили і посилювало драматизм ситуації. Уряд, міністри і близько 200 міністерських працівників знайшли притулок в Тарнові біля Кракова. Становище їх було важким і незрозумілим. Як писав очевидець: «Поляки і самі не знають, що їм робить зо всіма цими рештками УНР; одпихнути їх зовсім і інтернувати не рішаються — а ну ж знову відновляться військові операції з більшовиками, тоді можуть ці петлюрівці знову стати в пригоді — поводяться добре; /поляки / також бояться, щоб із-за цього не зірвались переговори в Ризі, а миру вони страшенно прагнуть, з огляду на своє внутрішнє, особливо економічне становище»¹⁶.

Ще 8 листопада, в Ялтушкові, у вагоні командуючого армією УНР М. Омеляновича-Павленка відбулася державна нарада, в якій взяли участь Голова Директорії, уряд та вищий командний склад армії. Військові ультимативно ставили питання про перерозподіл вищої державної влади між Директорією, тобто Симоном Петлюрою, Радою Народних Міністрів і передпарламентом, який необхідно було скликати, а також вимагали проведення політичної амністії. 12 листопада уряд ухвалив два закони: «Про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» і «Про Державну Народну Раду УНР». Закони дещо обмежували владу Симона Петлюри, але після катастрофи він їх підписав 2 грудня в Тарнові. Наприкінці листопада був організований Державний Центр УНР. Майже в той же час (4 січня 1921 р.) у Відні опонентами Петлюри була утворена Всеукраїнська Національна Рада. Очолив її С. Шелухін. У відповідь Петлюра 9 січня схвалив закон про Раду Республіки (передпарламент), яка вперше зібралась 3 лютого

1921 р. в Тарнові. Обидві Ради проіснували лише декілька місяців і були ліквідовані.

У паузі між укладанням перемир'я і остаточним підписанням мирного договору не виключалась можливість відновлення воєнних дій, тому польська сторона розглядала структури УНР як союзні і дружні та взяла на себе зобов'язання по їх забезпеченню. У випадку продовження війни цілком реальним здавалося відновлення українсько-польського союзу. В цих умовах Симон Петлюра концентрував всі зусилля на збереженні армії УНР і організації повстання в Україні проти більшовицької окупаційної влади. 21 січня 1921 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР він ініціював утворення спеціального фонду, який би фінансував діяльність по встановленню зв'язків Державного Центру з повстанськими організаціями в Україні, розробку загального плану боротьби з більшовиками і створення спеціального Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР. Досить швидко штаб було організовано, його очолив генерал-хорунжий Юрій Тютюнник.

У середині осені 1920 р. в Ризі відновилися засідання мирної польсько-радянської конференції. Вони закінчились 18 березня 1921 р. підписанням мирного договору. Польща отримала від радянської сторони територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавській угоді. Формально обидві сторони визнали незалежність України та Білорусії і зобов'язалися не втручатися у внутрішні справи іншої сторони. Реально це означало, що Україна та Білорусія залишаються під контролем Радянської Росії. Пізніше керівник польської делегації в Ризі Ян Домбський в своїх спогадах писав, що радянська делегація зайняла в Ризі в справі України жорстку непоступливу позицію, керівник радянської делегації Адольф Йоффе шантажував польську сторону продовженням війни у випадку, якщо поляки будуть відстоювати інтереси УНР¹⁷. П'ята стаття договору зобов'язувала обидві сторони не створювати і не підтримувати організації, які воюють з другою

договірною стороною, що забороняло перебування на території Польщі всіх антибільшовицьких організацій, включно з урядом УНР. По суті ця стаття робила неможливим подальше існування УНР, боротьба за яку тривала 4 роки. Підписання договору в такій редакції стало перемогою концепції Романа Дмовського над федеративною концепцією Юзефа Пілсудського. Сам маршал, не відмовляючись від своїх ідей, в кінці 1920 р. усвідомлював, що в умовах, які склалися, реалізувати власний план було неможливим.

У польській політичній еліті не було єдності в оцінках Ризького миру. 12 квітня в сеймі виникла гостра дискусія з приводу подальшого перебування на території Польщі Державного Центру УНР. Польські націонал-демократи наполягали на його ліквідації. 15 квітня польський сейм ратифікував Ризький мирний договір, після чого польський уряд заборонив українським емігрантам займатися політичною діяльністю на території Польщі. В цій ситуації міністр закордонних справ УНР Андрій Ніковський у письмовій формі звернувся до Петлюри з низкою питань, на які Голова Директорії відповів таким чином: «а) про виїзд уряду чи частини його не слід ставити питання в площині принципіальної кінечності. Це загрожувало би нам всередині тяжкими наслідками. Справа в разі потреби вирішувалась би лише персонально до того чи іншого міністра. Робити з цього «питання» не слід; б) справа з моєю подорожжю до Парижу — для мене дивна. Такої подорожі бути не може, бо в інтересах державних — при даних обставинах — вона була би недопустимою. Щодо мене — найбільш відповідною формою розв'язання справи могло би бути законспірування мого побуту і життя; в) щодо інсценіровки виїзду уряду — то це річ дуже делікатна, і з нею поводитися треба дуже обережно; г) головною задачею в досягненні заходів урядових перед польським урядом — є здобуття і то негайно грошових засобів. Це потрібно в інтересах нашого уряду і армії».¹⁸ Лист свідчив про те, що Петлюра конфіденційно отримав якісь доволі вагомні сигнали

про неофіційну підтримку зі сторони не тільки Пiлсудського та його прибічникiв, але i уряду. Близкий до Петлюри Євмен Лукасевич в листi, датованому 25 березня 1921 р., писав Євгену Чикаленку, що бiля Петлюри знову знаходиться польський офiцер-зв'язкiвець, а польський уряд видiлив уенерiвському 20 млн марок для потреб уряду та армii.¹⁹ В цей же час члени польського уряду публiчно неодноразово пiдкреслювали, що з урядом УНР вони не пiдтримують офiцiйних вiдносин, а окреми мiнiстри УНР перебувають на території Польщi як приватнi особи. Добре поiнформований Євген Чикаленко 19 травня 1921 р. зробив у своєму щоденнику такий запис: «Всi українськi та деякi росiйськi газети злорадно пишуть, що на основi Ризького мирного договору поляки лiквiдують петлюрiвськiй уряд i вивозять українськiх солдат до Францiї на роботи. Натурально, що це неправда, но про лiквiдацiю уряду — це правда, але поляки це роблять для видимостi, щоби бiльшовики не чiплялись до них. Побоюючись большевицького наступу, поляки не хочуть розпускати українське вiйсько, так як воно в значнiй мiрi стане їм в допомогу, якщо бiльшовики, дiйсно, пiдуть на них вiйною, як про це всi говорять»²⁰.

Так чи iнакше становище в таборi УНР було критичним. Пiсля Ризького договору керiвництво Державного центру УНР змушене було не тiльки скорочувати кiлькiсний склад урядових iнституцiй, лiквiдовувати другоряднi мiнiстерства, але i з метою конспiрацiї проводити реорганiзацiю державних структур, надаючи їм характер громадськiх органiзацiй. Наприклад, вiйськове представництво УНР було замiнене вiйськово-лiквiдацiйною комiсiєю, на базi уряду УНР виник Українськiй Центральний комiтет, який очолював Микола Ковальський, а до його складу увiйшли крiм українцiв i поляки — Станiслав Стемповськiй, Генрiх Юзевськiй та Юхим Волошиновськiй.

Критичний стан табору УНР позначився на роботi Ради Республiки. Вона в останнiй раз легально зiбралася в Тарновi

26 квітня, згодом до своєї ліквідації проводила засідання нелегально. Замість того, щоб об'єднувати українську політичну еліту Рада стала місцем її політичних зіткнень. У результаті спочатку її залишили представники українських соціал-демократів, після — соціалісти-федералісти. Фактично 5 вересня 1921 р. Рада Республіки припинила своє існування. Однією з причин її політичної смерті було те, що вона не знаходила підтримки Симона Петлюри і навіть часто викликала його відверте роздратування та критику. Як засвідчив у своїх споминах Ісаак Мазепа, в травні 1921 р. у розмові з ним Петлюра різко розкритикував дії Ради Республіки і зауважив, що в інтересах справи було б непогано, якби Рада на пару місяців пішла на канікули і припинила свою діяльність²¹. В цій же розмові він заявив про бажання підготувати кавалерійський рейд в Україну. До цього підштовхувало декілька причин. Найперше, успіх такого рейду без сумніву підняв би авторитет Петлюри і змусив би замовкнути його опонентів. По-друге, становище інтернованої армії УНР було катастрофічним, поляки не мали можливості її утримувати, фінансування на табори інтернованих постійно урізалось. Число таборів до кінця 1921 р. зменшилося з п'яти до трьох. Кількісний склад армії з причини високої смертності і дезертиства неухильно падав. До середини 1921 р. армія нараховувала менше 14 тис. осіб²². Одним з можливих виходів зі становища, що склалося, була організація походу армії на власну територію. До цього підштовхувала і ситуація в Україні, де серед населення зберігалось відверте і неприховане незадоволення більшовицькою політикою, а на цьому ґрунті росли надії на повернення Петлюри. Його постать обростала міфами, особливо серед селянства, яке на політику «воєнного комунізму» відповідало збройним опором, продовженням повстанського руху. Ось лише кілька фрагментів з чекістських інформаційних зведень того часу. 23 березня 1921 р. особливий відділ Київського військового округу повідомляв, що арештовані повстанці на допитах показали, що Петлюра за кордоном формує армію і за

кілька днів перейде з нею кордон, щоб об'єднатися з повстанцями²³. В аналогічних телеграмах за 18 та 21 квітня розкривалась широка географія повстанського руху. Під самим Києвом, в районі Боярки, повстанці планували наліт на Київ, а до того захопили Мотовилівку. Причиною останнього нападу на Мотовилівку став початок розверстки м'яса. У Липовецькому повіті чекісти зафіксували загопи Лиха і Пугача. В Балтському та Ольгопільському повітах — загопи Кошового та Заболотного. Під проводом Заболотного нараховувалося 15 кавалерійських підрозділів. Метою повстанців, зазначалось у телеграмі, є боротьба за самостійну Україну²⁴.

Зародившись в Україні, повстанський рух у 1920 р. вийшов за її межі. Влітку 1920 р. спалахнуло грандіозне повстання селян Тамбовської губернії під керівництвом есера Антонова. Повстанська армія Антонова об'єднувала близько 50 тис. бійців. Ще масштабніше виглядав виступ селян Західного Сибіру. Повстанська Народна армія цього регіону налічувала близько 100 тис. бійців. Повстанськими виступами були охоплені Дон та Кубань. В березні 1921р. більшовикам з величезним зусиллями вдалося придушити повстання гарнізону Кронштадту.

На фоні цих подій нестихаючі виступи українського селянства являли смертельну небезпеку для більшовиків. Про це недвозначно говорили резолюції з'їздів і пленумів ЦК КП(б)У, які закликали до безпощадної боротьби з «куркульством» і «бандитизмом».

Партизансько-повстанський штаб на чолі з Юрієм Тютюнником від моменту свого створення в лютому 1921 р. вів роботу по встановленню зв'язків з окремими повстанськими загонами, здійснював координацію їх діяльності, розробляв оперативні завдання окремим загонам, збирав розвідувальну інформацію і до кінця літа 1921 р. спрямував в Україну понад 500 спеціально відібраних офіцерів-інструкторів. Вся територія України була поділена штабом на п'ять повстанських груп і 22 повстанські райони²⁵. Штаб розробив план повстання і готувався до його

здійснення. Діяльність Партизансько-повстанського штабу достатньо вивчена і описана українськими істориками, ними проаналізовано хід листопадового рейду, який отримав назву «Другого зимового походу»²⁶. Пояснюючи причини невдачі походу, дослідники справедливо говорять про його недостатню підготовку, малу чисельність похідних груп, відсутність необхідного озброєння, амуніції, екстремальні похідні умови. Поза полем історіографічного аналізу залишився факт ефективного використання більшовиками спочатку прелімінарного, а потім основного Ризького мирного договору для зміцнення своєї влади в Україні. Вивільнивши значні збройні контингенти, які були задіяні в радянсько-польській війні, більшовики кинули їх на боротьбу з повстанцями. В Україні було задіяло близько 200 тисяч регулярних військ, які доповнювались збройними підрозділами ВЧК, військами внутрішньої служби, частинами особливого призначення. Співвідношення сил, їх озброєння були не на користь повстанців. Опір повстанців був суттєво підірваний масовим голодом 1921–1922 рр. До того ж у 1921 р. більшовики пішли на поступки селянству, задекларували зміну «воєнного комунізму» новою економічною політикою.

Невдалий Другий зимовий похід, розстріл 359 вояків похідної групи під Базаром розглядається сучасною українською історіографією як остаточне припинення збройної боротьби за Українську Народну Республіку, а одночасно і завершення Української революції. Поразку Української революції історики пояснюють багатьма факторами, передусім недостатнім рівнем національної єдності та свідомості, селянським характером нації, відсутністю впливової політичної еліти, а також не в останню чергу несприятливими зовнішньополітичними факторами, небажанням Антанти побачити Україну суверенною державою на політичній карті Європи після Першої світової війни. Ризький мир — підтвердження цієї тези.

¹ *Бетлій О.В.* Українське питання в міжнародних відносинах Центральної Європи 1919–1923 рр.: Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук. — Київ, 2003. — 16 с.; *Віднянський С.В., Калінчик В. В.* Українсько-польські відносини 1917–1926 рр.: сучасна історіографія проблеми // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2007. — С. 44–51; *Галицька-Дідух Т. В.* Східна Галичина і Ризька мирна конференція (1920-1921 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук. Львів — 2001. — 16 с.; *Гетьман Д. І.* Ризький мирний договір 1921 року та повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук. Київ — 2010. — 16 с.; *Кобринська С.Б.* Ризький мир як завершальний етап боротьби (1917–1921 рр.) за утвердження української державності: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. — К., 1996. — 16 с.; *Кобринська С.Б.* Ризький мир і проблема кордонів між Польщею, Україною та Росією // Теоретичні та практичні проблеми становлення правової держави в Україні. Вип. 2: матеріали наукової конференції юридичного факультету Чернівецького держ. університету ім. Ю.Федьковича (4–5 травня 1995 р.). С. 95–99.; *В. Сергійчук.* Ризький договір 1921 року як четвертий поділ України між Москвою і Варшавою // *Сергійчук В.* В обороні української правди. — К., 2010. — С. 228–244.; *Соловійова В.В.* Ризький договір 1921 р. // *Ukrainika- Polonika* — Вип. 2. — Київ–Житомир, 2008 — с. 68–77.

² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали в двох томах... — Т. 1. — С. 54.

³ *Дейвіс Норман.* Європа. Історія. — К., 2006. — С. 943.

⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 540.

⁵ *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне. — Т. 1. — М., 1924. — С. 48.

⁶ Перший з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 5–12 липня 1918 року. Протоколи. — К., 1988. — С. 127.

⁷ *Ленин В.И.* Военная переписка. 1917–1922 рр. — М., 1987. — 102–103.

⁸ Політична історія України. XX століття: у 6 томах. — Т. 2. — С. 328.

⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 2-х т. — Т. 1. — С. 53.

¹⁰ *Доценко О.* Матеріали і документи до історії Української революції (Літопис Української революції). — Львів, 1924. — Т. 2. — Кн. 4. — С. 253.

¹¹ Голова української делегації на Паризькій мирній конференції Григорій Сидоренко довірочно розповів Євгену Чикаленку про свою конфіденційну зустріч з головою Вищої Ради Антанти, прем'єр-міністром Франції Жоржем Клемансо. Клемансо відверто заявив, що Франція ніколи не згодиться на незалежність України, навіть як би Україна взяла на себе всі борги колишньої Росії, тому що коли Україна відбудеться як самостійна держава, то неминуче стане союзником Німеччини, і тоді у Франції виникнуть складні проблеми. Клемансо вважав, що завданням керівництва Франції є відновлення колишньої Росії і відновлення великої Польщі (Архів Української вільної академії наук в США. — Ф. Є. Чикаленка. Щоденник, запис 3 лютого 1921 р.)

¹² Центральний державний архів громадських організацій України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Д. 229. — Л. 113.

¹³ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. — Т. 3 — С. 43.

¹⁴ Документф и материалы по истории советско-польских отношений: в 12-ти т. — Т. 3. — М., 1965. — С. 377.

¹⁵ *Чикаленко Євген.* Щоденник. 1918–1920. — К., 2005. — С. 467.

¹⁶ Там само. — С. 520.

¹⁷ *Dabski J.* Pokoj Ryski. Wspomnienia. — Warszawa, 1931. — S. 78.

¹⁸ *Симон Петлюра.* Статті, листи, документи. — Т. III. — К., 1999. — С. 417–418.

¹⁹ Архів Української вільної академії наук в США. — Ф. Є. Чикаленка. — Лист. Є. Лукасевича від 25 березня 1921 р.

²⁰ Там само. — Щоденник, запис 19 травня 1921 р.

²¹ Мазена І. Цит. праця. — С. 80.

²² Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: інтернована армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). — К. — Філадельфія, 1997. — С. 34.

²³ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Док. и матер. В 4-х т./Т.1. 1918–1922гг. Под ред. А. Береловича, В.Данилова. — М., 1998. — С. 398.

²⁴ Там же. 3 С. 417.

²⁵ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена... — С. 88.

²⁶ Верига В. Листопадовий рейд. — К., 1995. — 192 с. Другий зимовий похід: Листопадовий рейд. Базар. — К., 1995. — 239 с.; Файзулін Я. М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років: Автореферат дис. ... кандидата історичних наук. — К., 2008. — 16 с.

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

Ярослав Файзулін

Бессарабська повстанська група в Другому Зимовому поході Армії УНР

У статті розглянуто підготовку загального антибільшовицького повстання на Півдні України у 1921 році: діяльність українських повстанських центрів в Румунії та Польщі, творення антибільшовицької підпільної мережі і організація повстанського руху на території Південної повстанської групи, участь Бессарабської повстанської групи у Другому Зимовому поході Армії УНР.

В статье рассматривается подготовка общего антибольшевистского восстания на Юге Украины в 1921 году: деятельность украинских повстанческих центров в Румынии и Польше, создание антибольшевистской подпольной сети и организация повстанческого движения на территории Южной повстанческой группы, участие Бессарабской повстанческой группы во Втором Зимнем походе Армии УНР.

The article deals with the preparation of the general anti-Bolshevik uprising in southern Ukraine in 1921: Ukrainian insurgent activity centers in Romania and Poland, the creation of anti-Bolshevik underground network and the organization of the insurgency in the southern rebel group, participation of Bessarabia rebel group in the Second Winter Campaign of UNR Army.

В історії українських державницьких змагань 1917–1921 рр. останньою спробою домогтися успіху в боротьбі з більшовиками шляхом збройного чину став Другий Зимовий похід частин Армії УНР під командуванням ген.-хор. Ю. Тютюнника. Ця подія знайшла досить помітне відображення в історичній літературі, спогадах її учасників і свідків.

Однак низка аспектів Листопадового 1921р. рейду дотепер залишаються маловисвітленими в історичній літературі. Зокрема, підготовка антибільшовицького повстання на Півдні України у 1921 р. та участь у Другому Зимовому поході Бессарабської повстанської групи А. Гулого-Гуленка.

Ймовірно, це можна пояснити тим, що на Півдні України не вдалося підготувати значного антибільшовицького виступу, як це планувалося керівними центрами повстанської боротьби в Румунії і Польщі. У листопаді 1921 р. незначні збройні акції провели лише декілька розрізнених повстанських загонів, що без особливих труднощів були зліквідовані більшовицькими військами й органами держбезпеки. Тому історики, які займаються вивченням українських визвольних змагань, зосереджують увагу, здебільшого, на участі в Другому Зимовому поході Волинської повстанської групи Ю. Тютюнника, антибільшовицький рейд якої завершився розстрілом 360 її учасників під м. Базар на Житомирщині.

Наукове вивчення значно ускладнюється й тим, що впродовж 1920-х рр. більшість провідників повстанського руху на Півдні України — А. Гулий-Гуленко, Й. Пшонник, С. Заболотний, О. Нес-теренко та ін. були заарештовані органами ЧК-ДПУ, а відтак — не залишили власних спогадів, які могли б стати важливим джерелом для вивчення маловідомих аспектів з історії визвольного руху.

У цій статті ми ставимо перед собою завдання на основі нових архівних документів, передусім архівно-слідчих справ, заведених радянськими органами держбезпеки на учасників антибільшовицького повстанського руху, висвітлити підготовку загального повстання на Півдні України, а також подати огляд збройних акцій повстанських відділів Бессарабської повстанської групи у листопаді 1921 р.

Незважаючи на те, що в листопаді 1920 р. частини Армії УНР під тиском червоноармійських військ змушені були залишити Батьківщину і перейти на територію Польщі, антибільшовицьку боротьбу в Україні продовжували сотні партизанських загонів і підпільних повстанських організацій. Вони перешкождали проведенню основних політичних і господарських

заходів більшовиків: діяльності місцевих інституцій радянської влади, проведенню продовольчих реквізицій, вивезенню продуктів харчування і корисних копалин з України до Росії тощо.

В умовах закордонної діяльності державних установ УНР та інтернавання української армії в польських і румунських таборах, партизансько-повстанська боротьба розглядалася уенерівськими лідерами, як один із визначальних факторів у змаганнях за державну незалежність України.

На початку грудня 1920 р. для організації повстанського руху в Україні, наказом №73 по Головній управі Генерального штабу Армії УНР, було створено Відділ повстанських організацій на чолі з підполк. В.Зеєгоршем у складі 5 осіб. Однак, згодом стало зрозумілим, що цей орган не відповідає і не в змозі відповідати рівню тих завдань, які на нього покладаються. 21 січня 1921 р. на засіданні Ради Міністрів УНР, з ініціативи С. Петлюри, було піднято питання про створення більш централізованого, розгалуженого і впливового органу управління протибільшовицьким рухом у національному масштабі. Згідно з рішенням вищих урядових і військових інституцій УНР, в кінці січня 1921 р. було створено Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР (далі — ППШ)¹. Очолив його ген.-хор. Ю. Тютюнник.

Як відзначалося в описаній 3 квітня 1929 р. Ю. Тютюнником на вимогу слідчих ДПУ, схемі організації роботи ППШ, перед цим органом стояло завдання об'єднати під своїм керівництвом всі повстанські загони в Україні, підготувати їх до всенародного антибільшовицького повстання, наслідком якого мало стати відновлення УНР. В ході повстання ППШ мав перетворитися на штаб діючої Повстанської армії й отримати у своє розпорядження окремий корпус регулярних військ із кадрів, що були інтерновані у польських таборах².

Для надання партизансько-повстанському руху рис планованості, ППШ розділив територію України на чотири повстанські фронти, які на початку весни 1921 р. було реорганізовано у п'ять повстанських груп і 22 повстанських райони. Керівники груп і районів відповідали за повстанський рух у доручених їм місцевостях.

Особливо важливого значення Головний отаман військ УНР С. Петлюра і керівник ППШ Ю. Тютюнник надавали організації повстанського руху на Півдні України.

У квітні 1921 р. С. Петлюра викликав у Тарнів відомого військового діяча, ген. А. Гулого-Гуленка для доповіді про повстанський рейд територією Уманщини, Гайсинщини, Таращанщини і Звенигородщини, який він проводив наприкінці 1920 р., а також про розвиток повстанського руху в Україні. На шляху до Тарнова А. Гулий-Гуленко заїхав до Варшави, де зустрівся з Ю. Тютюнником, М. Омеляновичем-Павленком і ген. В. Зелінським³.

Головний отаман призначив А. Гулого-Гуленка командувачем Південною повстанською групою, яка охоплювала Миколаївську, Одеську, Херсонську губернії, південь Поділля і значну частину Катеринославщини. Вона була обмежена на заході румунсько-українським кордоном по Дністру, на півдні — Чорним морем, на сході — Дніпром і на півночі лінією Ямпіль-Вапнярка-Черкаси⁴.

Фактично, на Гулого-Гуленка покладалася підготовка масштабного повстання на Півдні України — створення повстанських органів на території Румунії, забезпечення їх підтримки румунським Генштабом, формування підпільної повстанської мережі, підготовка збройної інвазії на територію УСРР.

Повернувшись із Тарнова до Варшави, А. Гулий-Гуленко вже в якості командувача Південною повстанською групою разом із Ю. Тютюнником взяв участь у переговорах із польським і французьким військовим командуванням про підтримку повстанських органів.

Начальник французької Військової місії в Польщі ген. А. Нісель і начальник польського Генштабу ген. Т. Развадовський підтримали ідею створення на території Польщі ППШ, пообіцявши всебічну підтримку цього повстанського органу. Зокрема, польський Генштаб зобов'язувався забезпечувати ППШ фінансами, документами, погодився випустити для участі в повстанні всіх українських вояків, інтернованих в польських таборах⁵.

Організація масштабної повстанської акції в Південній повстанській групі потребувала підтримки румунської влади.

У червні 1921 р. А. Гулий-Гуленко і голова української військової місії в Румунії С. Дельвіг зустрічалися із генералами Амзою і Горським, — останній виконував обов'язки начальника румунського Генерального штабу. Вони дали дозвіл на створення в Румунії штабу Південної повстанської групи, а також Інформбюро; використання для підпільної праці українських вояків, інтернованих у румунських таборах; зобов'язувалися надавати матеріальну допомогу штабу Південної повстанської групи — фінанси, зброю, документи і забезпечувати українським підпільникам безкоштовне переміщення румунською територією. Крім того, погодилися повернути українським воякам зброю, конфісковану в Запорізької дивізії Армії УНР після її інтернування в румунських таборах у 1920 р.⁶

Допомогу А. Гулому-Гуленку надавала дипломатична місія УНР в Румунії. Її керівник К. Мацієвич домовлявся про підтримку штабу Південної повстанської групи із румунським державним керівництвом. Зокрема, він мав зустрічі з міністром закордонних справ і міністром внутрішніх справ Румунії, інформував їх про роботу і плани штабу Південної групи. Крім того, для переговорів з державним керівництвом Румунії приїздив ген. М. Капустянський. Цей візит мав визначити стосунки між УНР і Румунією.

30 червня 1921 р. в Кишиневі розпочав діяльність штаб Південної повстанської групи. Очолив його підп. Стефанів. Керівником цивільного управління був полк. В. Поплавський. Помічником начальника штабу і начальником інформбюро був полк. П. Черненко, який водночас відповідав за розвідувальну роботу. Помічником керівника цивільного управління — Савченко. Після виїзду штабу Південної повстанської групи на територію України полк. Черненка замінив сотн. П. Василюк. Розміщувався штаб Південної повстанської групи в Кишиневі за адресою вул. Пирогова, 52⁷.

Фінансування штабу Південної повстанської групи відбувалося через дипломатичну місію УНР в Румунії. Щомісячно видатки на роботу штабу становили близько 120–140 тис. румунських

лей. Відзначимо, що питання витрати коштів А. Гулим-Гуленком і штабу Південної повстанської групи потребує більш детального вивчення. У фінансових махінаціях керівництво штабу звинувачували П. Василюк, В. Можинський, Ф. Ємельянов⁸. Серед іншого, вони відзначали про великі витрати на утримання співробітників самого штабу, а також, що посланці штабу для підпільної роботи в Україні підписували документи на значно більші суми, ніж насправді отримували. У фінансових зловживаннях співробітників штабу запідозрив також Головний отаман. Він просив військового міністра УНР зберігати фінансові документи, що надходили від А. Гулого-Гуленка, оскільки ця справа може стати предметом судового розслідування⁹.

Завершивши формування штабу Південної повстанської групи, А. Гулий-Гуленко розпочав організацію повстанського руху в Південній повстанській групі. Всі заходи оперативно-організаційного характеру здійснювалися в тісному контакті з румунським Генштабом. Зв'язок з яким підтримувався через співробітника румунського Генштабу капітана Мардарія.

Окремих старшин і козаків в розпорядження штабу Південної повстанської групи надсилав особисто керівник ППШ Ю. Тютюнник. Збереглося звернення Ю. Тютюнника до майора польського Генштабу Чарноцького від 9 квітня 1921 р. із проханням допомогти в отриманні віз для переїзду в Румунію В. Скляру, В. Поплавському, Й. Пшоннику і хор. Дмитру¹⁰.

У прикордонних селах Непадово, Кривуляни і в районі с. Рибниця було організовано декілька переправно-розвідницьких пунктів. Через них із Румунії в УСРР переходили розвідницько-диверсійні групи і посланці, які відправлялися для підпільної роботи у прикордонні губернії України. Вони збирали розвідницькі дані, створювали та очолювали партизанські загони, проводили агітацію серед населення.

Для підпільної роботи в Україні штаб Південної повстанської групи використовував українських вояків, що були інтерновані в польських і румунських таборах. Так, із румунських таборів в його розпорядження було направлено близько 100 старшин і

козаків і ще 40 старшин прибули із польських таборів. Незначна частина із них залишалися працювати у штабі Південної повстанської групи або Інформбюро, більшість вирушали для підпільної роботи в повстанські організації на території групи. Однак, як відзначав А. Гулий-Гуленко, пробувши певний час в Україні, агенти штабу поверталися за кордон або були заарештовані радянськими органами держбезпеки.

Перша повстанська група складалася з 5 повстанських районів: перший (Одеський), який охоплював Одеський, Тираспольський і Онан'ївський повіти, очолив Й. Пшонник; 2-й (Балтський) до якого увійшли Балтський, Первомайський і Ольгопільський повіти, очолював отаман С. Заболотний; 3-й (Єлизаветградський) — О. Нестеренко; 4-й (Олександрійський) — Деркаш і 5-й (Катеринославський) — Гневіда. Всі керівники повстанських районів, за виключенням С. Заболотного, були направлені з польських таборів¹¹.

Керівником 1-го повстанського району був Й. Пшонник, штаб якого знаходився в Бендерах. У штабі працювали колишній комендант Тирасполя Донцов, Х. Лебідь-Юрчик, капітан Фролов, Б. Боковецький, Козак і Новицький.

Безпосередньо роботою підпільних організацій 1-го району керував Одеський повстанком — «центральна п'ятірка», до якої входили Осмоловський, Дубовицький, Грінченко та інші. Цей повстанком організував низку підпільних організацій серед залізничників, на великих заводах в повітових містечках.

Влітку 1921 р. радянські органи держбезпеки завдали повстанській мережі в Україні значних втрат. Зокрема було ліквідовано ВУЦПК, Українську військову організацію в Київській школі червоних старшин, низку повітових повстанкомів, підпільних організацій у частинах РСЧА і серед залізничників. Було проведено також арешти підпільників у 1-ій повстанській групі. Зокрема, ліквідовано Одеський повстанком «Центральну п'ятірку», Вознесенське підпілля на чолі з полковником Виноградовим, залізничну організація Балтського району, його осередок у містечку Білозірка¹².

Одеська губчека отримала важливу інформацію про діяльність повстанських центрів в Кишиневі, Бендерах і Шабо, а також їхні спроби налагодити підпільну мережу на Півдні України. Чекісти розпочали оперативні заходи із впровадження своєї агентури до повстанського підпілля. Так, було завербовано колишнього професора Кам'янець-Подільського університету Д. Бузька, який очевидно мав тісні контакти із організаторами повстанського підпілля¹³.

2 жовтня 1921 р. Д. Бузько доповів в Одеську губчека про приїзд із Румунії співробітника 1-го повстанського району Б. Боковецького. Той виконував завдання Й. Пшонника із відновлення Одеської підпільної організації і намагався налагодити зв'язок із повстанськими осередками. Б. Боковецький мав також явки до голови «Просвіти» Базилевича, професора Павловського і Єлецького, останні двоє теж були таємними співробітниками ЧК¹⁴.

За вказівкою із ЧК, Д. Бузько інспірував проведення таємного засідання за участю вищеназваних осіб. Б. Боковецький доповів про становище підпілля на Одещині і необхідність об'єднання національно свідомих діячів для організації масштабного антибільшовицького повстання. В Одесі розпочалося створення нового підпільного повстанського центру. До його складу увійшли представники українських організацій: військової — Білевський, залізничної — Орел, поштово-телеграфної — Корчак-Чепурковський, академічної — Сорочинський. Головою Одеського повстанкому було обрано Валевського, секретарем — дружину Д. Бузька Галину, яка не здогадувалася про співробітництво чоловіка із ЧК¹⁵.

Про створення Одеського повстанського комітету Д. Бузько інформував Й. Пшонника. Водночас, він просив затвердити склад комітету, видати його членам посвідчення і дати директиви щодо діяльності. Функції кур'єра між одеською підпільною організацією і закордонним центром виконував співробітник ЧК Животков («Нардіні»).

Й. Пшонник затримав Животкова, запідозривши його у співпраці з ЧК. Для перевірки «кур'єра» до Д. Бузька виїхав

співробітник штабу Південної повстанської групи Донцов. Він також доставив листа Й. Пшонника до Д. Бузька із вказівками як діяти підпільникам під час наступу з Румунії збройних українських відділів. Зокрема, вони мали зіпсувати машини в радянських установах, телеграфне і залізничне сполучення, скласти списки комуністів і передати Пшоннику дислокацію більшовицьких частин¹⁶. Згодом Д. Бузько повідомив Й. Пшонника, що Животков дійсно є посланцем Одеського повстанкомуні і його було відпущено.

У цей час Б. Боковицький у супроводі одного із членів Одеського повстанкомуні, виїхав в Київ, де зустрівся із окремими діячами. Після повернення до Одеси, його заарештували чекісти.

Одеський повстанкомуні розпочав формування розгалуженої повстанської мережі, зокрема вирішено було створити повітові підпільні організації в Первомайську і Балті.

Масштабний повстанський рух відбувався на території 2-го повстанського району, який очолював отаман С. Заболотний. Цьому сприяла наближеність до радянсько-румунського кордону, високий рівень самосвідомості населення і лісиста місцевість.

Влітку 1921 р. Чорноморське повстанське козацьке військо, яке очолював С. Заболотний, нараховувало близько трьох тисяч бійців. Його чисельність значно збільшувалася у випадку проведення значних повстанських акцій. Повстанські відділи чисельністю по 300-500 багнетів розташовувалися у Савранському, Будейському, Черницькому, Кишевському, Бондурівському і Переймському лісах¹⁷. До з'єднання С. Заболотного входили бійці із повстанських загонів Я. Кошового, Кіршула, Солтиса, Лашенка та ін. Крім того, С. Заболотний мав зв'язок із учасниками повстанського руху в 7-му повстанському районі — отаманами Лихом, Підковою, Чорною Хмарою. Іноді вони спільно проводили повстанські акції на території Гайсинського, Уманського і Липовецького повітів¹⁸.

Певний час С. Заболотний проводив повстанські акції з власної ініціативи, а згодом до нього прибули посланці ППШ М. Яновський і Дубовицький. Вони інформували отамана про

підготовку загального антибільшовицького повстання в Україні і його призначення керівником 2-го повстанського району¹⁹.

Політичне керівництво повстанським рухом на території Балтського, Первомайського, Ольгопільського повітів здійснювала Дієва повстанська рада. Від її імені С. Заболотний відправив до Ю. Тютюнника посланця М. Китайського. Він мав завдання ознайомити керівника ППШ з економічними і політичними вимогами повстанців: земля народу, забезпечення заробітків робітникам, вільна торгівля, обрання влади на виборах тощо. У випадку їх визнання, М. Китайський повинен був отримати від ППШ завдання й інструкції щодо подальшої боротьби. Повернувшись через місяць, він повідомив, що Ю. Тютюнник поділяє вимоги повстанців і підтвердив інформацію про призначення С. Заболотного керівником Балтського повстанського району²⁰.

До моменту повстання С. Заболотний мав розгорнути своє повстанське з'єднання до рівня військової дивізії, розділити повстанський район на три ділянки (бригади) і призначити командирів, які на місцях мали формувати підпільну мережу. Водночас, С. Заболотний повинен був стримувати передчасні повстанські акції до оголошення наказу про початок загального антибільшовицького повстання в Україні.

С. Заболотний призначив керівником Наддністрянської бригади отамана Кіршула, Ольгопільської — Солтиса. Керівника третьої повстанської ділянки С. Заболотний так і не затвердив. Планувалося, що ним стане отаман Дорошенко. Однак зв'язок із ним було втрачено.

С. Заболотного підтримувала українська інтелігенція: сільські вчителі, службовці радянських установ, члени комнезамів. Під час допитів в ДПУ у 1922 р. отаман назвав прізвища понад 50 осіб, які переховували повстанців, були зв'язковими, повідомляли про переміщення червоноармійських підрозділів та ін.

Велике значення С. Заболотний приділяв створенню власної агентурної мережі не стільки серед місцевого населення, а насамперед у частинах більшовицької армії. Йому вдалося залучити до співпраці з партизанами досить високі чини в

РСЧА: командира 70-ї бригади Крючковського, командира полку кінноти Кіршула, начальника кінної розвідки 26-го полку кінноти Байду-Верещака²¹. Зокрема, С. Заболотний свідчив: «...Зв'язок із окремими радянськими частинами мною підтримувався через Кіршула. Зустріч я мав з командиром 51-ї дивізії Савіцьким Гаркушею, в присутності його ординатора Палади, село Любешівка, зустріч з Крючковським і його ад'ютантом в Миколаївці Ольгопільського повіту в Ткачука Івана»²².

Активну діяльність на чолі повстанського району С. Заболотний проводив всього два місяці, далі повстанську мережу дезорганізували репресії радянських органів держбезпеки. Продовжувати підготовку повстання за старим планом отаман вже не міг. 5 серпня 1921 р. Заболотний на три тижні розпустив бійців з'єднання для збирання врожаю. Після цього його чисельність значно зменшилася і відновити її не вдалося. Разом із декількома своїми соратниками С. Заболотний змушений був переховуватися.

У листопаді 1921 р. в Балту прибув член Одеського повстанкому і таємний співробітник ЧК Д. Бузько. Через представника ППШ М. Янковського він зв'язався із С. Заболотним й повідомив його про початок виступу збройного відділу Й. Пшонника із початком Другого Зим. походу.

У загальних рисах стратегічний план загального повстання в Україні, підготовлений в ППШ, передбачав завдання майже одночасного комбінованого удару в трьох напрямках. Бойові дії мали розпочатися рейдом Бессарабської (Південної) групи ген. А. Гулого-Гуленка у напрямку Тирасполь-Одеса, з наступним з'єднанням групи із силами отамана С. Заболотного і розширенням повстанських дій на весь південний захід України. Однак, цей удар мав бути лише відволікаючим і заставити більшовицьке командування (через загрозу втрати Одеси) зосередити в цьому районі значні військові сили. Наступним кроком операції повинен був стати наступ ще однієї повстанської групи — Подільської, — яка також мала завдання відтягнути на себе частини РСЧА на Поділлі. Після виконання цього Подільський

загін з'єднався б з головними силами Повстанської армії — Волинською групою, — наступ якої через Волинь завершився б штурмом і захопленням Києва²³.

19 вересня 1921 р. Головний отаман військ УНР повідомляв Ю. Тютюнника, що А. Гулому-Гуленку видано цінні папери, які зберігалися в румунських банках. Командувач Південною повстанською групою спільно із Х. Лебідь-Юрчиком мав реалізувати їх і отримати кошти необхідні для проведення антибільшовицької акції²⁴. Документи свідчать, що між А. Гулим-Гуленком і Х. Лебідь-Юрчиком виникло непорозуміння. Зокрема, вже 25 вересня 1921 р. С. Петлюра у листі до Ю. Тютюнника звертав увагу на те, що А. Гулий-Гуленко не виконав обіцянок даних Х. Лебідь-Юрчикові й наказував керівникові ППШ затребувати пояснень у цій справі²⁵.

Під час допиту в ДПУ у липні 1922 р. А. Гулий-Гуленко давав свідчення, що до початку жовтня 1921р. вся підготовча робота до масштабного повстання на території Південної повстанської групи була завершена і лише польське і румунське командування гальмувало проведення повстанської акції²⁶.

Незважаючи на несприятливу суспільно-політичну ситуацію в Україні, у жовтні 1921 р. державне керівництво УНР почало на практиці втілювати плани щодо проведення загального повстання в Україні. Зокрема, С. Петлюра надіслав Ю. Тютюннику листа в якому стверджував, що «...в умовинах а) дозрілої вже ненависті народу нашого до окупаційної влади на Україні, б) перебування уряду та армії нашої на інтернації в Польщі і Румунії і в) несприятливих для нашої справи обставин міжнародного характеру — вимагають як з мого, так і з боку уряду заходів для підживлення боротьби народу нашого за власну державність», доручив йому вивезти з теренів Польщі та Румунії в призначені місця військові відділи, які мали стати ядром для об'єднання повстанських військ²⁷.

Головний отаман наказував Ю. Тютюннику звернути увагу на необхідність: а) опанування півднем України (з огляду на його велике значення для державної справи); б) встановлення влади

УНР в прикордонній із Польщею і Румунією смузі й продемонструвати перед урядами зазначених країн занепад більшовицької влади та їхніх військ; в) захоплення політичних центрів більшовицької влади (Харків, Київ); г) тимчасове знищення телеграфно-телефонних зв'язків і різної комунікації з метою дезорганізації більшовицького тилу; д) зруйнування шляхів і водних переправ на кордоні з Росією, а також по Дніпру задля ускладнення більшовицькій владі перекидання військових резервів із Росії і унеможливлення відступу червоноармійських частин із України²⁸.

У жовтні 1921 р. розпочалося формування військового відділу Бессарабської повстанської групи під командуванням Й. Пшонника. У ході допиту в ДПУ 31 березня 1925 р. Й. Пшонник свідчив, що в двадцятих числах жовтня 1921 р. він був викликаний А. Гулим-Гуленком із колонії Шабо в штаб Південної повстанської групи в Кишиневі. Командувач повстанською групою наказав Й. Пшоннику сформувати із українських вояків та емігрантів в Румунії збройний відділ для участі в антибільшовицькому поході²⁹.

Фактично, на відділ Й. Пшонника покладалося завдання, яке згідно з планом ППШ мала виконувати Бессарабська повстанська група — демонструвати збройний наступ української армії з румунської території з метою захоплення Півдня України, що зумовило б відтягнення у цей регіон значних більшовицьких сил.

Звернімо увагу, що формування відділу Й. Пшонника розпочалося лише в кінці жовтня 1921 р., у цей час Подільська повстанська група на чолі з М. Палієм-Сидорянським вже перейшла в Україну, готувалася в прикордонній смузі до антибільшовицького походу Волинська повстанська група під командуванням Ю. Тютюнника. За таких умов, наказ про формування збройного відділу був більш схожий на спробу А. Гулого-Гуленка і штабу Південної повстанської групи зняти із себе відповідальність за невиконання покладеного на них завдання і витрачені кошти.

У доповіді Головному отаману від 2 листопада 1921 р. Ю. Тютюнник, попри значну нестачу у підлеглих йому козаків та старшин озброєння, боєприпасів, зимового одягу та взуття, виказує впевненість в успішному розвитку збройного виступу

Української повстанської армії та наголошує на необхідності готувати до переведення через кордон решти дивізій Армії УНР «для організації захоплених територій». У цій доповіді йдеться також про Подільський та Волинський загоони військ Армії УНР та про відсутність донесень від призначеного командуючим Першою повстанською групою А.Гулого-Гуленка³⁰.

Й. Пшонник разом із підпорядкованими йому офіцерами штабу Південної повстанської групи — Дідученком, Пукаловим і Батуріним розпочали вербування людей для участі в антибільшовицькому поході. За свідченнями Й. Пшонника організація відділу тривала більше двох тижнів і коштувала штабу Південної повстанської групи 89 тис. румунських лей³¹. Зрозуміло, що творення української військової одиниці на румунській території відбувалося з відома влади цієї країни. Однак офіційно румунське військове керівництво робило вигляд, що нічого не знає про діяльність штабу Південної повстанської групи.

Зголосилося до участі у відділі Й. Пшонника близько 200 вояків. Одна їх частина певний час перебувала в Кишиневі, інша — в Бендерах. За два дні (17–18 листопада) вояків із Кишинева переправили в Бендери, де вони об'єдналися в один відділ.

Озброєння повстанці не мали, оскільки А. Гулий-Гуленко не виконав зобов'язання забезпечити відділ зброєю. У день виступу, після переговорів Дідученка із капітаном Станеско, румунські військові видали на весь відділ всього 16 гвинтівок і 70 гранат. Ще близько 20 власних револьверів мали учасники відділу, а в Кишиневі було закуплено сигнальні ракети. Зрозуміло, що із таким озброєнням серйозних військових завдань відділ виконати не міг.

А. Гулий-Гуленко не отримав також дозволу румунської влади на перехід збройного українського відділу через румунсько-радянський кордон. Й. Пшоннику довелося самостійно вести переговори про перетин кордону із румунським капітаном Мардарієм. Той, очевидно, побоюючись дипломатичного конфлікту із УСРР, стверджував, що в цьому питанні українське командування має домовлятися із центральною румунською владою.

Однак, згодом пообіцяв підтримку і дав відповідні розпорядження командирі однієї із румунських прикордонних рот.

Напередодні виступу відділу Й. Пшонника в УСРР в прикордонній смузі підпільники поширювали листівки українською і німецькою мовами із закликами до населення підтримати антибільшовицьке повстання³². Листівки німецькою мовою видавалися із розрахунком на населення німецьких колоній, яке було агресивно налаштоване проти радянської влади.

Близько 23-ї год. 19 листопада 1921 р. збройний відділ чисельністю 187 осіб розпочав переправу через румунсько-радянський кордон на ділянці Гурабиколово-Красногірка. Двома частинами відділу командували капітан Новицький і хорунжий Козак. Загальне ж командування здійснював Й. Пшонник. За переправою наглядали командир 7-ї румунської прикордонної роти капітан Станеско і солдати Гурабикульського прикордонного пункту.

Переправившись через Дністер, відділ Й. Пшонника зайняв с. Красногірку. Більшовицький прикордонний загін залишив село ще до появи повстанців. Було захоплено 35 гвинтівок і близько 3 тис. набоїв. Сотн. Василюка стверджував, що першим селом, яке зайняв відділ Й. Пшонника на радянській території було с. Бичок. Далі відділ Й. Пшонника рушив у напрямку с. Паркани. В результаті двогодинного бою із червоноармійцями повстанці зайняли село і захопили 5 кулеметів, 120–130 гвинтівок, 40 коней і набої.

Після зайняття прикордонних сіл відділ Й. Пшонника розпочав наступ на Тирасполь і своїм правим флангом зайняв західні райони міста — Фортецю, Слобідку і центральну частину міста³³. Місцеві підпільники у цей час намагалися звільнити в'язнів із в'язниці повітової ЧК.

Згодом червоноармійцям вдалося потіснити лівий фланг повстанського відділу і він розділювався на дві частини, що почали відступати до кордону. Одним загonom командували полк. Дідученко, Пудаков і кап. Желобаєв. Вони відійшли до с. Бичок, де переправилась на румунську територію. Другим загonom команду-

вав Й. Пшонник. Відступивши до с. Паркани, повстанці під обстрілом червоноармійців стихійно почали переправлятися через Дністер. Багато із них загинули від куль або втопилися в річці³⁴. Під час допиту А. Гулий-Гуленко свідчив, що до Румунії повернулися лише 85 вояків із відділу Й. Пшонника³⁵.

За даними Одеської губернської ЧК повстанці вбили 23 червоноармійців 18 бійців кавалерійського ескадрону і нанесли матеріальних збитків на 150 млн. руб.

В покарання за участь у наступі відділу Й. Пшонника на Тирасполь Надзвичайна трійка Одеської губчека провела публічний розстріл 18 повстанців в селах Паркани і Плоске та 150 повстанців і «румунських шпигунів» в Тирасполі³⁶. Згодом, в Одесі було заарештовано ще 72 членів, інспірованої ЧК, Одеської підпільної організації.

Варто відзначити, що чекісти мали детальну інформацію про підготовку антибільшовицького походу військового відділу Й. Пшонника, зокрема, про плани його проведення, місця переправ, чисельність, озброєння і були готовими до нейтралізації цього виступу. 17 листопада 1921 р. агент ЧК Животков («Нардіні») повідомив начальника ЧК Тирасполя Южного про те, що наступ відділу Й. Пшонника на Тирасполь відбудеться не пізніше ночі 20 листопада. Наступного дня в Одеській губернській ЧК Животков зробив детальну доповідь про підготовку антибільшовицького виступу. Зокрема, він повідомляв, що штаб 3-го румунського корпусу 14 листопада 1921 р. видав Й. Пшоннику озброєння (100 гвинтівок, 2 підводи гранат, 4 кулемети системи «Льюїс») для проведення інвазії на радянську територію. Викрив завдання, які ставив Пшонник перед Одеською підпільною організацією (встановлення місць явок поблизу Одеси, участь в організації переправи через Дністер закордонних агентів, призначення інструкторів у 51-й більшовицьку дивізію, організація роти зв'язку, підготовка внутрішнього повстання). Животков також інформував, що перед його від'їздом з Румунії надійшла шифровка Й. Пшоннику від Ю. Тютюнника, який, ніби то, вимагав негайно розпочинати виступ і зайняти Одесу. Він також, викрив місця

переправ по Дністру; прізвиська керівників збройних загонів; підготовку обстрілу радянської території румунськими військами; заплановану підтримку повстання німцями-колоністами та ін.³⁷.

Ще один відділ Бессарабської повстанської групи забезпечив переправу в Україну командувача Південної повстанської групи А. Гулого-Гуленка. За версією останнього, в кінці жовтня 1921 р. він отримав наказ керівника ППШ Ю. Тютюнника виїхати разом із штабом Південної повстанської групи в район Уманського і Звенигородського повітів, де на нього вже, ніби то, мав очікувати озброєний повстанський відділ із Польщі. У жовтні 1921 р. А. Гулий-Гуленко у супроводі 17 повстанців перевдягнутих в червоноармійську форму, переправився через кордон у Кривулянах і рушив через Бірзулу-Голованець-Тальне в район Умані. Гулий стверджував, що наказ від ППШ про проведення антибільшовицького походу в Україну він отримав лише в кінці листопада 1921 р.³⁸. Таким чином, А. Гулий-Гуленко провину за провал антибільшовицького виступу на Півдні України покладав на ППШ Ю. Тютюнника, який, ніби то, видав запізнілий наказ і не скоординував дії повстанських центрів в Румунії і Польщі.

Повернувшись із України, вояки відділу Й. Пшонника зібралися в Бендерах. Румунське військове керівництво наказало перекинути всіх учасників нападу на Тирасполь на радянську територію, ймовірно для того, щоб уникнути звинувачень у підтримці українських повстанців і дипломатичного конфлікту з УСРР. Однак, після перемовин із українськими старшинами, румунські прикордонники дали змогу їм розійтися. Про результати антибільшовицького походу Й. Пшонник повідомив В. Поплавського, який перебував у Кишиневі. Однак відповіді від нього вже не отримав.

Загалом, можна погодитися із причинами поразки повстання на Півдні України, які називав під час допитів у ДПУ в 1922 р. командувач Південною повстанською групою А. Гулий-Гуленко, зокрема: 1) протистояння і взаємна недовіра між Петлюрою і Тютюнником; 2) невиконання польським і румунським командуванням своїх зобов'язань; 3) успішна діяльність більшовиць-

кої контррозвідки, яка виривала повстанські організації; 4) відсутність продовольчих запасів у населення; 5) наближення зими, а відтак — несприятливі для повстанської боротьби погодні умови³⁹. Однак, на наш погляд, головною причиною поразки все ж таки була слабка організаційно-оперативна робота штабу Південної повстанської групи і особисто її командувача, які не зуміли організувати на підпорядкованій їм території глибоко законспірованої підпільної мережі й вберегти її членів від репресій радянських органів держбезпеки, сформувавши за кордоном чисельні повстанські відділи і організувати несподіваний антибільшовицький випад із румунської території. Як наслідок, провести масштабний антибільшовицький виступ не вдалося.

Отримавши інформацію про розгром під Малими Миньками Повстанської армії Ю. Тютюнника і масові арешти підпільників на Півдні України, А. Гулий-Гуленко видав наказ по Південній повстанській групі про завершення підготовки до повстання. Разом із співробітниками штабу Стефанівим і Черненком він 28 грудня 1921 р. повернувся до Румунії⁴⁰.

В кінці листопада 1921 р. уряд УСРР надіслав до Румунії низку нот протесту, звинувачуючи румунське державне керівництво в антирадянській діяльності, підтримці українського повстанського руху, вимагаючи ліквідації українських повстанських органів в Румунії й видання організаторів нападу на Тирасполь — А. Гулого-Гуленка, Й. Пшонника, В. Стефаніва та ін.

У відповідь, румунська влада ліквідувала штаб Південної повстанської групи, а його співробітникам було наказано залишити територію Румунії. Однак, А. Гулий-Гуленко, Поплавський, Стефанів і Черненко переїхали до Бухаресту, де співпрацювали із дипломатичною місією УНР в Румунії. Завідувач Інформбюро в Кишиневі сотн. Василюк емігрував до Чехії. В Кишиневі залишилися лише близько двох десятків старшин і козаків у т.ч. Й. Пшонник. Вони створили залізничну артіль, де працювали вантажниками. Окремих вояків, залучали до своєї роботи румунські розвідувальні органи.

Впродовж січня–лютого 1922 р. А. Гулий-Гуленко готував звіт для Головного отамана і військового міністерства УНР про діяльність штабу Південної повстанської групи й похід відділів Бессарабської повстанської групи в листопаді 1921 р.

Найбільш активних учасників антибільшовицького повстанського руху на Півдні України радянським органам держбезпеки згодом вдалося арештувати.

Так, 18 липня 1922 р. співробітники ДПУ затримали в Одесі мешканця Кишинева Василя Свистунця. В ході допиту з'ясувалося, що арештований є генералом Армії УНР Андрієм Олексійовичем Гулим-Гуленком. У ході допиту він свідчив, що в УСРР потрапив за сприяння румунського Генштабу, який цікавила інформація про дислокацію більшовицьких військ на Півдні України і матеріали військового характеру⁴¹. Протягом трьох років тривало слідство. 28 лютого 1925 р. А. Гулому-Гуленку було сформульовано обвинувачення, а 27 травня цього ж року Харківський губернський суд засудив А. Гулого-Гуленка до десяти років ув'язнення «з суворою ізоляцією і конфіскацією всього майна». Подальша доля генерала невідома.

Після поразки відділу Й. Пшонника, С. Заболотний вирішив виїхати разом із Д. Бузьком за кордон. Проте, під час ініційованої Д. Бузьком повстанської наради, будинок, де вона відбувалася, оточили чекісти. С. Заболотний та інші повстанці змушені були здатися. Їх відвезли до повітової ЧК у Балті⁴². У травні 1922 р. С. Заболотному вдалося втекти із в'язниці і він продовжив антибільшовицьку боротьбу.

7 серпня 1922 р. співробітники Балтського ДПУ оточили хату в с. Фернатія, в якій перебував С. Заболотний і повстанці з його загону. Відбулася перестрілка. С. Заболотний відмовився здаватись і продовжував відстрілюватись. Тоді чекісти зігнали до подвір'я заручників із числа мешканців села, пообіцявши в разі продовження опору їх розстріляти. Отаман С. Заболотний і його побратими здалися. За вироком ревтрибуналу С. Заболотного було розстріляно⁴.

12 лютого 1925 р. більшовицьким прикордонним загоном на кордоні поблизу Ямполя було затримано Й. Пшонника. 29 серпня 1925 р. надзвичайна сесія Харківського окружного суду засудила його до «вищої міри соцзахисту» — розстрілу. Й. Пшонник намагався оскаржити це рішення і звернувся із заявою про помилування до Президії ВУЦВК. 31 серпня 1925-го Тимчасово виконуючий обов'язки Секретаря ВУЦВК Лобанов наклав на заяву повстанця резолюцію — «Припинити виконання вироку і переслати кримінальну справу Пшонника для розгляду Президії ВУЦВК в негайному порядку». 1 вересня 1925 р. засідання малої Президії ВУЦВК розглянуло кримінальну справу Й. Пшонника, відмовивши у помилуванні. Згодом Й. Пшонника було розстріляно.

Поразка антибільшовицького походу Бессарабської повстанської групи і Другого Зимового походу Армії УНР ознаменувала собою завершення українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Вона негативно позначилася на ставленні до українського національного руху керівництва Румунії і Польщі. Значно ускладнилося також становище української еміграції, яка, залишившись без підтримки, втратила можливості для ведення державницької роботи. Відбулися значні зміни в суспільних настроях українського населення. Воно стало більш пасивним і відмовлялося від активної підтримки повстанського руху, який поступово став занепадати.

¹ Срібняк І.В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Український історичний журнал. — 2001. — № 5. — С. 108.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 6. — Спр. 73862-ФП. — Арк. 26–27.

³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т.13. — Арк. 12.

⁴ Срібняк І.В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Український історичний журнал. — 2001. — № 5. — С. 111.

- ⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 13. — Арк. 13.
- ⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 12 — Арк. 3 зв.-4.
- ⁷ ЦДАВОВУ. — Ф. 2297. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 38.
- ⁸ ЦДАВОВУ. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 827. — Арк. 238–245.
- ⁹ Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. — К. : ПП Сергійчук М.І., 2006. — Т. IV. — С. 532.
- ¹⁰ ЦДАВОВУ. — Ф. 2297. — Оп.1. — Спр. 7. — Арк. 147.
- ¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т.13. — Арк. 14.
- ¹² *Архирейський Д., Ченцов В.* Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела // 3 архівів ВУЧК-НКВД-КГБ. 2000. — № 2/4 (13/15). — С. 25.
- ¹³ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т.16. — Арк. 30–31.
- ¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 17. — Арк. 79.
- ¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 17. — Арк. 80.
- ¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 17. — Арк. 80.
- ¹⁷ *Боган С.* Чорноморське повстанське козацьке військо у боротьбі за Українську державність у 1920–1922 рр. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2001. — Т. 6. — С. 359.
- ¹⁸ ЦДАВОВУ. — Ф. 2297. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 39.
- ¹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 17. — Арк. 3.
- ²⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 17. — Арк. 4.
- ²¹ *Срібняк І.В.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Український історичний журнал. — 2001. — № 5. — С. 112.
- ²² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр.66646. — Т. 17. — Арк. 14.
- ²³ *Срібняк І.В.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Український історичний журнал. — 2001. — № 5. — С. 113.
- ²⁴ «На Вас покладається обов'язок підняти та скерувати загальне повстання українського народу » Невідомі листи С. Петлюри до Ю. Тютюнника (червень-жовтень 1921р.). Публікація М. Ковальчука // Військово-історичний альманах. — К., 2006. — Ч. 13. — С. 60.

²⁵ «На Вас покладається обов'язок підняти та скерувати загальне повстання українського народу » Невідомі листи С. Петлюри до Ю. Тютюнника (червень-жовтень 1921р.). Публікація М. Ковальчука // Військово-історичний альманах. — К., 2006. — Ч. 13. — С. 61.

²⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 12 — Арк. 2зв.

²⁷ «На Вас покладається обов'язок підняти та скерувати загальне повстання українського народу » Невідомі листи С. Петлюри до Ю. Тютюнника (червень-жовтень 1921р.). Публікація М. Ковальчука // Військово-історичний альманах. — К., 2006. — Ч. 13. — С. 61.

²⁸ «На Вас покладається обов'язок підняти та скерувати загальне повстання українського народу » Невідомі листи С. Петлюри до Ю. Тютюнника (червень-жовтень 1921р.). Публікація М. Ковальчука // Військово-історичний альманах. — К., 2006. — Ч. 13. — С. 62–63.

²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 16. — Арк. 24.

³⁰ *Василенко В.* Документальні свідчення про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання та відновлення УНР (1921 р.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2008. — Ч. 1–2 (30/31). — С. 151.

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 16. — Арк. 24 зв.

³² ЦДАВОВУ. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 674. — Арк. 103.

³³ ЦДАВОВУ. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 827. — Арк. 277.

³⁴ ЦДАВОВУ. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 827. — Арк. 277 зв.

³⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1040. — Арк. 14.

³⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 17. — Арк. 81.

³⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 17. — Арк. 80 зв.

³⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 13. — Арк. 17.

³⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 12 — Арк. 3.

⁴⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 13. — Арк. 18.

⁴¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 12 — Арк. 1.

⁴² ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 66646. — Т. 17. — Арк. 5.

⁴³ *Янчук О.Б. Боган С.М.* Останній гайдамака Одещини // Чорноморські новини. — 2001. — 15 березня. — С. 3.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Віталій Скальський

Дворянин, попович та селянський син

(штрихи до біографій загиблих під Крутами у січні 1918 року)

Публікуються документи, що містять біографічну інформацію про вояків Студентського куреня, полонених та розстріляних більшовиками біля залізничної станції Крути у січні 1918 року.

Публикуются документы с биографической информацией о вояках Студенческого куреня, которые были взяты в плен и расстреляны большевиками возле железнодорожной станции Круты в январе 1918 года.

The author of this article publishes documents which contain biographic information about soldiers of the Student's kuren'; they were captive and shot up bolshevists near a railhead Kruty in January, 1918.

Для української національної пам'яті та історії України бій під Крутами 29 січня 1918 року є вузловим моментом. Ця подія стала символом боротьби за українську державність. У національній пам'яті Крутянський бій відіграє роль прикладу жертвовності, відданості державі (чи ідеї державності), а також трагедії, яка покликана мобілізувати націю перед загрозою зовнішнього втручання. Не останню роль також відіграє і образ жорстокого ворога — «росіян» у вкрай радикальних публікаціях або «більшовиків» — у більш поміркованих та виважених реляціях. Активне політичне використання історичного факту бою призвело до сформування навколо нього цілої низки міфів. До того ж у публіцистиці усталився набір певних стандартних пафосних фраз, якими щосічня наповнюються шпальти попу-

лярних періодичних видань. Тут можемо знайти і «трьохсот гімназистів-спартанців», і звинувачення С.Петлюри у загибелі вояків Студентського куреня, і твердження про слабку дослідженість бою, і відсутність джерел. А втім, історики успішно деконструюють усі міфи, що циркулюють навколо Крут та постають перед новими дослідницькими завданнями. Цьому підтвердження — новітні наукові дослідження проблеми¹.

Публікуючи нові документи спробуємо розширити наявну джерельну базу та впритул підійти до питання біографій 27 розстріляних більшовиками крутянців, похованих у Києві на Аскольдовій могилі. Адже про більшість із них відомі лише прізвища. Є певні відомості хіба-що про Володимира Шульгина², Володимира Наумовича³, Григорія Піп-

¹ *Бойко О.* Бій під Крутами: історія вивчення // Український історичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 43–54.; *Солдатенко В.* Крути: ще раз про історію, політику та кон'юнктуру // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. — 2005. — Вип. 28. — С. 87–105.; Крути. Січень 1918 р.: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Упоряд. *Я. Гаврилюк*. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. — 840 с.; Крути: 29 січня 1918 р. / Передмова І. Юхновського; упорядник *О. Бойко*. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2007. — 96 с.; *Білокінь С.* Крутяни // На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / Гол. ред. *М. Брайчевський, О. Домбровський, І. Гирич*. — Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів: Українське Історичне Товариство, 2000. — С. 444–459; Героїка трагедії Крут / Упор. *В. Сергійчук, Я. Гаврилюк*. — Київ: ПП Городенський, 2004. — 341 с.; Українська революція 1917–1921 рр.: подвиг героїв Крут: матеріали наукових читань (24 січня 2008) / Відп. ред. *В.Ф. Верстюк*. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. — 173 с.

² *Панченко В.* Володимир та Юрій: дві іпостасі трагедії // День. — 2004. — № 11.

³ *Проценко Л., Костенко Ю.* Лук'янівське цивільне кладовище: путівник. — К., 1998. — С. 46.

ського⁴, Івана Сорокевича⁵, Олександра Поповича⁶. Просопографічні дослідження учасників Крутянського бою, їхнього життя до Крут⁷ дозволять краще зрозуміти мотивацію вчинку: це був потяг молодих людей до пригод у дусі воєнної романтики чи внутрішня потреба захищати Україну і що об'єднувало таких позірно різних людей як дворянин, син священника та вихідець із селянської родини?

На підставі публікованих документів та інших джерел можемо створити такі біографічні довідки:

Божинський-Божко Микола Васильович (23 жовтня 1895, с. Калкаїв, Хорольський повіт, Полтавська губернія (тепер — села Старий і Новий Калкаїв, Семенівський район, Полтавська область) — 29 січня 1918, станція Крути) — народився у дворянській сім'ї Василя Трохимовича та Наталії Михайлівни. Від серпня 1907 до 29 квітня 1915 рр. навчався у Лубенській гімназії. По тому вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Університету св. Володимира. 1917 року став товаришем голови Тимчасового виконавчого комітету об'єднаної народно-пролетарської організації лівих соціалістів

⁴ Колянчук О. Закерзонці під Крутами // Наше слово (Варшава). — 2008. — № 3; Лось Й. Епічні герої живуть серед нас // Листи до Приятелів. — Ч. 2. — Листопад 2009; Лось Й. Шляхетний порив Григорія Піпського // Листи до Приятелів. — Ч. 0. Березень 2009; Ткаченко І. Григорій Піпський мешкав у нашій квартирі // Листи до Приятелів. — Ч. 0. Березень 2009.

⁵ Колянчук О. Закерзонці під Крутами // Наше слово (Варшава). — 2008. — № 3.

⁶ Лисий М. Світлій пам'яті Олександра Поповича // Спілка (Сквира). — 1918. — № 6. — С. 3–4; Росінський М. Попович на Сквирщині // Спілка (Сквира). — 1918. — № 7. — С. 1–2.

⁷ Тинченко Я. Життя після Крут. Як склалася доля учасників крутянського бою // Український тиждень. — 2010. — № 4 (117). — С. 52–54.

України⁸. Під час бою під Крутами 29 січня 1918 року потрапив у полон і був розстріляний більшовиками. 19 березня 1918 року похований на Аскольдовій могилі у Києві.

Ганкевич Микола Георгійович (? , с. Юзефівка, Васильківський повіт, Київська губернія (тепер — с. Йосипівка, Білоцерківський район, Київська область) — 29 січня 1918, станція Крути) — народився у родині священника Георгія Автономовича Ганкевича. Можливо, у дитинстві переїхав до с. Вергуни (Черкаський повіт, Київська губернія), де служив батько. Навчався в Олександрівській (першій) київській гімназії. 1917 року перевівся до восьмого класу новоствореної Другої київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства. Під час бою під Крутами 29 січня 1918 року потрапив у полон і був розстріляний більшовиками. 19 березня 1918 року похований на Аскольдовій могилі у Києві.

Кольченко Павло Іванович (? , с. Баламутівка, Сквирський повіт, Київська губернія (тепер — с. Заріччя, Ружинський район, Житомирська область) — 29 січня 1918, станція Крути) — народився у сім'ї селянина Івана Опанасовича Кольченка. Навчався у Четвертій київській гімназії. 1917 року перевівся до восьмого класу новоствореної Другої київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства. За спогадами І. Лоського, Павло на той час уже побував на фронті. Під час бою під Крутами 29 січня 1918 року потрапив у полон і був розстріляний більшовиками. 19 березня 1918 року похований на Аскольдовій могилі у Києві.

Окрім того, дана публікація, а саме документ № 5, дозволяє укласти вичерпний перелік учнів Другої київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства, які загинули під

⁸ Лист до редакції газети «Нова рада» Тимчасового виконавчого комітету об'єднаної народно-пролетарської організації лівих соціалістів України // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Упоряд. Я. Гаврилюк. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. — С. 94–95.

Крутами. Адже протокол засідання педагогічної ради чітко та недвозначно називає ці прізвища: Василь Гнаткевич, Євген Тернавський, Андрій Соколовський, Іван Сорокевич, Григорій Піпський, Павло Кольченко, Микола Ганкевич. Ще один учень саме цієї гімназії — Юрій Дубницький, як зазначено у документі «вбитий під Синявою». Це ставить нове запитання: що відбувалося під Синявою у січні 1918 року і чому там загинув гімназист? І чи не стоїть ця подія в одному ряді із Крутами, Літками, Воронковом? Як бачимо, у списку із протоколу педради відсутні прізвища ще двох юнаків — Корпана та Мисана, які у популярних історичних працях зазначаються як учні Кирило-Мефодіївської гімназії. Правдоподібно, що їх сліди треба шукати в інших навчальних закладах Києва.

* * *

Публіковані документи зберігаються у Державному архіві міста Києва у фондах університету св. Володимира (тепер — Київський національний університет імені Тараса Шевченка) (Ф. 16) та Другої київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства (Ф. Р-332).

Документи №№ 1–4, 6–9, 12 друкуються вперше, а №№ 5, 10 та 11 уже були оприлюднені у 2004 та 2008 рр.⁹. Їх повторна публікація викликана тим, що сукупність усіх документів, розміщених у даній статті є цілісним комплексом матеріалів, які висвітлюють біографічні дані загиблих під Крутами. Археографічна публікація лише нововиявлених документів знизило б їх наукову цінність.

⁹ *Ткаченко І.* Їх юних сміливців, лиш жменька була — із серцем зі сталі і духом з граніту // Героїка трагедії Крут / Упор. *В. Сергійчук, Я. Гаврилюк.* — Київ: ПП Городенський, 2004. — С. 222–233.; Теж саме // Крути. Січень 1918 р.: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Упоряд. *Я. Гаврилюк.* — К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. — С. 675–690.; Його ж. На кров'ю політім крутянським снігу в безсмертя вписалось геройське ім'я // Там само. — С. 690–708.

Тексти друкуються мовою оригіналу. Мовно-стилістичні та орфографічні особливості документів збережено. Пропущені в автентичному тексті частини слів відновлено і взято у квадратні дужки. Без особливих застережень розставлені розділові знаки. Особисті підписи позначено так: [підпис] або [підписи].

Кожен документ отримав порядковий номер, заголовок, місце та дату створення, архівну легенду. Заголовки складено відповідно до характеру та змісту документу. Місце та дата створення документу визначено за текстом документу або ж іншим способом. Архівна легенда вказує на місце зберігання документу: назву архіву, номери фондів, описів, справ, аркушів.

Публікація документів супроводжується коментарями довідкового характеру.

№ 1

**Свідоцтво про народження та хрещення
Миколи Божинського-Божка***м. Полтава, 20 січня 1903 року*

№ 1508

Свидѣтельство.

По Указу ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, дано сіе свидѣтельство изъ Полтавской Духовной Костисторіи за надлежашею подписью и приложеніемъ казенной печати дворянину Василию Трофимову Божинскому Божко, согласно его прошенію въ томъ, что въ метрической книгѣ, хранящейся въ архивѣ Консисторіи Хорольского у[езда] с[ела] Калкаева¹⁰ Николаевской церкви за тысяча восемьсотъ девяносто пятый (1895) годъ подъ № 49^{мъ} записано такъ: «Двадцать третьего (23) Октября у дворянина села Калкаева Василия Трофимова Божинскаго-Божка и законной его жены Наталіи Михайловой, обоихъ православныхъ, родился сынъ Николай который и крещень 31 Октября священникомъ Митрофаномъ Верховскимъ. Воспріемниками были села Казенной Кривой Руды¹¹ Хорольскаго уѣзда священнической сынъ Тимофей Михайловъ Курдиновскій и Лубенскаго уѣзда села Остапова¹² дворянка Екатерина Дмитріева Вертепина». Гербовой сборъ уплаченъ Января 20 дня 1903 года.

Членъ Консисторіи, Священникъ [підпис]

Секретарь [підпис]

Столоначальникъ [підпис]

Державний архів міста Києва (далі — ДАК). — Ф. 16. Университет св. Владимира. — Оп. 464. — Спр. 992. Божинский-Божко Н. В. — Арк. 12.

¹⁰ Тепер — села Старий і Новий Калкаїв Семенівського району Полтавської області.

¹¹ Тепер — село Крива Руда Семенівського району Полтавської області.

¹² Тепер — село Остапівка Лубенського району Полтавської області.

№ 2
Документ про закінчення Миколою
Божинським-Божком Лубенської гімназії

м. Лубни, Полтавська область, 30 квітня 1915 року

№ 431-й.

Аттестатъ зрѣлости.

Данъ сей аттестатъ Божинскому-Божко Николаю Васильевичу вѣроисповѣданія православнаго, родившимся въ Полтавской губерніи, Хорольскаго уѣзда, въ селѣ Калкаево 23 октября 1895 года въ томъ, что он, вступив въ Лубенскую гімназію¹³ въ августъ мѣс[яце] 1907 года, при отличномъ поведеніи, обучался по 29 апрѣля 1915 года и кончилъ полный восьмиклассный курсъ, при чемъ обнаружилъ нижеслѣдующія познанія:

Въ Законѣ Божіемъ	хорошія (4)
— русскомъ языкѣ съ церковнославянскимъ и словесности	удовлетворительныя (3)
— философской пропедевтикѣ	удовлетворительныя (3)
— латинскомъ языкѣ	удовлетворительныя (3)
— греческомъ языкѣ	—
— математикѣ	хорошія (4)
— математической географіи	удовлетворительныя (3)
— физикѣ	удовлетворительныя (3)
— исторіи	удовлетворительныя (3)
— географіи	удовлетворительныя (3)
— законовѣдѣніи	хорошія (4)
— нѣмецкомъ языкѣ	хорошія (4)
— французскомъ языкѣ	хорошія (4)

На основаніи чего и выданъ Божинскому-Божко отъ Лубенской гимназіи сей аттестатъ зрѣлости, предоставляющій всѣ права, обозначенныя въ §§ 130–132 ВЫСОЧАЙШЕ утвержденнаго 30-го іюля 1871 года Устава Гимназій и Прогимназій; а также въ 1 п[ункте] 50 и 173 ст[атей] Устава о воинской повинности. Г[ород] Лубны, Полтавской губерніи, 1915 года апрѣля 30 дня.

Директоръ [підпис]

Исп[олняющій] об[язанности] Инспектора [підпис]

Законоучитель [підпис]

Члены Педагогическаго Совѣта [підписи]

Секретарь Педагогическаго Совѣта [підпис]

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 464. — Спр. 992. — Арк. 15.

¹³ Лубенська чоловіча гімназія — середній навчальний заклад. Заснований 1872 року. Посаду її директора займав Матвій Симонов (Номис). У ній навчалися Олександр Шліхтер, Володимир Шемет, Олесь Донченко, Микола Чеботарів, Григорій Чупринка, Микола Порш, Михайло Лободинець. Дет. див.: Симонов М.Т. Заметки к юбилейной по случаю двадцатипятилетия Лубенской гимназии записке. — К., 1898. — 39 с.

№ 3

**Заява Миколи Божинського-Божка проректору
Університету св. Володимира про надання права
на пільговий проїзд залізницею**

м. Саратов, РФ, 10 травня 1916 року

Призванъ*

Господину Проректору

Императорскаго Университета

Св[ятого] Владимира

Вѣроисповѣд[анія] православного

Студ[ента] ф[изико]-м[атематического] факультета

Мат[ематического] отд[еления]

Николая Васильевича

Божинскаго-Божка живущаго

въ г[ороде] Лубнахъ Полтавской губ[ернии]

Прошеніе

Честь имѣю покорнейше просить выдать мнѣ отпускъ по случаю лѣтнихъ каникулъ въ г[ороде] Лубны Полтавской губ[ернии] и выдать льготное удостоверение на проѣзд от ст[анции] Саратовъ¹⁴ до ст[анции] Лубны и обратно отъ Лубень до ст[анции] Саратова.

г[ород] Саратовъ 10 мая 1916 г[од].

Николай Божинскій Божко

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 464. — Спр. 992. — Арк. 4.

¹⁴ У 1915–1916 рр. у зв'язку із військовими діями Першої світової війни Університет св. Володимира перебував в евакуації у м. Саратов.

* Дописано іншим почерком

№ 4

Фотографія Миколи Божинського-Божка

Лубни, приблизно 1915 рік

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 464. — Спр. 992. — Арк. 17.

№ 5

**Витяг з протоколу засідання Педагогічної ради
II Київської української гімназії
імені Кирило-Мефодіївського братства
від 22 березня 1918 року**

Київ, 22 березня 1918 року

10. Пропозиція п[ана] Діректора гімназії ушанувати пам'ять учнів гімназії, що полягли в боях під час январських подій с[ього] р[оку] = Гнаткевича В[асиля], Тернавського Євг[ена], Соколовського Андрія; VII кл. Сорокевича Ів[ана], Піпського Григ[орія]; VIII кл. Кольченка Павла, Ганкевича Миколу і Дубницького Юрія, що вбитий під Синявою.

Просити п[ана] Діректора гімназії звернутися до батьків учнів і висловити жаль і співчуття ради з приводу передчасної смерти їх дітей.

Просити батьків забитих в боях учнів гімназії надіслати фотографічні портрети дітей. Портрети бажано б збільшити і вивісити їх в помешканні гімназії.

Вдатися до мністерства справ освітніх в справі заснування при гімназії стіпендії пам'яти забитих в январських боях учениках гімназії.

Зазначених учнів виключити з списків.

ДАК. — Ф. Р-332. Київська друга українська гімназія. 1917–1921 рр. — Оп. 1. — Спр. 5. Протоколи засіданий педагогического совета за 1917–1918 годы. 10 сентября 1917 г. — 13 сентября 1919 г. На 100 арк. — Арк. 14.

№ 6

**Заява Миколи Ганкевича про зарахування його
до II Київської української гімназії
імені Кирило-Мефодіївського братства**

Київ, 12 вересня 1917 року

Шановному Панові Діректору
II-ї Української гімназії¹⁵
Гімназиста 8-го класу
Миколи Ганкевича

Прохання

Прохаю прийняти мене до 8-го класу II-ї Української гімназії.

1917 р. 12 вересня
Микола Ганкевич

Документи мої находяця в канцелярії I-ї Олександрівської гімназії¹⁶. Атестацію до цього представляю.

Документ затребований 15/XI № 196¹⁷

ДАК. — Ф. Р-332. — Оп. 1. — Спр. 86. Ганкевич Николай Георгиевич. 1917–1918. На 7 арк. — Арк. 1.

¹⁵ Друга київська українська гімназія імені Кирило-Мефодіївського братства — середній навчальний заклад, заснований 1917 р. Директорами були Теоктист Сушицький та Григорій Козленко.

¹⁶ Перша Олександрівська київська гімназія — навчальний заклад, заснований 1809 року. З початком Української революції 1917–1921 рр. та відкриттям у Києві україномовних гімназій деякі учні перевелися до них. 1917 року у приміщенні гімназії розташувалася Перша українська гімназія імені Тараса Шевченка.

¹⁷ Дописано іншим почерком.

№ 7

**Лист директора Київської Олександрівської гімназії
до директора II Київської української гімназії
імені Кирило-Мефодіївського братства
про пересилання документів Миколи Ганкевича**

Київ, 16 грудня 1917 року

М[инистерство] Н[ародного] П[росвещения]
Київській учебный округ
Директора
Императорской Александровской
Київской гімназії
Декабря 16 дня 1917 г.
№ 1446
г[ород] Київъ
Д. № 3 1917 г[ода]
Господину Директору
Київской 2-й Украинской
мужской гімназії

Вслѣдствіе отношенія отъ 14 ноября 1917 г[ода] за № 196 при семь препровождаю поименованные на оборотѣ документы ученика Николы Ганкевича о полученіи которыхъ прошу увѣдомить меня надписью на семь-же.

Директор гімназії [підпис]

Письмоводитель [підпис]

Опись документамъ, посылаемыхъ при настоящемъ
отношеніи:

№ п/п	Наименованіе документовъ
1.	Увольнительное свидѣтельство въ знаніи курса VII кл[асса] гимназіи отъ 15 декабря 1917 г[ода] за № 1438
2.	Метрическая выпись выдан[ная] прич[том] Іоанно-Богослов[ской] церкви с. Юзефовки ¹⁸ Васильк[овского] у[езда] отъ 14/VII 1908 года за № 37.
3.	Копія послужного списка о службѣ отца
4.	Свидѣтельство о привитіи оспы.

ДАК. — Ф. Р-332. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 4-4 зв.

¹⁸ Тепер — село Йосипівка Білоцерківського району Київської області.

№ 8

**Лист батька Миколи Ганкевича до директора
II Київської української гімназії
імені Кирило-Мефодіївського братства**

*с. Вергуни, Черкаський район, Черкаська область,
14 червня 1918 року*

Надіслати Г. К.¹⁹
До пана Діректора Київської
2 Української імени
Кирила і Мефодія гімназії
Черкаського повіту на Київщині,
села Вергунів
Св[ято-]Троїцької церкви священика
Георгія Ганкевича

Прохання

Прошу Вас, В[ельми]-Шановний пане Добродію, надіслати
міні метрику о народженні мого сина Миколи Ганкевича, забитого
під Крутами.

Священик Георгій Ганкевич

1918 р.
1/14 червня № 152
П[оштова] ст[анція] Вергуни
Черк[аський] п[овіт]
на Київщині

ДАК. — Ф. Р-332. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 7.

¹⁹ Написано іншим почерком.

№ 9

**Лист директора II Київської української гімназії
імені Кирило-Мефодіївського братства
до батька Миколи Ганкевича**

Київ, 13 серпня 1918 року

М[іністерство] Н[ародної] О[світи]
Діректор 2 Української Гімназії
імени Кирило-Методієвського брацтва
13 серпня 1918 р[оку]
№ 252
Київ

о[тцю] Г. Ганкевичу

Згідно листа Вашого від 14 червня б[іжучого] р[оку] при цьому висилається: 1) Ваш послужбовий список / копія за ч[ислом] 411, 2) Метричне свідоцтво сина Вашого Миколи за ч[ислом] 37, 3) Свідоцтво за 7 класів, видане йому Олександрівською Київською Гімназією 15 грудня 1917 року за ч[ислом] 1438 і 4) Свідоцтво про прищеплення віспи за ч[ислом] 40. Про одержання позначених документів просимо повідомити гімназію.

за Директора [підпис]
Діловод [підпис]

№ 203 Зазначени документи одержав священник Георгій Ганкевич 1918 р[оку] 17 Серпня с[ела] Вергуни²⁰, Черк[аського] пов[іту], на Київщині²¹.

ДАК. — Ф. Р-332. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 2.

²⁰ Тепер — село Вергуни Черкаського району Черкаської області.

²¹ Дописано іншим почерком.

№ 10

**Довідка, видана II Київською українською гімназією
імені Кирило-Мефодіївського братства про загибель
Миколи Ганкевича у бою під Крутами***Київ, 19 жовтня 1918 року*

19 жовтня 1918 р[оку]
№ 367

Посвідчення

Видане цеє Георгію Автономовичу Ганкевичу в тому, що син його Ганкевич Микола був учнем VIII кл[асу] дорученої мені 2-ої Української Гімназії, як учень середньої школи, був не жонатий і в січнію 1918 року був забитий в бою з большевиками під Крутами.

Посвідчення цеє видається для представлення до пенсійного відділу головного штабу.

Директор
Діловод

ДАК. — Ф. Р-332. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 3.

№ 11

**Довідка, видана II Київською українською гімназією
імені Кирило-Мефодіївського братства про загибель
Павла Кольченка у бою під Крутами**

Київ, 15 червня 1918 року

М[іністерство] Н[ародної] О[світи]
Діректор 2 Української Гімназії
імені Кирило-Методієвського брацтва
червня 15 дня 1918 р[оку]
№ 191
Київ

Посвідчення

Оцим посвідчується, що Павло Кольченко був учнем VIII класу дорученої мені Гімназії, був нежонатий. В січні 1918 року вступив в студентський курінь і був забитий в бою з большевиками під Крутами.

З списку учнів виключений протоколом Педагогічної ради 22/III 1918 року.

Посвідчення цеє видається по проханню батьків.

Директор
Діловод [підпис]

ДАК. — Ф. Р-332. — Оп. 1. Спр. 25. Удостоверения, метрические выписки гимназистов за 1917–1918 гг. 1 сентября 1917 г. — 15 сентября 1919 г. На 26 арк. — Арк. 3.

№ 12

**Довідка, видана II Київською українською гімназією
імені Кирило-Мефодіївського братства
про місце навчання Павла Кольченка
та місце проживання його батька**

Київ, 22 серпня 1918 року

22 серпня 1918

№ 268

Посвідчення

Оцим посвідчується, що Павло Іванів Кольченко був учнем 2-ої Української Гімназії м. Київ.

По документам, які залишились в Гімназії видно, що батько його Іван Афанасевич Кольченко мешкає в селі Баламутівці²², Ружинської волости Сквірського повіту.

Посвідчення це видається по проханню батьків.

Директор
Діловод

ДАК. — Ф. Р-332. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 4.

²² Тепер — село Заріччя Ружинського району Житомирської області.

Дисертації з проблем історії Української революції, захищені в 2006–2011 роках

Всього дисертацій: 173

З них: докторських — 25

кандидатських — 148

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

2006 рік

Донченко С. П. **Ліберальні партії України. 1900–1920 рр.:** дис... д. і. н. / Дніпропетровський національний ун-т. — Донецьк, 2006.

Киридон А. М. **Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки):** дис... д. і. н. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006.

Любовець О. М. **Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917–1920 рр.):** дис... д. і. н. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006.

Рибак О. З. **Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ — першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст:** дис... д. і. н. / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Інститут народознавства — Л., 2006

Савицька Л. Л. **Мистецтво України в контексті художнього життя межі століть. 1890–1910-ті роки:** дис... д-ра мистецтвознав. / Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. — К., 2006.

Соловйова В. В. **Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр.:** дис... д. і. н. / Донецький національний ун-т — Донецьк, 2006.

Турченко Г. Ф. **Південна Україна в контексті формування модерної української нації (ХІХ — початок 20-х рр. ХХ ст.):** дис... д. і. н. / Дніпропетровський національний ун-т. — Дніпропетровськ, 2006.

2007 рік

Алексієвець Л. М. **Польща в 1918–1926 рр.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою:** дис... д. і. н. / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 2007.

Губа П. І. **Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр.:** дис... д. і. н. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2007.

Гудь Б. В. **Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX століття: етносоціальний аспект:** дис... д. і. н. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України — Л., 2007.

Жерноклеєв О. С. **Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.):** дис... д. і. н. / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 2007.

Задунайський В. В. **Військові традиції українських козаків у кінці XIX – на початку XX ст. та їх відродження в новітню добу:** дис... д. і. н. / Донецький національний ун-т — Донецьк, 2007.

Наумов С. О. **Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність, 90-і рр. XIX ст. — лютий 1917 р. (на матеріалі Лівобережжя):** дис... д. і. н. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2007.

Пономарьова І. С. **Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури:** дис... д. і. н. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2007.

2008 рік

Атоян О. М. **Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917 — 1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Махном):** дис... д. ю. н. / Луганський державний університет внутрішніх справ — Луганськ, 2008.

Гай-Нижник П. П. **Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки (березень 1917 р. — квітень 1918 р.):** дис... д. і. н. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2008.

Яневський Д.Б. Політичні системи України 1917–1920 рр.: спроби творення і причини поразки. Монографія: дис... д. і. н. / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці, 2008.

2009 рік

Михайлюк О. В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: дис... д. і. н. / Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара — Д., 2009.

Тельвак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX — 30-х років XX століття: дис... д. і. н. / НАН України; Інститут історії України — К., 2009.

Ткачук П. П. Сухопутні війська Збройних сил України доби революції 1917–1921 рр.: дис... д. і. н. — Національний університет «Львівська політехніка». — Львів, 2009.

2010 рік

Великочий В. С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: умови становлення, етапи розвитку, особливості: дис. ... д. і. н. / Ін-т історії України НАН України. — К., 2010.

Корновенко С.В. Аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля (1919–1920рр.): дис. ... д. і. н. / Ін-т історії України НАН України. — К., 2010.

Лозовий В. С. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис. ... д. і. н. / Інститут історії України НАН України. — К., 2010.

Дацків І.Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.): дис. д. і. н. / Дипломатична академія МЗС України. — К., 2010.

2011 рік

Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.): історіографія проблеми: дис... д. і. н. / Інститут історії України НАН України. — К., 2011.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

2006 рік

Бондаренко В. Г. **Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.)**: дис... канд. іст. наук / Запорізький національний ун-т — Запоріжжя, 2006.

Бурачок Л. В. **Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883–1940 рр.)**: дис... канд. іст. наук / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника — Івано-Франківськ, 2006.

Бутенко А. П. **Еволюція поглядів М. Міхновського на українську державність та шляхи їх практичної реалізації**: дис... канд. іст. наук / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького — Черкаси, 2006.

Вірченко В. В. **Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.)**: дис... канд. іст. наук / НАН України; Інститут історії України — К., 2006.

Вовк Я. О. **Політика Польської держави стосовно християнських конфесій (1918–1926 рр.)**: дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006.

Гончарова Н. О. **Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90- ті роки XIX ст. — лютий 1917 р.)**: дис... канд. іст. наук / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова — О., 2006.

Григоровук Н. А. **Наукова та громадська діяльність Миколи Чубатого (1889–1975 рр.)**: дис... канд. іст. наук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2006.

Довган Ю. Л. **Політика Франції, Великої Британії та США щодо національної державності України в 1917–1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографії**: дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006.

Заводовський А. А. **Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст.**: дис... канд. іст. наук / НАН України; Інститут історії України — К., 2006.

Калиняк Л. Д. **Польські селянські партії у суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939рр.):** дис... канд. іст. наук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2006.

Кириченко В. Г. **Державницька, громадсько-політична та культурно-освітня діяльність В.Зіньківського (1881–1962 рр.):** дис... канд. іст. наук / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова — К., 2006.

Кондратюк О. В. **Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.)** дис... канд. юрид. наук / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2006.

Костючок П. Л. **Етнополітичні та національно-культурні процеси на Гуцульщині в контексті становлення української нації (кінець XIX ст. — 1939 р.)** дис... канд. іст. наук / Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника. — Івано-Франківськ, 2006.

Кришина Н. В. **Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році:** дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006.

Магурчак А. М. **Громадсько-політична діяльність Миколи Порша (1900–1921 рр.):** дис... канд. іст. наук / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова — К., 2006

Мандзяк В. П. **Історіографія українського національного руху в Галичині XIX – початку XX ст.:** дис... канд. іст. наук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2006.

Опря І. А. **Становище та діяльність пізньопротестантських громад Правобережної України (1900–1917 рр.):** дис... канд. іст. наук / НАН України; Інститут історії України — К., 2006.

Пилипчук О. О. **Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871–1919):** дис... канд. іст. наук / НАН України; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва — К., 2006.

Попенко Я. В. **Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (листопад 1918–1921 рр.):** дис... канд. іст. наук / Запорізький національний ун-т — Запоріжжя, 2006.

Сапак Н.В. **Художнє життя України кінця XIX — першої третини XX століття.** дис... канд. мистецтвознав. Нац. акад. образотворч. мистецтва і архіт. — К., 2006.

Слісаренко П.М. **Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 — листопад 1920 рр.):** дис... канд. іст. наук /; Нац. акад. оборони України. — К., 2006.

Смогоржевська І. А. **Українська історична бібліографія (кінець XIX ст. — 1939 р.): становлення і розвиток:** дис... канд. іст. наук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2006.

Ткаченко І. В. **Джерела з історії видавничої діяльності М.Грушевського в Києві (1907-1914 рр.):** дис... канд. іст. наук / НАН України; Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського — К., 2006.

Ткачук О. В. **Український церковно-православних рух 1917–1921 рр.:** дис... канд. іст. наук / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова — К., 2006.

Хімяк О. М. **Українська преса другої половини XIX — початку XX ст. як чинник формування національної свідомості українців Галичини:** дис... канд. іст. наук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2006.

Хлистун І.Г. **Національне виховання в родині української еліти (кінець XIX — початок XX століття)** дис... канд. пед. наук / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2006.

Чмир М. В. **Символіка збройних сил України 1917–1920 рр.:** дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006.

Шевчук Г. Й. **Фахово-господарська та культурно-освітня діяльність товариства «Сільський господар» (1899–1944):** дис... канд. іст. наук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2006.

Шинкарук Я.І. **Правові засади організації та діяльність Міністерства внутрішніх справ Української Народної Республіки доби Директорії (листопад 1919–1921 рр.)** дис... канд. юрид. наук / Київ. нац. ун-т внутр. справ. — К., 2006.

Шкода Н. А. **Місце і роль українського драматичного театру Наддніпрянщини другої половини ХІХ — початку ХХ ст. в національно-культурному відродженні.** дис... канд. іст. наук / Запоріж. нац. ун-т. — Запоріжжя, 2006.

Штанько Я. В. **Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918-1920 рр.):** дис... канд. іст. наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 2006.

Юксель Г. З. **Кримськотатарська преса в 1917–1928 рр.: тенденції розвитку й національна своєрідність.** дис... канд. філол. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. — К., 2006

Яковенко Г. Г. **Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799-1917 рр.):** дис... канд. іст. наук / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна — Х., 2006.

2007 рік

Бавико О. Є. **Політична опозиція гетьманатові П. Скоропадського (квітень–грудень 1918р.).** дис... канд. політ. наук / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. — К., 2007.

Баран О. Я. **Культура і побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець ХІХст.–1939р.):** дис... канд. іст. наук / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника — Івано-Франківськ, 2007

Бардаш О. Д. **Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ століття (1900-1917 рр.):** дис... канд. іст. наук / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова — К., 2007.

Бойко Ю. О. **Громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка:** дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2007.

Боса Л. Г. **Соціалізація української молоді кінця ХІХ — початку ХХІ ст.:** дис... канд. іст. наук / НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського — К., 2007.

Василик І. Б. **Громадсько-політична діяльність Костя Левицького (остання чверть XIX ст. — 1918р.):** дис... канд. іст. наук / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка — Т., 2007.

Герасименко О. В. **Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 — лютий 1917 рр.):** дис... канд. іст. наук / Чернігівський держ. ін-т економіки і управління — Чернігів, 2007.

Гречка А. Б. **Боротьба прогресивних сил Лівобережної України за українізацію освіти 1900 на початку 1917рр.:** дис... канд. іст. наук / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова — К., 2007.

Грибенко О. М. **Державотворчі процеси в Наддніпрянській Україні 1917–1920 рр: історичний аспект:** дис... канд. іст. наук / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля — Луганськ, 2007.

Данилець Ю.В. **Православна церква на Закарпатті у першій половині XX ст.:** дис... канд. іст. наук / Ужгородський національний ун-т — Ужгород, 2007.

Двуреченська О. С. **Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII — початок XX ст.):** дис... канд. іст. наук / Національний гірничий ун-т — Д., 2007.

Дмитрушко В.М. **Парламентаризм в Україні другої половини XIX ст. — 1920 р.: історіографія** дис... канд. іст. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2007.

Дудник О. В. **Національно-демократичні перетворення на Київщині в революційну добу (березень 1917–1920 рр.):** дис... канд. іст. наук / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. П. Тичини — К., 2007.

Еткіна І. І. **Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 — березень 1921 рр.):** дис... канд. іст. наук / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка — Чернігів, 2007.

Захарова О. О. **Князь Георгій Львов та його діяльність на чолі Всеросійського земського союзу:** дис... канд. іст. наук / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка — Чернігів, 2007.

Зборець С. В. **Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.): історіографія проблеми:** дис... канд. іст. наук / Дніпропетровський національний ун-т — Д., 2007.

Кабачек В. В. **Діяльність місцевих державних органів України по розвитку промисловості в 1921–1922 рр.:** дис. канд. іст. наук / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна — Харків, 2007.

Коваль І. М. **Наукова та громадська діяльність Ярослава Пастернака (1913–1969 рр.):** дис... канд. іст. наук / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника — Івано-Франківськ, 2007.

Коваль М. В. **Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність В. П. Затонського:** дис... канд. іст. наук / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці, 2007.

Кошетар У. П. **Роль Української греко-католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр.:** дис... канд. іст. наук / Запорізький національний ун-т — Запоріжжя, 2007.

Кройтор В. К. **Українське питання в політиці Румунії (1918–1927 рр.):** дис... канд. іст. наук / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова — О., 2007.

Курас Д. І. **Суспільно-політичні погляди М.Шаповала: становлення, еволюція, втілення в історичних концепціях:** Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський славістичний університет. — Київ, 2007.

Кучеров Г. Г. **Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923 рр.):** дис... канд. іст. наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 2007.

Малець Н. Б. **Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука (1873–1959)**: дис... канд. іст. наук / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; Інститут народознавства — Л., 2007.

Мартиненко Н. М. **Діяльність РСДРП (меншовиків) в Україні (1907–1914 рр.)**: дис... канд. іст. наук / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна — Х., 2007

Папакін А. Г. **Формування Польських військ в Україні у 1917–1918 рр.**: дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2007.

Познанська К. В. **Ліквідація більшовиками есерівської та меншовицької партійно-політичної опозиції в Україні (кінець 1919–1924 рр.)**: дис... канд. іст. наук / Дніпродзержинський держ. технічний ун-т — Дніпродзержинськ, 2007.

Половинчак Ю. М. **Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці XIX — початку XX століття**: дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2007.

Рудько С.О. **Суспільно-політична діяльність Миколи Василенка**: дис... канд. іст. наук / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. — Львів, 2007.

Симчишин О. С. **Діяльність бундівських організацій у Правобережній Україні XX століття**: дис... канд. іст. наук / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького — Черкаси, 2007.

Скорич Л. В. **УНР і ЗУНР: військово-політичне співробітництво у 1918-1919 рр.** : дис... канд. іст. наук / Національний ун-т «Львівська політехніка». — Л., 2007.

Старіцин О.В. **Правові основи служби кримських татар у військових формуваннях Російської імперії (1784–1917 рр.)** дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2007.

Стомилюк Л. В. **Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914рр.):** дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2007.

Чуйко І. С. **Громадська та парламентська діяльність Євгена Олесницького (1860–1917 рр.):** дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка — Тернопіль, 2007.

Шандра І. О. **З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії в системі державних та громадських установ (1874–1918 рр.):** дис... канд. іст. наук / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка — Луганськ, 2007.

Шихненко І. М. **Історичні погляди Олександра Грушевського:** дис... канд. іст. наук / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського — К., 2007.

Шишкіна Є. К. **Незагальнообов'язкові паперові гроші (бони) України 1914–1925 років як історичне джерело:** дис... канд. іст. наук / Національний технічний ун-т «Харківський політехнічний ін-т» — Х., 2007.

Щербін Л. В. **Конституційно-демократична партія Росії та українське питання (1905–1918 рр.):** дис... канд. іст. наук / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника — Івано-Франківськ, 2007.

2008 р.

Бойко Ю. О. **Видавнича, благодійницька та громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка (1880-ті рр. — 1929р.):** дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2008.

Бондар Н.О. **Діяльність українських політичних партій на Харківщині в роки революції та громадянської війни (1917–1921 рр.):** дис... канд. іст. наук / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2008.

Гандзюк В. О. **Часописи Поділля періоду національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) у відстоюванні ідей державності.** дис... канд. наук із соц. комунікацій / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Ін-т журналістики. — К., 2008.

Глушковецький Анатолій Леонідович. **Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії):** дис... канд. іст. наук / Кам'янець-Подільський держ. ун-т — Кам'янець-Подільський, 2008.

Греченюк Н. І. **Східна Галичина і Закарпаття: проблеми суспільно-політичних взаємин (1918–1939 рр.).** — Дис... канд. іст. наук / Ужгородський національний університет, Ужгород, 2008.

Гринівський Т.С. **Часопис «Книгарь» як осередок вивчення видавничої справи в Україні періоду визвольних змагань (1917–1920 рр.).** дис... канд. наук із соц. комунікацій / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Ін-т журналістики. — К., 2008.

Давидова Н. В. **Наукова інтелігенція в громадсько-політичному русі за українізацію освітніх закладів та державних установ (кінець XIX ст. — 1920 р.):** дис... канд. іст. наук / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили — Миколаїв, 2008.

Добржанський С. О. **Товариство «Руська бесіда» на Буковині: організація, ідейні засади, культурно-просвітня діяльність (1869-1940 рр.):** дис... канд. іст. наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 2008.

Іванисько С. І. **Софія Кіївська в духовному, культурному та науковому житті України (1917–1941 рр.):** дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2008.

Кам'янська А.В. **Український націонал-комунізм: витоки, сутність, еволюція.** дис... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2008.

Капінус Олена Леонідівна. **Грецькі громади України кінця XVII — початку XXI ст.: історіографія проблеми:** дис... канд. іст. наук / Донецький національний ун-т — Донецьк, 2008.

Карпенко Н. М. **Участие китайцев в революционных событиях на территории Украины (1917–1921 гг.):** дис... канд. ист. наук / Луганский национальный педагогический ун-т им. Тараса Шевченко — Луганск, 2008.

Карпусь Д. О. **Діяльність київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського (1901-1919 рр.):** дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2008.

Клок В. І. **Суспільно-політичне становище польського населення Східної Галичини (1918–1923 рр.):** дис... канд. іст. наук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2008.

Костюк В. В. **Громадсько-політична та наукова діяльність Михайла Павлика (1874–1915 рр.):** дис... канд. іст. наук / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника — Івано-Франківськ, 2008.

Макаренко Т. П. **Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин (березень 1917 — квітень 1918 рр.):** дис... канд. іст. наук / Бердянський держ. педагогічний ун-т — [Б. м.], 2008.

Найда Р.Г. **Просвітницько-виховна діяльність молодіжних товариств на Волині (1919–1939 рр.):** дис... канд. пед. наук / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2008.

Огієнко В. І. **Діяльність українських націонал-комуністів (1918–1920 рр.):** дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2008.

Онiщенко О. В. **Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік:** дис... канд. іст. наук / НАН України; Інститут історії України — К., 2008.

Підлісний Д.В. **Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів Гетьманату П.Скоропадського (квітень — грудень 1918 року):** Дис... канд. іст. наук / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, — Харків, 2008.

Пітик Г. А. **Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 — серпень 1919 рр.):** дис... канд. іст. наук / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова — К., 2008.

Резнік В.В. **Державницькі теорії Д. Донцова і В. Липинського, порівняльний аналіз.** дис... канд. політ. наук / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. — К., 2008.

Рибак І. В. **Політика радянської влади щодо Російської православної церкви в Криму (1917–1941 рр.):** дис... канд. іст. наук / НАН України; Інститут історії України — К., 2008.

Рябуха Ю. В. **Вооруженные Силы Юга России на территории Украины в 1919 г.:** дис... канд. іст. наук / Харьковский национальный ун-т ім. В.Н. Каразіна — Х., 2008.

Скус О. В. **Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793–1917 рр.):** дис... канд. іст. наук / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини — Умань, 2008.

Сухобокова О.О. **Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н. Я. Григорієва (1883–1953 рр.).** дис... канд. іст. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2008

Шевчук І.І. **Організація і діяльність органів прокуратури Республіки Польща на території Східної Галичини (1919–1939 рр.)** дис... канд. юрид. наук / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2008.

Файзулін Я. М. **Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років:** дис... канд. іст. наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — Київ, 2008.

2009 р.

Горбатюк Н.М. **Народність як принцип виховання у педагогічній науці другої половини ХІХ — ХХ століття.** дис... канд. пед. наук / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В.Винниченка. — Кіровоград, 2009.

Горбатюк М.В. **Громадсько-політична діяльність Андрія Ніковського (1885–1942 рр.)**: Дис. ... канд. іст. наук / Запоріз. нац. ун-т. — Запоріжжя, 2010.

Гоцуляк В. М. **Політична діяльність Симона Петлюри в українському державотворенні**: дис... канд. політ. наук — К., 2009.

Дубінський В. А. **Аграрне питання Наддніпрянської України в українській громадсько- політичній думці у 1890-ті — 1917 роки**: дис... канд. іст. наук / Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. Івана Огієнка — Кам'янець-Подільський, 2009.

Єпик Л. І. **Костянтин Андріанович Мацієвич — учений і громадсько-політичний діяч**: дис... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. — 2009.

Занік Я. М. **Генеza національної еліти України в історичному вимірі (друга половина XIX ст. — 1914 р.)**: дис... канд. іст. наук / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля — Луганськ, 2009.

Заріцька І.М. **Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні (1917–1921 рр.)**. дис... канд. юрид. наук / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — К., 2009.

Корольов Г. О. **Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація**: дис... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. — Київ, 2009.

Кривошеєва Л. М. **Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914-1918 рр.)**: дис... канд. іст. наук / Запорізький національний ун-т — Запоріжжя, 2009.

Лебедєва О. А. **Громадсько-політична діяльність Сергія Єфремова (1897-1929 рр.)**: дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2009.

Малькін В. П. **Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.**: дис... канд. іст. наук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2009.

Мельник О. В. **Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.):** дис... канд. іст. наук / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова — О., 2009.

Месіч Т. І. **Політичне, соціально-економічне та культурне становище німців Поволжя та Донбасу (1917–1929 рр.):** дис... канд. іст. наук / Донецький національний ун-т — Донецьк, 2009.

Михайленко Г. М. **Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика:** дис... канд. іст. наук / Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. — Київ, 2009.

Нетреба Ю. Б. **Дипломатичне протиборство представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921–1922 рр.):** дис... канд. іст. наук / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2009.

Опанашук П.В. **Роль газети «Рада» в національному відродженні українського народу (1906–1914 рр.):** дис... канд. іст. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2009.

Панич Н. Ю. **Становлення та розвиток інституту прокуратури в Галичині у складі Австрії і Австро-Угорщини (1849–1918 рр.):** дис... канд. юрид. наук / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2009.

Почапська О. І. **Українська сатирична публіцистика Наддніпрянщини періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.** дис... канд. наук із соц. комунікацій / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2009.

Пуцько Л. Б. **Етноконфесійні процеси в Галичині (1919–1939 рр.):** дис... канд. іст. наук / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника — Івано-Франківськ, 2009.

Разиграєв О. В. **Польська державна поліція в Західній Волині 1919–1926:** дис... канд. іст. наук / Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки — Луцьк, 2009.

Рацілевич Андрій Петрович. **Український національний рух на Волині наприкінці XIX ст. — 1917 р.:** дис... канд. іст. наук / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова — К., 2009.

Седляр А. В. **Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.):** дис... канд. іст. наук / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова — К., 2009.

Сова А. О. **Символіка українських молодіжних організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт» та «Луг» у Галичині (кінець XIX століття — 1939 р.):** дис... канд. іст. наук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2009.

Стадник В.В. **Сатиричний дискурс публіцистики Наддніпрянської України 1905–1920 рр.: особливості творення і тематичні аспекти.** дис... канд. наук із соц. комунікацій / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Ін-т журналістики. — К., 2009.

Стецюк В. Б. **Земства Правобережної України в період Української національно- демократичної революції 1917–1920 рр.:** дис... канд. іст. наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 2009.

Стрельникова І.Ю. **Організаційно-правові засади функціонування зовнішньополітичного відомства в УСРР (1917–1929 рр.).** дис... канд. юрид. наук / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Х., 2009.

Тимчишин О.І. **Становлення і розвиток західноукраїнської молодіжної преси 1900–1939 рр.** дис... канд. наук із соц. комунікацій / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Ін-т журналістики. — К., 2009.

Швидун В.М. **Особливості педагогічних змін у діяльності загальноосвітніх шкіл України (1917–1941 рр.).** дис... канд. пед. наук / Житомир. держ. ун-т ім. І.Франка. — Житомир, 2009.

Щур Ю. І. **Український визвольний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.).** дис... канд. іст. наук / Запорізький національний ун-т. — Запоріжжя, 2009. — 20 с. — укр.

Фазан В.В. **Вивчення педагогіки у вищих навчальних духовних закладах України (поч. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.).** дис... канд. пед. наук / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка. — Полтава, 2009.

Юрків Ю. В. **Українські жіночі організації у національно-політичному житті Східної Галичини (1917–1939 рр.): дис...** канд. іст. наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 2009.

2010 рік

Бойков О.Ю. **Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX — початку XX ст. дис. ... канд. іст. наук / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О.Гончара. — Д., 2010.**

Венгер Н. В. **Менонітське підприємництво та модернізація Півдня Російської імперії (1789–1917 рр.). дис. ... канд. іст. наук / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. — Д., 2010.**

Гаврик В.Г. **Державницька, суспільно-політична та громадська діяльність Ісака Мазепи (1884–1952 рр.). дис. ... канд. іст. наук / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2010.**

Григор'єва М. В. **Історія студентських організацій університетів Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст. дис.... канд. іст. наук / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2010.**

Даниш Л. В. **Громадсько-політична, державна та культурницька діяльність П.Г. Тичини (1891–1967 рр.). дис. ... канд. іст. наук / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2010.**

Даценко А. С. **Селянство Донбасу в українській національно-демократичній революції 1917–1920 рр. дис. ... канд. іст. наук / Донец. нац. ун-т. — Донецьк, 2010.**

Дурнов Є.С. **Організаційно-правові засади діяльності міліції УНР у період Центральної Ради та Директорії (1917–1921 рр.). дис. ... канд. юрид. наук / Київ. нац. ун-т внутр. справ. — К., 2010.**

Качмала В.І. **Демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку XX ст. дис. ... канд. іст. наук / Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2010.**

Кобрин Н.В. **Музична культура в національному русі галицьких українців (1891 — 1939)**. дис. ... канд. іст. наук / Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича НАН України. — Л., 2010.

Матвеева В. С. **Перебування військовополонених червоноармійців в польських таборах у період радянсько-польської війни (1919–1921 рр.)**. дис. ... канд. іст. наук / «Львів. політехніка», Нац. ун-т. — Л., 2010.

Фартучна Г.В. **Студентство міста Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.)**. дис... канд. іст. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2010.

Юрчук Л.В. **Репресивні органи польської влади в боротьбі проти українського національно-визвольного руху у прикордонних повітах Волинського воєводства (1921–1939 рр.)**. дис. ... канд. іст. наук / Нац. ун-т «Львів. політехніка». — Л., 2010.

2011 рік

Буравченко Д.А. **Культурно-мистицьке відродження в часи Української Революції: місце і роль громадської ініціативи (1917–1920 рр.)**: автореф... канд. іст. наук / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. — К., 2011.

Городецька О.В. **Науково-педагогічна діяльність Івана Верхратського (1846-1919 рр.)**. дис... канд. пед. наук / Нац. педагогічний ун-т ім. М. Драгоманова. — К., 2011.

Образцов С.В. **Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка (1878–1952)**. дис... канд. іст. наук / КНУ ім. Т. Шевченка — К., 2011.

Решетуха Т.В. **Видавнича справа Тернопільщини кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. (на матеріалах україномовних видань)**. дис... канд. соц. комунікацій / КНУ ім. Т.Г. Шевченка. — К., 2011.

Скальський В.В. **Українська Центральна Рада: суспільні очікування та сприйняття (березень 1917 — квітень 1918 рр.)**. дис. канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. — К., 2011.

Тимченко Р.В. **Взаємовідносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.): дис... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України.** — К., 2011.

**Розподіл захищених дисертацій по містам України
(докторських та кандидатських)**

Місто	Соц. комунікації	Культура та педагогіка	Політологія	Історія	Право	Інше	Всього
Київ	6	5	5	55	5	1	74
Харків				10	2		12
Львів				18	2		20
Одеса				3			3
Дніпропетровськ				7			7
Донецьк				6			6
Запоріжжя				8 (1-Берд.)			8
Миколаїв				1			1
Херсон							—
Луганськ				4	1		5
Сімферополь							—
Суми							—
Чернігів				3			3
Полтава		1					1
Черкаси				4 (2-Умань)			4

Місто	Соц. комунікації	Культура та педагогіка	Політологія	Історія	Право	Інше	Всього
Кіровоград		1					1
Житомир		1					1
Луцьк				1			1
Рівне							—
Тернопіль				1			1
Вінниця							—
Хмельницький				2 (1- К-П.)			2
Чернівці				10			10
Івано-Франківськ				7			7
Ужгород				2			2
Всього	6	8	5	143	10	1	173

Підготував: Г. Корольов

Відомості про авторів

Білоус Лариса — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Бойко Олена — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

Верстюк Владислав — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

Дацків Ігор — доктор історичних наук, професор Тернопільського національного економічного університету

Корольов Геннадій — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

Кудлай Олександра — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

Леміжанська Олена — аспірант відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

Лупандін Олексій — молодший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

Магурчак Андрій — кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки ім. В. Вернадського

Михайлова Олена — пошукач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

Осташко Тетяна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

Пиріг Руслан — доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

Скальський Віталій — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 років Інституту історії України НАНУ

Тимченко Роман — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

Устименко Володимир — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

Файзулін Ярослав — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 років**

Випуск 6

Верстка і оригінал-макет: *Л. Г. Мигаль*

Підписано до друку 26.04.2012 р. Формат 60×84/16
Ум. друк. арк. 25,34. Обл. вид. арк. 20,89.
Тираж 300 прим. Зам. 48. 2011.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4